

T.C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

MEMTİMİN HOŞUR'UN 'KUM BASKAN ŞEHİR'
ROMANI ÖRNEĞİNDE ÇAĞDAŞ UYGUR
TÜRKÇESİNDE YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Hanikezi MAİTUOHUTI

NİĞDE

Mayıs, 2016

T.C.
NIĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

MEMTİMİN HOŞUR'UN 'KUM BASKAN ŞEHİR'
ROMANI ÖRNEĞİNDE ÇAĞDAŞ UYGUR
TÜRKÇESİNDE YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Hanikezi MAİTUOHUTI

Danışman : Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ

Üye : Doç. Dr. Adem ÖGER

NIĞDE

Mayıs, 2016

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Memtimin Hoşur’un ‘Kum Baskan Şehar’ Romanı Örneğinde Çağdaş Uygur Türkçesinde Yapıları bakımından Edatlar” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullandıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 30.05/2016

Hanikezi MAITUOHUTI

ONAY SAYFASI

Prof.Dr. HİKMET KORAŞ danışmanlığında **HANKIZ METTOTHİ** tarafından hazırlanan "**Memtimin Hoşur'un (Kum Baskan Şehir) Romanı Örneğinde Çağdaş Uygur Türkçesinde Yapıları Bakımından Edatlar** " adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tarih: 30/05/2016

JÜRİ :

Danışman : Prof.Dr. HİKMET KORAŞ

Üye : Yrd.Doç.Dr. AHMET BÜYÜKAKKAŞ

Üye : Doç.Dr. Adem ÖGER

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..... Tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ömer İSKENDEROĞLU
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Uygur Türkçesinin diğer Türk lehçeleri içinde en eski yazı dil geleneği en uzun olsa bile, tarihe bakarsak sürekli yazı değiştirilmiş bir tablo görüyoruz. 8-20.yüzyıllar arasında Soğd alfabesinden geliştirilen Türk alfabesini kullanmasına rağmen farklı bölgelerde inanç gereği Mani, Brahmi, Tibet, Nasturi gibi yazı sistemlerini kullanmışlardır. 11.yüzyılda İslamiyeti kabul ettikten sonrakendi dillerine uyarladıkları Arap alfabesini kullanmaya başlamışlar ve 20.yüzyılın başlarına kadar devam ettirmişlerdir. 1920'li yıllardan sonra, aydınlar yazı değiştirme ihtiyacı duyduklarını ortaya koymaya başlamış, kuzey tarafta İli, Altaylarda reformlar başlatılmış ama Kaşgar bölgesindeki Uygurlar mukaddes dininyazısı olarak kabul ettiği Arap alfabesinin değiştirilmesini kabul etmeyerek kullanmaya devam etmişlerdir. 1930'dan sonra SSCB'nin milliyetler politikası sonucunda SSCB içerisinde yaşayan Uygurlar Latin alfabesini benimsemeyi denemiş ve Latin alfabesine dayanan Uygur-Latin alfabesi düzenlenmiş ve gayrı resmî olarak kullanıma geçmiştir.

1951'de, Almatı'da *Uygur Yazı Dilinde İmla Geliştirilmesi ve Terimleri* konulu bir konferans düzenlenir ve tartışmalar sonucunda Uygur-Arap alfabesindeki sıralamanın esas alınması, ünlü harflerin birbirinden ayrıt edilmesini sağlayan bir imla kılavuzunun oluşturulması kararı alınır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra azınlık milliyetlerin dili, dini inançları hakkında çalışmalar yapılmaya başlamış ve 1954'te, Şincan Özerk Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi üyesi Mahmud Zayidi hazırladığı 30 harfli Arap-Uygur alfabesinin yeni düzeni imla kılavuzunda ortaya konulmuştur. 1956'da bu bölgede yaşayan Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Uygurların Kiril alfabesini kullanmaları kararlaştırılmış ve 3 yıl kullanıldıktan sonra 1958 yılında terk edilmiştir. 1965'den başlayarak Çince fonetik alfabe temelinde *Uyghur Yengi yeziqi* adındaki latin harfli alfabe kullanılmaya başlamıştır. Ama Uygurlar Arap harfli alfabenin kullanımından hiçbir zaman vazgeçmemişler ve yeni alfabeyi hiç

benimsememişlerdi. 1984'ten itibaren, Çin sınırları içerisinde yaşayan Uygurlar, yeniden düzenlenen Arap harfli alfabeyi Uygur Türkçesinin yazımında yeniden kullanmaya başladılar¹.

Uygurlar tekrar Arap harfli yazı kullanmaya başladıktan sonra dil ve edebiyat araştırmaları da belirli bir seviyeye yükselmeye başlamıştır. Bir süre yeni dönemin ve halkın sesini yansıtan eserler ardı ardına ortaya çıkmıştır. Aynı anda çok dilli, çok kültürlü sosyal yaşamdaki gelişme ve değişimler yazılı eserlere yansırken Uygur Türkçesi üzerinde yapılan dil bilgisi çalışmaları çok yönlü olarak gelişmeye başlamıştır.

Çalışmalarda dil bilgisi açısından genel incelemeler ağırlıklı olmak üzere isim soylu kelimeler, fiil çekimleri gibi konuları takip etmektedir. Ama gramerin önemli bir kısmı olan edat, bağlaç, ünlem gibi münasebet ifade edenek mana yükleyici olan kelimelerin pek fazla itibara alınmadıkları görülür, değinenleri de sadece cümle içindeki vazifelerini belirtmek amacıyla, kullanımlarını tarif eder. Gramer kitaplarında da Uygur Dilinin İzahlık Lügatı'nda da birkaç birleşik edat dışında edatların yapıları bakımından hiçbir bilgiye rastlanmaz. Türkiye içinde yapılmış karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri çalışmalarında Uygur Türkçesindeki edatların yapıları hakkında kısmi bilgilere ulaşmamız mümkün ama tüm edatların yapıları hakkında özel bir çalışma yapılmamıştır.

Uygur Türkçesinde kullanılmakta olan edatları tespit ederek çalışmayı sürdürmek için ünlü öykü ve roman yazarı Memtimin Hoşur'un "*Kum Baskan Şeher*" romanı kaynak olarak seçildi. Çünkü bu eser Çağdaş Uygur edebiyatı örnek eserlerinden biri olup romantizm ile halkın yaşam gerçeklerini anlatmış bir eserdir. Yazar da kendi diline hâkim ve dili yazıya dökme yönünde öncülerden biri sayılmaktadır. Böyle bir eserin kaynak olarak kullanılması, hem dilin dönem özelliğini gösterebilir, hem kelimelerin yer yerinde kullanılmasını sağlayarak, değerlendirme için kolaylık yaratır.

---

¹ Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara, 2006, Akçağ Yayınları, s. 124-138.

Tez Uygur Türkçesindeki edatları tespit etmek ve incelemek yöntemine dayalı olarak yapılmıştır. İlk aşamada, Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi üzerinde yapılan gramer çalışmalarındaki edatlarla ilgiligörüş ve tartışmalarverildi. İkinci aşamada ise, fişleme yöntemiyle metinden edatları tespit ederek, yapıları ve kullanımları olarak iki bölümde örnek cümlelerle incelenmiştir. Örnek metinden tespit edilen edatlar esas alınmıştır, ama eserde gramer kitaplarında geçen ve örnek aldığımız metinde rastlanmayan edatlar, literatur taraması kısmında verilmiştir. Tezde kullanılan isimlendirme kısmen Türkiye Türkçesi kısmen Uygur Türkçesi esas alınarak yapıldı. Sonra tezde kullanılan gramer terimleri, Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olarak karşılıklı şekilde verilmiştir.

Böyle bir konuyu seçmede yol gösteren, ders ve çalışmalarında baştan sona kadar büyük sabırla ilgilenen, kıymetli vakti ve zihnini esirgemeyen, tezimi yorulmadan ince inceleyen saygıdeğer değerli hocam Prof.Dr. Hikmet Koraş'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hanikezi MAİTUOHUTI

Niğde 2016

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MENTİMİN HOŞUR'UN 'KUM BASKAN ŞEHİR' ROMANI ÖRNEĞİNDE ÇAĞDAŞ UYGUR TÜRKÇESİNDE YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR

MAİTUOHUTI, Hanikezi
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hikmet KORAS
Mayıs 2016, 164 sayfa

Bu çalışmanın konusu, Uygur Türkçesinde edatlardır. Uygur Türkçesinde kullanılmakta olan edatlar “*Kum Baskan Şehir*” romanı örneğinde tespit edildi. Tezde anlamı olmayan, cümle içinde müstakil kelimelere dayanarak başka unsurları birbirine bağlayayıp görev kazanan kelimeler edat olarak değerlendirilmiştir. Yapısı, kullanımları ele alınmıştır ve edatların cümledeki önemini vurgulamaya çalışılmıştır.

Giriş bölümünde, çalışmanın amacı, önemi ve örnek metin hakkındaki bilgiler, tezde kullanılan çalışma yöntemleri verilmiştir. Birinci bölümde, edat teriminin tanımı hakkında Türkiye'deki çalışmalar ve yurtdışındaki Çağdaş Uygur Türkçesi üzere yapılan çalışmalarda yer alan görüşler, sınıflandırılmalar verilmiştir. İkinci bölümde, edatların yapısı, kökenleri örneklerle gösterilmiştir. Üçüncü bölümde, edatların kullanışları, özellikleri örneklerden yola çıkarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Uygur Türkçesi, Edatlar, Bağlaçlar, Son Çekim Edatları, Ünlemler.

ABSTRACT

MASTER THESIS

PREPOSITION in THE ASPECT of STRUCTURE in UİGHUR TURKİSH, in MENTİMİN HUŞUR’S NOVEL “KUM BASKAN ŞEHER”

MAİTUOHUTI, Hanikezi

Turkish Language and Literary Administration

Supervisor: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

May 2016, 164 pages

This thesis discusses the prepositions of Modern Uyghur language. The prepositions are illustrated by the examples taken from Uyghur novel named “Kum Baskan Şeher”. It also examines the structure, function and emphasizes the importance of the prepositions which have no meaning, but get functions by connecting other components in the sentences.

The introduction parts, present the purpose and significance of the study, related information of the example text, and the research methods used in the study. First chapter discusses the definitions and classification of terms used in this study, it also discusses the related studies on Uyghur language in and out of Turkey. The second chapter analyzes and discusses the structure, roots of prepositions, identifies these examples taken from the novel. In the third chapter, the usage and the properties of prepositions through the sample sentences.

Key Words: Uyghur Language, Prepositions, Conjunctions, Intersections, Post Positions.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ	xii
KISALTMALAR.....	xiii
I. GİRİŞ.....	1
I.1. Araştırmada Kullanılan Yöntem.....	1
I.2. Edatın Tanımı Hakkında.....	1
I.3. Dilbilgisi Çalışmalarında Edatlar	2
I.3.1. Türkiye’deki Çalışmalar	2
I.3.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar	5
I.4. Edatların Sınıflandırılması	9
II. BÖLÜM	26
YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR.....	26
II.1. Basit Yapılı Edatlar	26
II.1.1. A/ä	27
II.1.2. Ah	27
II.1.3. Ägär	27
II.1.4. Älvättä	28
II.1.5. Ämma	29
II.1.6. Änä	30
II.1.7. Çu	31
II.1.8. Dä	31
II.1.9. Däk	33
II.1.10. Du	34
II.1.11. Ehtimal	35
II.1.12. Goya	36
II.1.13. Ğu/qu	36
II.1.14. Hay/häy/hoy	37
II.1.15. Hä	38
II.1.16. Hää	39
II.1.17. Häm	39
II.1.18. Hätta	40
II.1.19. Heli	41
II.1.20. Ki	41
II.1.21. Kin	43
II.1.22. Qeni	43

II.1.23. La	44
II.1.24. Lakin	46
II.1.25. Mana.....	47
II.1.26. Mäyli	48
II.1.27. Mu	49
II.1.28. Mubada.....	50
II.1.29. Pəqət.....	50
II.1.30. Ta / taki.....	51
II.1.31. Texi.....	52
II.1.32. U/ -yu	52
II.1.33. Və	53
II.1.34. Ya.....	53
II.1.35. Yänə	54
II.1.36. Zadi	55
II.2. Türemiş Edatlar	56
II.2.1. Arqılıq	56
II.2.2. Äcäba/ Äcäbimä	56
II.2.3. Äksiçä.....	57
II.2.4. Ämisä	57
II.2.5. Başlap.....	58
II.2.6. Bälki	59
II.2.7. Beri	60
II.2.8. Bilän	61
II.2.9. Bolsa.....	62
II.2.10. Boyıçä	63
II.2.11. Biraq	64
II.2.12. Çünki	65
II.2.13. Däymän(däysän, däysilər, däysiz).....	66
II.2.14. Demäk	68
II.2.15. Mavu	69
II.2.16. Neri.....	69
II.2.17. Gärçä	70
II.2.18. Häqtä/Häqqidä	71
II.2.19. Körä.....	72
II.2.20. Qarap	72
II.2.21. Qariğanda	73
II.2.22. Qarşı	75
II.2.23. Qatarlıq.....	75
II.2.24. Säväbi/ Säväbtin / säväplik	76
II.2.25. Tartip	77
II.2.26. Tärripidin.....	77
II.2.27. Toğruluq/ toğrisida	78
II.2.28. Tüpäyli	79
II.2.29. Üçün	79

II.2.30. Yaki	81
II.2.31. Yarişa	82
II.3. Birleşik Yapılı Edatlar	82
II.3.1. Bilänla	82
II.3.2. Gâh ... Gâh	84
II.3.3. Häm... häm	84
II.3.4. Mu...mu	85
II.3.5. Nä...nä	86
II.3.6. Yaki ... yaki	86
II.3.7. Väyaki	87
III. BÖLÜM.....	89
KULLANIşLARI BAKIMINDAN EDATLAR	89
III.1 Ünlemler	89
III. 1.1. Ünlem Edatları	90
III.1.1.1. Ah	90
III.1.1.2. A/Ä	90
III.1.1.3. Hä	91
III.1.2. Seslenme Edatları	92
III.1.2.1. Hay/ Häy/ Hoy	92
III.1.3. Soru Edatları	92
III.1.3.1. Çu	93
III.1.3.2. Mu	93
III. 1.3.3. Qeni	94
III.1.3.4. Hä	95
III.1.4. Gösterme Edatları	96
III. 1.4.1. Änä	96
III.1.4.2. Mana	97
III.1.4.3. Mavu	98
III.1.5. Cevap Edatları	99
III.1.5.1. Hää	99
III.2. Bağlama Edatları	99
III.2.1. Sıralama edatları	100
III. 2.1.1. Vä	100
III.2.1.1.1. İsimleri bağlar	100
III.2.1.1.2. Cümleleri bağlar	101
III.2.1.2. Bilän	102
III.2.1.3. Bilänla	102
III.2.1.4. Häm	105
III.2.2. Denkleştirme Edatları	105
III.2.2.1. Yaki	105
III.2.2.2. Nä... nä	106
III.2.2.3. Mäyli... mäyli	107
III.2.3. Karşılaştırma Edatları	107
III.2.3.1. Gâh... Gâh / Gâhî... Gâhî	107

III.2.3.2. Ya... Ya.....	107
III.2.3.3. Yaki... yaki.....	108
III.2.4. Cümle Başı Edatları.....	109
III.2.4.1. Fakat İfadesi Taşıyanlar.....	109
III.2.4.1.1. Ämma.....	109
III.2.4.1.2. Biraq.....	110
III.2.4.1.3. Lekin.....	111
III.2.4.1.4. Päqät.....	111
III.2.4.2. Eğer İfadesi Taşıyanlar.....	112
III.2.4.2.1. Ägär.....	112
III.2.4.2.2. Mubada.....	113
III.2.4.3. Çünkü İfadesi Taşıyanlar.....	113
III.2.4.3.1. Çünkü (çünkü).....	114
III.2.4.4. Netice ve İzah İfadesi Taşıyanlar.....	114
III.2.4.4.1. Buniñbilän/ Şuniñ bilän.....	115
III.2.4.4.2. Säväbi/ Säväbtin / säväplik.....	115
III.2.4.4.3. Şuña.....	116
III.2.4.4.4. Şuñlaşqa.....	117
III.2.4.4.5. Şuniñüçün.....	118
III.2.4.4.6. Yäni.....	118
III.2.4.4.7. Ämisä.....	118
III.2.4.5. Benzerlik ifadesi taşıyanlar.....	119
III.2.4.5.1. Goya.....	119
III.2.4.5.2. Xuddi.....	120
III.2.4.6. Başkalık ifade eden edatlar.....	120
III.2.4.6.1. Başqa.....	120
III.2.4.7. Şarta ve Dereceye bağlama edatlar.....	121
III.2.4.7.1. Zadi.....	121
III.2.4.7.2. Texi.....	122
III.2.4.8. Aksi halde ifadesi Taşıyanlar.....	122
III.2.4.8.1. Äksiçä.....	123
III.2.4.8.2. Ämisä.....	123
III.2.5. Sona Gelen Edatlar.....	123
III.2.5.1. A/ä.....	124
III.2.5.2. Bolsa.....	124
III.2.5.3. Ämäš.....	125
III.2.5.4. Çu.....	125
III.2.5.5. Dä.....	126
III.2.5.6. Ğu/qu.....	128
III.2.5.7. Ki.....	128
III.2.5.8. Kin.....	129
III.2.5.9. La.....	130
III.2.5.10. Mu.....	132
III.2.5.11. U/-yu.....	134

III.2.5.12. Üçün.....	135
III.3. Son Çekim Edatları	135
III.3.1. Vasıta ve Beraberlik İfade Edenler	136
III.3.1.1. Bilän	136
III.3.1.1.1. Yalın Haldeki İsim ve İsim Soylu Kelimededen Sonra Gelenler	136
III.3.1.1.2. Fiil İsimlerinden Sonra Gelenler	136
III.3.1.1.3. Vasıta veya Araç Vazifesinde Gelenler	136
III.3.1.2. Bilän Billä	137
III.3.2. Sebeb Edatları	137
III.3.2.1. Säväbi/ Säväbtin/ Säväplik.....	137
III.3.2.2. Tüpäyli	138
III.3.2.3. Üçün	138
III.3.3. Benzerlik Edatları	139
III.3.3.1. Benzerlik ifadesi taşıyanlar	139
III.3.3.1.1. Goya.....	139
III.3.3.1.2. Xuddi	140
III.3.4. Başkalık ifade eden edatlar	140
III.3.4.1. Başqa.....	140
III.3.5. Diğer Hal Edatları	141
III.3.5.1. Däymän(däysän, däysilär, däysiz)	141
III.3.5.2. Körä	143
III.3.5.3. Qarap.....	143
III.3.5.4. Qariğanda.....	144
III.3.6. Zaman Edatları	144
III.3.6.1. Beri	144
III.3.6.2. Keyin.....	145
III.3.7. Yer-Yön Edatları.....	146
III.3.7.1. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar	146
III.3.7.2. Yönelme Halinden Sonra Kullanılanlar.....	149
III.3.7.3. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar:	151
SONUÇ.....	155
KAYNAKÇA	158
TEZDE KULLANILAN GRAMER TERİMLERİ	161
ÖZ GEÇMİŞ.....	164

ÇEVRIYAZI İŞARETLERİ

Uygur Türkçesi Arap harfli alfabe	Çevriyazı
ئا	a
ئه	ä
ب	b
پ	p
ت	t
ج	c
چ	ç
خ	x
د	d
ر	r
ز	z
ژ	c
س	s
ش	ş
غ	ğ
ف	f
ق	q
ك	k
گ	g
ك	ñ
ل	l
م	m
ن	n
ه	h
ئو	o
ئۇ	u
ئۆ	ö
ئۈ	ü
ف	v
ئې	e
ئى	i
ي	y

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
bk.	: Bakınız
C.	: cilt
ev.	: Çeviren
TDK.	: Türk Dili Kurumu
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
HZUTİL	: Hazırqi ZamanUygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: ve saire
[ ]	: Örneklerin Türkiye Türkçesindeki evirisi verilmiştir

I. GİRİŞ

I.1. Araştırmada Kullanılan Yöntem

Fişlemede, tespit edilen her edat, içinde geçtiği cümleyle birlikte aslına sadık kalarak verilmiştir. Bir edatın kullanıldığı cümle veya ilgisi olan cümleler bütünüyle verilerek edatın cümledeki kullanımı ve görevi netleştirmeye çalışılmıştır. Örnekten hemen sonra, parantez içinde örnek alındığı cümlenin sayfa numarasını ve köşeli parantez içinde örnek cümlenin Türkiye Türkçesindeki çevirisi verilmiştir. Taranan eserde tespit edilen örneklerin hepsi kullanılmamış, en fazla 10 örnek cümleyle özellikler gösterilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde her edatın kökeni ve yapısı incelenmiş, ikinci bölümde kullanımları ve görevleri üzerinde durulmuştur.

Türkiye Türkçesi Latin alfabesinde olmayan harfler için ortak Türk Alfabesi esas alınmıştır. Mesala, kapalı “e” için “e” , gırtlak h’si için “x” , kalın k sesi için “q” işareti kullanılmıştır. Kullanılan transkripsiyon işaretleri kısaltmalar kısmında verilmiştir.

Kullanımları bakımından isim ya da isim soylukelimelerin hal eklerinden sonra kullanımı, zamir çeşitlerinden sonra kullanımı, birleşik fiillerden sonra kullanımı, çekimli fiillerden sonra kullanımı gurubüçerisinde incelenmiştir. İşlevi madde halinde verilmiştir.

I.2. Edatın Tanımı Hakkında

Dilbilgisi çalışmalarında edatlar bahsi Türkoloji’nin başka alanlarına göre daha az çalışılmıştır. Çünkü bugüne kadar tanımı ve adlandırması cihetinden çok karışıklık yaşanan bir kategori olduğunu kısa bir araştırmadan sonra hemen algılayabiliyoruz. Cümle kuruluşundan bahsederken kelimeler arasında ilgi kuracak, kurulmuş olan ilgiyi pekiştirecek bir takım unsurlara da ihtiyaç duyulur. Edat, kelimeler veya cümleler arasında bağ kuran biçimbirimlerinden biridir.

I.3. Dilbilgisi Çalışmalarında Edatlar

Türkçe dilbilgisi çalışanlar arasında edatların tanım ve içeriği hakkında birçok çalışmalar olsa da tanım ve içerik, sınıflandırmaları bakımından görüş ayrılıkları kendini göstermektedir. Bu çalışmalar Türkiye içi ve dışındaki çalışmalar olarak iki bölümde ortaya konuldu.

I.3.1. Türkiye'deki Çalışmalar

Edat (a.i.c: edevat) kelimesi Arapça olup 1. alet 2. Başlı başına manası olmayan kelime veya harftir [dır, de, dahi, gibi] (Develioğlu: 2010: 230)². TDK Türkçe Sözlükte ise, Arapça kökenli, tek başına anlamı olmayan, sonuna geldiği sözle cümledeki diğer kelimeler arasında ilişki kuran kelime türü, ilgeç; diye izah edilmiştir³. Yukardaki iki tanıma göre edatları tek başına anlam ifade etmeme, isim ya da isim yerine kullanılan kelime grupları ile kullanıldığında “anlam” kazandıklarını söylemek mümkündür.

Edat konusunda farklı kişiler tarafından birtakım bilimsel araştırmalar yapılmıştır

Muharrem Ergin edatlar için “...manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunankelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiç bir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek süratiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler diyebiliriz.”⁴ der.

Korkmaz, Türkçede edatların ilgeç, takı, son takı, son ek gibi farklı terimlerle ifade edildiğinedikkatçeker, çekim edatı ya da son çekim edatı olarak açıklanmasını önerir. Edatı “*Yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlara bağlı bulunan, eklendikleri*

² Ferit Develioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26.baskı, Aydın Kitabevi Ankara, 2010, s. 230.

³ TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts, (21.01.2016)

⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2009, Bayrak Basımevi, s. 348.

kelime ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözlendir.” açıklamasını verir.⁵Başka bir çalışmada ise Korkmaz, edat terimini kelimelerin gramerdeki yerleri ve işlevleri bakımından edatları, yalnız başlarına anlam taşımayan, ancak birleştikleri öteki kelime gurupları ile bir anlam kazanan ve aslında gramer görevi yüklenmiş olan kelimeler diye tanımlar.⁶

Tahsin Banguoğlu, edata takı adını verir ama tanımları pek de farklı sayılmaz “İsimlerden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelerle takı (postposition) adınıveriyoruz: gibi, için, ile vs. Bu tür kelimeler tek başlarına bir kavrama sahip olmayıp sadece iki kavram arasındaki ilişkiyi belli etmeye yararlar.”⁷ Burada verdiği örneklerden, onun bağlaç ve ünlemleri edat kategorisi içine almadığını anlamak mümkündür.

Yong Song LI edatı; ad, adıl ve ortaçlardan sonra gelerek, bağlı olduğu ad, adıl ve ortaç tümcenin öteki öğeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcükler diye izahlar⁸.

M. Hengirmen, ilgeç adını verir ve “İlgeçler sözlüklerin arasında ilgi kuran sözcüklere denir. İlgeçler bir sözcükten sonra gelir ve bu sözcük ile öteki sözcükler arasında ilgi kuran kelimelerdir.”⁹ diye tarif eder.

N. Hacıeminoğlu edat hakkında, “Arapça bir kelime olan edat alet, vasıta demektir. Onun gramerdeki mana ve yerini tespit ederken de bu asıl manasını göz önünde bulundurmak gerekir. Bir gramer unsuru olarak tek başına değil sadece cümle içindeki diğer kelime gurupları arasında münasebet kurmaya yarayan alet sözlendir, vasıta sözlendir. Yani dilin kuruluşunda en önemli öge olarak yer almakta ve bu yönden çekim eklerine benzemektedir.”¹⁰ cümlelerini sarf eder.

⁵ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, 2003,TDK yayımları, s. 275.

⁶ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu ile İlgili Sınıflandırma Sorunu*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar III, Ankara, 2007, TDK yayımları, s. 275-283.

⁷ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara, 2007, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 385.

⁸ Li Yong Song, *Türk Lehçelerinde Sontakılar*, İstanbul, 2004, Kitap matbaası, s. 25.

⁹ Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dil Bilgisi*, 2007, İstanbul, Engin Yayınları, s. V.

¹⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1992, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. V.

Rıdvan Öztürk, “*Edat, bir kelimedden sonra gelerek o kelimeyle başka kelimeler arasında bağlantı kuran, yalnızca gramer vazifesi olan kelimelerdir*”¹¹ diyerek edatların buldukları isimlerle birlikte edat grupları teşkil edebildiği, isimlere ekli ve eksiz olarak bağlanabildiğini söyler¹².

N. Demir, E. Yılmaz, edatlara, sontakılar adını verir ve “*Kendi başlarına anlamları olan kelimeler, tamlamalar ve öbeklerden sonra gelip, bunların başka kelimelerle sözdizimsel ve anlamsal ilişkilerini gösteren, bu kelimelerin anlamlarını güçlendirip, sınırlayan kelimelerdir. Cümlede öge olmazlar, çekim almazlar, ancak kendilerinden önceki kelimenin belli bir çekim eki almasını gerektirebilirler.*”¹³ diye tarif eder.

Levent Doğan, edatlara tek başlarına anlamları olmayan, ancak cümledeki diğer kelime veya kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmaya yarayan alet sözlerdir ve sadece gramer vazifeleri olan, donmuş ve kalıplaşmış yardımcı kelimeler olduğunu belirtir¹⁴.

Ercilasun, başka gramer kitaplarında ‘ünlem’ terimini kullandığımız pekiştirme anlamı veren kelimelerin enklitik, ek-edat, eklenti gibi terimleri karşılayabileceğini ve ‘kendilerinden önceki unsura fonolojik olarak bağlı bulunan’ enklitik teriminin kullanılmasını önerir. Bu açıdan “Türkçede bir Enklitik Teorisi” kurarak Türkçedeki pekiştirme enklitiklerinin özelliğini ortaya koyar¹⁵ Uygur Türkçesindeki pekiştirme manasında kullanılan edatları incelerken, ünlem yerine enklitik terimi tercih edildi. Ama literatur taraması kısmında, dilbilimcilerin benimsediği terimler aynen kullanıldı.

Geleneksel Uygur Türkçesi dilbilgisinde, edat teriminin, bağlaç, son çekim edatı, sona gelen edat ve ünlemleri içeren yardımcı kelimeler gurubuna denk olduğu esas

¹¹ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul, 1994, TDK yayınları, s. 117.

¹² Öztürk, age, s. 117.

¹³ Nurettin Demir – Emine Yılmaz, *Türk Dil El Kitabı*, 2009, Ankara, Grafiker Yayınları, s. 200.

¹⁴ Levent Doğan, *Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul, 2014, Parafiks Yayınevi, s. 140.

¹⁵ Ahmet. B. Ercilasun “La Enklitiği ve Türkçe bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2008, S. 2, s. 35-56.

alınır, ama yapısal dilbilgisi ve fonksiyonel dilbilgisinde yardımcı kelimeler, tamlama ya da kelime guruplarının merkezi olarak geniş bir boyutta değerlendirilir.

I.3.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar

Gabain, eski Türkçede edatolarak cümle başında veya vurgulanan kelimelerin sonunda yer alan ünlemleri tanıır. Ayrıca başlı başına anlamları olmayan edatlar da vardır. Bunlar kelime teşkili unsurlarından başka, çok ayrı türlerde kelimelerin sonlarına gelmeleriyle ayrılır. Bunlar çeşitli şekillerin sonuna gelebildiklerinden dolayı son eklerde değildirler. Bu edatlardan bazıları son ekler gibi, kendilerinden önce gelen kelime ile ünlü uyumuna girerler, diğerleri bağımsızdırlar. Son ekler ile edatların arasındaki sınırın nasıl kaygan olduğunu, *täg*, *gibilerin* farklı durumları ile değerlendirmek mümkün. Örneğin: *nä täg* – nasıl, *antağ*, *anı täg* – onun gibi.¹⁶ Son çekim edatları, isimleri, zamirleri ve sayıları takip eden, onlarla sıkı sıkıya bağlı, manalarına göre onlara tabi, fakat gramer bakımından onlara hâkim kelimeler son çekim edatlarıdır. Bunlar, çeşitli menşelerden gelebilirler. Mesala isim menşeli olanlar, fiil menşeli olanlar ve diğerler¹⁷.

Marcel Erdal, yardımcı kelimelerin cümle veya kelime guruplarının oluşmasında esas olduğunu söyler. Edatları yardımcı kelimelerin içindeki bir tür olarak değerlendirir. Edatların kelime gurupları içinde söz dizimi ve ritmik bakımdan bağımlı olduğunu, bu bağımlılığın da tek bir kelimeyle değil, kelimeler, cümleler, tümleçler arasında olduğunu belirterek ve fonksiyonları soyut olduğundan tek bir kelimenin çeşitli vazifeleri karşılayabildiğini söyler¹⁸.

Başka, isimle bağlanmayan son çekim edatı zarf gurubuna tabiidir, örneğin: *üzä*, *birlä*. İkinci olarak, eski Türk dillerinde son çekim edatları ile bağlaçların kesin bir

---

¹⁶ A.Von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev: Mehmet Aklın), Ankara, 1988, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 104.

¹⁷ Gabain, *age*, s. 93.

¹⁸ Marcel Erdal, *Eski Türkçe Söz Yapımı (Old Turkic Word Formation)*, 2002, Cembirg üniversitesi yayınları, s. 57.

çizgisi olmamıştır. Örneğin: *ymä*, öncelikle bir ek yardımcıdır, başka isim veya isim yerine geçen usurarıbağlayarak bağlaç vazifesinde kullanılır¹⁹.

Çalışmalarında, son çekim edatlarını asıl edatlar ve türemiş edatlar olarak ikiye ayırır. Sebebi, bu kelimelerin aynı anda zarf olarak cümleye girdiklerinin görülmesidir. Bu kelimelerin morfolojik ve kronolojik bakımdan, isim soylu olduğunu anlamak mümkün, çünkü cümle içindeki vazifelerinden başka özellikleri dolayısıyla münasebet ifade eden isim olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Kimi edatların yapısını belirtmek mümkün değil, çünkü kökü isim soylu kelime olarak görülürse bile türemesinde ek olarak görülen kısmın manaları ve yapısına hiçbir anlam veremediklerimiz, yapıları ile ifade ettikleri mana arasında hiçbir bağ veya yakınlık olmayan kelimeler de vardır. Aynı anda, çekime girmiş halde kalıplaşmış, donanmış kelimelerin de cümle içinde edat vazifesinde kullanıldığı görülür.

Hamit Tömür, edatlara yardımcı söz adını verir ve cümle ögesi olamayan, ancak müstakil kelimelere veya tümcelere bağlanarak ek mana anlatan kelimeleri gösterdiğini belirtir²⁰. Çağdaş Uygur Türkçesinde kullanılan yardımcı kelime terimi, edat, bağlaç enklitiklerin hepsini içine alır.

Litip Tohti, edatları daha büyük bir çerçevede, yani fonksiyonel kategori içinde değerlendirir. Gramer anlamı taşıyan kelimelerin Uygur Türkçesinde daha önemli yeri olduğunu belirtir. Bu tür kelimelerin ancak uygun gramer çekimi ve duruma sahip olduğunda gramer vazifeleri aldığını, aksi durumlarda leksik manalarını koruduğunu” vurgular, vazifeli kelimelerin de semantik manaları olduğunu önemli bir vasfi olarak öne çıkarır. Edatları aynı ad altında üçe ayırır. Her bir edat ve onun cümle içi ya da bağlandığı kelime durumlarına göre nasıl bir semantik mana ifade edebildiği örneklerle belirtir.²¹

A.Kaydarov, Ğ. Sedvaqasov, T. Talipov’un ortak hazırladıkları, “*Yeni Uygur Türkçesi Grameri*”de, edatlar yardımcı kelime olarak değerlendirilmiştir. Edatı,

¹⁹ Erdal, *age*, s. 59.

²⁰ Hamit Tömür, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Pekin, 2011, Milliyetler Yayınevi, 2.baskı, s. 409.

²¹ Litip Tohti, *Uygur Türkçesi Kullanım Grameri (Can Kao Yu Fa)*, Pekin, 2011, Çin Sosyal Bilimler Yayınevi, s. 280.

“...leksik manalarını belirli bir derecede veya bütünüyle kaybeden, yalın halde anlam ifade etmeyen, ancak müstakil kelimelerle beraber yardımcı olarak cümleye giren kelimelerdir²²” diye tanımlar ve yapısı bakımından dil gelişmesi ile sıkı bağı olduğunu vurgularken hepsinin kökenininmüstakil kelimeler olduğunu söyler. Tabii, dilsadece mana bakımından değil, yapı olarak da zamanla gelişmiştir. Böylece manaları bakımından müstakil kelimelere daha yakın, gramatikal fonksiyonları bakımından çekim eklerine daha yakınlık gösterirler, ama bunlara çekim eki de diyemeyiz. Çünkü “Bazıları tam bir gramer unsuruna dönüşmüş, sadece kelime içinde görev gösterir, bazıları müstakil kelime özelliklerini korur ve sadece bağlama fonksiyonunu ifade eder.”²³. Bu ifadeden edatların yapı olarakmüstakil kelimeler olduğu, yani morfolojik gelişmeden dolayı gramer fonksiyonunda da gelişmelerinolduğunu anlayabiliriz, bu fonksiyonel dilbilimcilerin “Tam bir gramer kategori oluşturmadan önce kendi başına leksik manaları var.” görüşlerini destekler.

Bu kitab, Uygur Türkçesi gramer çalışmalarında yeni sayfa açan önemli bir çalışma olmasına rağmen Rus gramer anlayışının etkisi çok baskındır. Son çekim edatları, “hal eklerine benzer ama yerini alamaz, ancak hal eklerinin gramer manalarını daha net belirtmek için kullanılır.” şeklindeki açıklaması, Hamit Tömür’ün “Uygurcadaki tirkälmä adını alan edatların yalnız gramer rolü değil, söz içindeki yeri dahi ismin hal eklerinin yerini alabilir²⁴” görüşüyle çelişir. Bu çelişki edatların gramer manaları hakkında olan görüşle, yardımcı kelimelerin tamlama, tümleç oluşturma görevinin olduğunu kabullenip kabullenmediklerinden kaynaklanır. Litip Tohti, yardımcı kelimelerin cümle içinde münasebetleri kontrol edebildiği kanaatindedir.²⁵Demekki, cümle oluştururken bağlayıcı, etkileşim sağlayıcı rölünde gelen yardımcı kelimelerin en önemini yok sayamayız.

Arslan Abdulla, yardımcı kelimeler adını verdiği edatları, “Tek başına cümle öbeği olamayan, sadece müstakil kelimeler ya da cümlelere bağlı olarak ek mana

²² A. Kaydarov-Ğ. Sedvaqasov-T. Talipov, *Yeni Uygur Türkçesi (Morfoloji ve Sentaksis)*, Urumçi, 1983, Şin Can Halk Yayınevi, s. 354.

²³ Kaydarov vd., *age*, s. 355.

²⁴ Kaydarov vd., *age*, s. 355-356.

²⁵ Tohti, *age*, s. 281.

anlatan kelimeler.” diye tanımlar²⁶. Son çekim edatlarını (tirkälmä) ise “İsim ya da isim soylu kelimelere eklenerek cümle içindeki kelime ve tümleçlerin münasebetlerini göstermek için kullanılan kelimeler.”²⁷ diye açıklar. Bu tür kelimelerin gramer vazifeleri ve eklenme yerlerine göre ismin hal ekiyle aynı durumda olduğu ve birbirlerinin yerini alabildiklerini vurgular²⁸ bu görüş Hamit Tömür’ün isim-son çekim edatı görüşüyle aynıdır²⁹.

Çen Şi Ming, edatları, “Leksik manaları bakımından belirli bir derecede kayıp veren ya da sanallaştırılmış olduğundan ancak müstakil kelimelere dayanarak kullanılan kelimeler.”³⁰ diye tarif eder. Çoğu Türkologların dediği gibi edatlar, müstakil kelimelerin gelişmesi sürecinde leksik anlamlarını kaybetmiş ve morfolojik yapı bakımından da değişmelerle oluşmuş kelimelerdir³¹.

Yukarda gösterdiğimiz gramer kitapları dışında edatlar üzere yapılan çalışmalar çok azdır, üzerinde duranların da sadece kullanım özellikleri ve cümle içinde ifade ettikleri manaları hakkında araştırma yapmış olduğu görülür. Örneğin, Buhäyra Ablät³², Ğeni Tahir³³, Aynur Yasın³⁴, Tursungul Ämät³⁵, Zäynäp Hasan-Sämi Mamut³⁶, Ablimit Sıdık³⁷, Ğappar Muhämmidi³⁸ vs.

Dediğimiz gibi yukarda gösterilen çalışmalarda sadece kullanım özellikleri bakımından kısacık değerlendirmeler yapılmış, ama edatların anlamı, sınıflandırılması, yapılarına hiç değinilmemiştir. Çoğu alıntı kelime olan edatlar içindeki Türkçe edatlar

²⁶ Arslan Abdulla, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Şin Can Halk Yayınevi, Ürümçi, 2011, s. 1937.

²⁷ Abdulla, *age*, s. 2004.

²⁸ Abdulla, *age*, s. 2004.

²⁹ Tömür, *age*, s. 66.

³⁰ Çen Şi Ming, *Yeni Uygurca Grameri*, Ürümçi, 1988, Şin can Halk Yayınevi, s. 553.

³¹ Çen Şi Ming, *age*, s. 553.

³² Buheyra Ablet, “Eski Uygurcadaki Yardımcı Kelimeler Hakkında”, 1998, 3. Sayı, s. 36.

³³ Ğeni Tahir, “Tilimizdeki ‘u,yu’ Yardımcıları Hakkında” Ürümçi, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2005, 4. Sayı, s. 40-43.

³⁴ Aynur Yasın, “Çağdaş Uygur Türkçesindeki Tirkelmilerin Etimolojisi Üzerine Bir Çalışma”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 1999, 6. Sayı, s. 18-24.

³⁵ Tursungul Emet, “Uygur Türkçesindeki ‘u, yu’ lar Ulanma mı Bağlaç mı?” *Dil ve Tercüme Dergisi*, 1993, 2. Sayı, s. 28-29.

³⁶ Zeynep Hasan-Semi Mamut “ve, bilen Bağlaçları Üzerine Bir Deneyim” *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2008, 3. Sayı, s. 31-34.

³⁷ Ablimit Sıdık, “Ünlemlerin Kullanımı”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 1982, s. 18.

³⁸ Ğappar Muhemmidi, “Mu Ulanmısı Hakkında” *Kaşgar Üniversitesi Dergisi*, 1981, S. 2, s. 33-38.

veya alıntı kelimeler temelinde ekleme, çekimleme yoluyla yapılmış kelimeleri incelemek yeni kelime üretiminde çok yararlı bir bilgi edinimi olabilir.

I.4. Edatların Sınıflandırılması

Tanım konusundaki tartışmalardan, kelime, kelime gurupları ve cümlelerin tam ve eksiksiz anlaşılmasına yardımcı olan, anlam ve anlatım güçlerini zenginleştiren kelimelerşeklinde bir ortak görüş tespiti mümkündür. Ancak terim tanımlaması ve sınıflandırılma konusunda oldukça farklı düşüncelerin yaşandığını da görmezden gelemeyiz, kimi dilbilimciler edatların bağlantı kurabileceğini öne çıkarırken kimileri daha geniş kapsamda ünlem ve ima ifade eden kelimeleri de içerdiğini söyler, kimisi de başka edat vazifesi alan müstakil kelimelerin de edat gurubuna dahil olduğunu kanıtlamaya çalışır.

Çağdaş Uygur Türkçesi çalışanlar, müstakil kelimelerden farklı olarak yardımcı kelime terimini kullanır. Semantik anlamı, gramer vazifelerine göre son çekim edatı (tirkälmäm), bağlaç (bağlığuçi), enklitikler (yüklimä) olarak üçe ayrılır.

Tanımlama ve yapı değerlendirmeleri yanında, edatları sınıflandırma konusunda da pek çok tartışmalar yaşanmaktadır. Bazı müstakil kelimeler cümle içinde yardımcı kelime yerinde kullanılır, bazı bağlaç, son çekim edatı ünlemler birbirinin yerini alabilir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı olarak son çekim edatları ya da sona gelen edatlar, *mu*, *çu* ünlem edatlarını da karşılar. Ama Hamit Tömür ve Arslan Abdulla; soru, şüphe, netleştirme, çağırma, yalvarma ifadesi taşıyan bu edatları sadece enklitik (yüklime) olarak kabul eder ve günümüz Uygur dili eğitiminde de bu görüş esas alınmaktadır. Burda kesin çizgiyle ayırt etmek uygun değildir, çünkü aynı kelime farklı bir cümlede hem son çekim edatı hem bağlaç olarak vazife alabiliyor. Örneğin, “bilän” edatı bağlaçtır, vasita ifade ederken sona gelen edat görevinde de kullanılır. O yüzden canlı cümle örnekleriyle kullanışlarını ve işlevlerini değerlendirmek doğru karar vermemizi sağlar ve bu durumda genel çerçeve içerisine koymanın pek de uygun olamayacağı söylenebilir.

Gabain, son çekim edatları adını verdiği edatları, menşelerine göre fiil menşeli olanlar, isim menşeli olanlar; diğer son çekim edatları, (iyelik ve ilgi hali bağlantısı olmadan kullanılanlar) şeklinde ayırmıştır³⁹.

Ergin, edatlar için

“Hiçbir hareketi ve nesneyi karşılamazlar, ancak manalı kelimeleri desteklemek suretiyle gramer vazifesi görür. Manalı kelimelerle birlikte kullanırken ancak gramer vazifesi yapacak duruma gelebildiğini vurgular. Ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları” olmak üzere üçe ayırır⁴⁰.

1. Ünlem edatları

Hisve heyecanları, sevinç, kader, izdirab, nefret, hayıflanma, coşkunculuk vs. ruh hallerini, seslenmeleri, tasdik, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır. Bu edatlar umumiyetle geniş bir ifade kabiliyeti taşımakta, bazıları gerekince bir cümlenin yerini bile tutabilmektedir. Ünlem edatları kendi içinde beş gruba ayırırlar⁴¹.

1.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için içten koparak gelen sesleri taklit eden kelimelerdir. İfadeleri ses yapılarına dayanır. His ve heyecanlarla tabiattaki seslerin ses halindeki tezahürleridir. *Ah, vah, eyvah, ay, vay, oy, of, öf, püf, oh, pat, küt, çat, çut, şrak, tıs, vs.*⁴²

1.2. Seslenme Edatları

Bular hitap edatlarıdır. Ünlemler gibi his, heyecan, tabiat sesi şeklinde bir şey, bir hal bildirmezler. Hiç bir ifadeleri yoktur. Sadece hitap, seslenme vasıtalarıdır. *a, ay, ey, hey, ya, yahu, be, bre (mere, more), ulan, hu.*⁴³

1.3. Sorma Edatları

³⁹ Gabain, *age*, s. 93.

⁴⁰ Ergin, *age*, s. 328-329.

⁴¹ Ergin, *age*, s. 328.

⁴² Ergin, *age*, s. 349.

⁴³ Ergin, *age*, s. 350.

Bunlar sorma ifade eden, soru için kullanılan edatlardır.⁴⁴Türkiye Türkçesinde soru edatları söz içinde başka kelimelerle bağlanmadan kullanılır ve yazıda da ayrı yazılır. Uygur Türkçesinde ise hep cümle sonuna gelir, bitişik yazılır.

1.4. Gösterme Edatları

Bunlar için “birini, bir şeyi, göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan edatlardır. *Bugün başlıca gösterme edatı “işte”.* İşte eski gösterme edatı *uş tan gelir*”. Bu tür edatlar başlı başına da kullanılabilir ve söz arasında gelmeyen edat olduğunu söyler.⁴⁵

1.5. Cevap Edatları

Başlı başına kullanılan ve ifade taşıyan, yanındaki kelimelere bağlanmayan edatlardır.(*evet, hayır, yok, değil, peki, hay hay gibi*). Ergin kitabında, “Bunlar arasında ünlemlerle seslenme edatlarının asıl ünlem edatları; sorma gösterme ve cevap edatlarının ise ikinci derecede ünlem edatları olduğu açıktır. Fakat bu ikinci derecedeki ünlem edatlarının da ünlem karakteri taşıdıklarına, diğerleri gibi ünlem tipinde edatlar olduğunu” vurgular.⁴⁶

2. Bağlama Edatları

Ergin bağlama edatları için, “Bunlar kelimedен küçük fiil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil veya mana bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır” diye tanımlar.⁴⁷ Türkçede bağlama edatlarının olmadığını, yabancı dil etkisiyle girdiğini, olanların da bazı isim ve fiil şekillerinin sonradan edatlaşması ile ortaya çıktığını söyler ve bağlama edatlarını kendi içinde beş gruba ayırır.

2.1. Sıralama Edatları

---

⁴⁴ Ergin, *age*, s. 350.

⁴⁵ Ergin, *age*, s. 351.

⁴⁶ Ergin, *age*, s. 351.

⁴⁷ Ergin, *age*, s. 352.

Bunlar arka arkaya gelen unsurları, kelimeleri kelime guruplarınıve cümleleri ‘ve’ manası ile, virgül makamında birbirine bağlayan edatlardır. (ve, ile, dahı, ila)⁴⁸.

2.2. Denkleştirme Edatları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran edatlardır(ya, veya, yahut, veyahut).⁴⁹

2.3. Karşılaştırma Edatları

İkiveya çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan edatlardır. (Ya... ya, hem... hem, ne... ne, da/e...da/e) Bunlar karşılaştırılan unsurların biri, hepsi veya hiç birini ifade etmek üzere üç çeşittir.⁵⁰

2.4. Cümle Başı Edatları

“Bunlar cümleleri mana bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Daima cümle başında bulunurlar. Başında buldukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendisine önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar” diye ifade eder ve cümle içindeki fonksiyonları bakımından kendi içinde guruplara ayırır.⁵¹

2.4.1. Fakat ifadesini taşıyanlar: *fakat, lâkin, ancak, yalnız, ama(ammâ), lik,velik,veli.*

2.4.2. Eğer ifadesi taşıyanlar: *eğer, ger, şâyed.*

2.4.3. Gerçi ifadesi taşıyanlar: *gerçi, egerçi, vâkıa.*

2.4.4. Çünkü ifadesi taşıyanlar: *çünkü, çün, çü, zirâ.*

2.4.5. Mademki ifadesi taşıyanlar: *mâdemki, mâdem, çün, çü, çünkü.*

---

⁴⁸ Ergin, *age*, s. 353.

⁴⁹ Ergin, *age*, s. 353.

⁵⁰ Ergin, *age*, s. 354.

⁵¹ Ergin, *age*, s. 354-357.

2.4.6. Netice ve izah ifade edenler: *meğer* (eger), *binaenaleyh*, *öyle ki*, *oysa ki*, *şöyle ki*, *netekim*, *halbuki qaldı ki*, *üstelik*, *belki*, *hatta*, *imdi*, *yani mamefih*, *zâten*, *zâti*, *bâri*, *kezâ*, *hâkeza*, *kâşki*, *hazır*.

2.4.7. Benzerlik ifade edenler: *sanki*, *san*, *âdetâ*, *nasıl ki*, *nite ki*, *niçe ki*, *gûya*.

2.4.8. Şarta ve Dereceye Bağlama ifade edenler: *tek*, *yeter ki*, *meğerki*, *velen*, *velen ki*, *tâ ki*, *illâ*, *illâ ki*.

2.4.9. Aksi Halde ifadesi taşıyanlar: *yoksa*.

Türkçede başlıca cümle başı edatı bunlardır, bunların yanında başka cümle başı edatı şeklinde kullanılan *hiç olmazsa*, *hiç değilse*, *öyleyse*, gibi kelimelerde her zaman karşımıza çıkabilir.⁵²

2.5. Sona Gelen Edatlar

Dil birliklerinin kelimelerin, kelime guruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara, kelimelere, kelime guruplarına ve cümlelere bağlayan edatlardır. Sona gelen edatlar: (*dahi*, *da(de)*, *ise*, *ki*, *kim*, *bile*, *değil*).⁵³

3. Son Çekim Edatları

Hacıeminoğlu çekim edatları terimini kullanır ve edatların mutlaka bir isimden sonra geldiklerini, ancak bu isim sayesinde mana kazanabildiklerini söyler⁵⁴. Ergin'in "son çekim edatı" olarak adlandırdığı bu grup kelimeleri "İşletme eki vazifesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar"⁵⁵ şeklinde değerlendirir. Son çekim edatlarının zarf halleri yapan özelliği, hal eklerinin fonksiyonlarına daha yakınlık gösterir ve hal eklerini, isim çekim eklerini tamamlamış yardımcılar durumunda görülür ve onunla birlikte edat gurubu meydana getirir. Hacıeminoğlu, son çekim edatlarını kullanışları ve fonksiyonlarına göre iki gruba ayırır.

3.1. Kullanışlarına göre çekim edatları

⁵² Ergin, *age*, s. 357.

⁵³ Ergin, *age*, s. 357.

⁵⁴ Hacıeminoğlu, *age*, s. 1.

⁵⁵ Ergin, *age*, s. 365.

3.1.1. Diğer isimlerin yalın hali, zamirlerin genitif veya akkuzatif halleriyle birleşenler: *ile, için, gibi, kadar, birle, tek.*

3.1.2. Yalın hali ile birleşenler: *ara, üzere, içre, sıra, diye.*

3.1.3. İlgi hali ile birleşenler: *kadar, göre, karşı, doğru, taraf, ait, dair, rağmen, değin, dek.*

3.1.4. Ayrılma hali ile birleşenler: *dolayı, ötürü, önce, evvel, sonra, geri, böyle, yana, taraf, başka, içeri, dışarı, özge.*

3.2. Fonksiyonlarına göre son çekim edatları

3.2.1. Vasıta ve beraberlik ifade edenler: *ile, birle.*

3.2.2. Sebep ifade edenler: *için, üzere, dolayı, ötürü*

3.2.3. Benzerlik ifade edenler: *gibi, bigi, tek*

3.2.4. Başkalık ifade edenler: *başqa, özge, gayri,*

3.2.5. Diğer hal edatları: *göre, nazaran, dair, ait, rağmen*

3.2.6. Miktar edatları: *kadar*

3.2.7. Zaman edatları: *beri, önce, evvel, böyle, sonra, geri*

3.2.8. Yer ve yön edatları: *kadar, değin, dek, karşı, doğru, taraf, sıra, içeri, içre, ara, üzere, öte⁵⁶.*

Bunlar dışında Ergin, son çekim edatları halinde kullanılan kelimeler başlığı altında *hakkında, yüzden, yüzünden, üzerine, yandan, taraftan, tarafından ucunda, sebebiyle, suretiyle, veçhile, dolayısıyla cihetle* gibi kelimeleri gösterir. Bu edatların hepsi belirli çekimli, ekli veya edatlı olduğundan isim olarak manalarını kaybetmiş ve foksionları bakımından çekim edatları olduğunu belirtir⁵⁷.

Korkmaz, edat terimi altında değerlendirilen kelimeleri sınıflandırırken, dilbilgisi çalışmalarında hep batı gramer terimler ile Arap gramer terimleri

⁵⁶ Ergin, *age*, s. 365-373.

⁵⁷ Ergin, *age*, s. 373.

kullanıldığı hal bu kitesniflerin Türkçenin kendi yapısına göre yapılması gerektiğini belirtir⁵⁸. Anlamli kelimeler dışında kalan görevli kelimeler, anlam taşımamaları ve çekime girmemeleri bakımından birbirine benzese de niteliklerinden dolayı farklı işlevler yüklenmiş oldukları için ayrı kelime çeşidi olarak kabul etmek gerektiğini vurgular. *Başka, gibi, göre, dolayı, beri, yana* gibi isim ve isim soylu kelime, kelime guruplarından sonra gelerek bağlı buldukları isim ile öteki ögeler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran sözleri edat grubuna; *lakin, fakat, amma, hem... hem* gibi cümleleri, cümle içindeki kelime ve kelime yerini tutan diğer unsurları şekil ya da anlam bakımından birbirine bağlayan sözleri bağlaç grubuna; *ah, vay, yallah, yoo, yazık, öf, işte, yahut* gibi bir taklidi sesleri, birini çağırarak ya da korku, sevinç, üzüntü, şaşkınlık duyguları anlatmaya yarayan kelimeleri ise ünlemler gurubuna dahil etmek gerektiğini bildirmiştir⁵⁹.

Rıdvan Öztürk, Çağdaş Uygur Türkçesi grameri kitabında yardımcı kelimeleri, bağlaç, edat ve ünlem olarak üçe ayırır. Uygur Türkçesinde yayımlanan Geleneksel dilbilgisi çalışmalarındaki son çekim edatı (tirkałmä) terimi yerine edat terimini kullanır. Edatları, son çekim edatı ve sona gelen edat olarak ikiye ayırır⁶⁰. Buradaki sona gelen edatlara, HamitTömür, Arslan Abdullalar ünlemler adını; A. Kaydarov vd. tarafından Kazakistan'da yayımlanmış çağdaş Uygur Türkçesi gramerinde 'ulanma' adı verilen ünlemleri göstermektedir. HamitTömür, tek başına bir kelime gurubu olarak değerlendirdiği taklit sözü (his, duygu, çağırma, cevap, buyurlara ima olarak kullanılan kelimelere) ise ünlem başlığı altında göstermiştir.

1. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime guruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: *häm (ve, ile), yänä (ile, ve), bilän (ile), yaki (veya), äđer (eğer), lakin (lakin), ämma (ama), biraq (ama, fakat), yalğuz (yalnız), päqät (yalnız), bälki, mubada (eğer, madem), navada (eğer, tesadüfen), gür (eğer), çünki (çünkü), sävivi*

⁵⁸ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* Ankara, 2003, TDK yayımları, s. 1041.

⁵⁹ Korkmaz, *agm*, s. 275-283.

⁶⁰ Öztürk, *age*, s. 113.

(*çünkü*), *şuña (şunun için)*, *kaşki (keşke)*, *hätta (hatta)*, *goya (güya)*, *bäcayiki (sanki)*, *bääyni (sanki)*, *xuddi(sanki)*, *äksiçä (üstelik)*, *zadi(zaten)*.⁶¹

3. Son çekim edatları (tirkälmä)

Kelimelerin, kelime guruplarının, cümlelerin sonuna gelerek kendilerinden önce ve sonraki unsurlara bağlayan edatlara ise sona gelen edat terimini kullanmıştır. Çağdaş Uygur Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları:

a. İsimlerin yalın halive zamirlerin ilgi hali ile kullananlar: *üçün(için)*, *arqiliq(ile, vasıtasıyla)*, *däk/täk(gibi)*, *qatarliq (gibi, benzeri)*, *käbi(gibi)*, *säväplik (dolayı, ötürü)*, *toğruluq(hakkında, üzerinde, ait)*, *arilap (içinden, arasında, arasından)*

b. İsimlerin yönelme hali ile birleşenler: *qarşi(karşı)*, *qädär(kadar)*, *körä (göre)*, *qarap(doğru)*, *toğra(doğru)*, *oxşaş(benzer, gibi)*, *yarişa(göre, uygun)*, *muvaپیq(göre, uygun)*, *dair, ait*.

c. İsimlerin çıkma hali ile birleşen edatlar: *özgä(başka)*, *başqa(başka)*, *ğäyri(gayrı)*, *neri(öte)*, *beri (beri)*, *başlap (itibaren)*, *ilgiri (ileri)*, *taşqiri (fazla)*, *tartip (itibaren)*.

3.Diğer sona gelen edatlar şunlardır: -mu, -ğu/ -qu, -çu, -la, -de/-te, hem, tehi, emes, bolsa, -ki/-kim, -kin, -a, -zä⁶².

4. Ünlemler kendi içinde şu gruplara ayrılır:

4.1. Duygu ünlemeleri: hoşlanma memnuniyet, sevinç, hasret, ağrı, acı, usanma, bıkkınlık gibi duygu bildiren başlıca ünlemler şunlardır, *ah, uh, pah, vah, ih, işit, hay, ayhay, vay isit*⁶³.

4.2. Yönlendirme ünlemleri, hayvanları çağırma, kovma, yürütme ve durdurma gibi yönlendirmeler için kullanılan ünlemlerdir. *Çuh, bas, qih, voy, tir-r, çaq, küç, peş, taq-tah, hit, çök-çök, tü-tü-tü, piş-piş, mah-mah, gah-gah, tir-tir*.

⁶¹ Öztürk, *age*, s. 117.

⁶² Öztürk, *age*, s. 124.

⁶³ Öztürk, *age*, s. 125.

4.3. Seslenme ünlemleri, *i, ey, hây, -uy, vay hodayim, vay atam.*

4.4. Gösterme edatları, birine bir şey göstermek için kullanılır. *Mana, ene, ta.*

4.5. Sorma ünlemleri, soru için kullanılan sorma ifade eden ünlemlerdir. *qeni(hanı), hâ(ha)*⁶⁴.

N.Hacıeminoğlu, edatları ayırırken yapı ve menşe bakımından beş guruba ayırır.

1) Fiilden türeyenler: Fiil köklerinden bazen zarf fiil ekleri bazen çekim ekleri ile teşkil edilmiştir. Özellikle çekim ve bağlama edatları.

2) İsimden türeyenler: İsim köklerine vasıta hal eki, iyelik eki, cihet eki ve bazen diğer hal ekleri getirilmesilyle oluşmuştur.

3) Yapısı ve menşesi bilinmeyenler: Bunlar eskiden beri kullanılan ama yapıları tespit edilse bile kullanımları ile kök ve manaları arasında bir ilişki kurmak çok zor edatlardır.

4) Taklid söz mahiyetinde olanlar: İnsan veya tabiat seslerini taklit suretiyle, his ve hadiseleri yorumlayıp ses şeklinde ifade eden sözlerdir. Tam bir edat hususiyeti gösterir.

5) Yabancı asıllı olanlar: Yabancı asıllı edatların İslamın kabulünden sonra dilimize girdiklerini tesbit edebiliyoruz. Arapça ve Farsçadan girenlerin çoğu alıntı bir kelime olarak değil bir gramer şekli olarak girmiş olduğu için ses ve mana bakımından çok değişikliğe uğramamıştır⁶⁵.

Mana ve vazifelerine göre, çekim edatı, bağlama edatı, kuvvetlendirme edatı, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları, çağırma-hitab edatları, cevap edatları, tekerrür edatları olarak sınıflara ayrılmıştır⁶⁶.

Levent Doğan, edatları kendi içinden çekim edatları, sona gelen edatlar, olarak ikiye ayırır. Çekim edatları, “*isimlerden sonra gelerek bağlandığı isimle cümlemin diğer unsurları arasında zaman, benzerlik, farklılık, mekân, tarz, cihet, sebep vb.*

⁶⁴ Öztürk, *age*, s. 125-127.

⁶⁵ Hacıeminoğlu, *age*, VI,VII.

⁶⁶ Hacıeminoğlu, *age*, VIII.

bakımdan çeşitli ilgiler kuran kelimeler” tanımını yapar⁶⁷ ve zaman bakımından ilgi kuranlar: Burun (evvel, önce), keyin(sonra), aval (evvel, önce), tartip (itibaren), beri (beri). Benzerlik bakımından ilgi kuranlar, dāk/tāk (gibi), kābi (gibi), qatarliq (gibi, yanı sıra), oxşaş(aynı, benzer), farklılık bakımından ilgi kuranlar: özgä (başqa), başqa(başka), ğäyri(gayrı).Birliktelik ve vasıta bakımından ilgi kuranlar bilän(ile), billä (birlikte, beraber), arqiliq (ile, vasıtasıyla).Cihet ve sınırlama bakımından ilgi kuranlar, qädär(kadar), toğra(doğru), körä (göre, karşı), qarap (doğru), ara (arada), arilap(arasında, içinde), boyiçä (boyunca).Sebep bakımından ilgi kuranlar üçün(için), säväblik (ötürü), aitlik ve ilgi bakımından, dair(dair, ait), toğrisida(hakkında, üzerinde), toğruluq (hakkında)⁶⁸.

Başlıca sona gelen edatlar, çu, ğu, zä, mu, la, da, dä, ki (bağlama işlevi görür), texi(dahi, da), kin(soru ve tahmin anlamı katar, ki), kim (bağlama işlevi daha fazladır, ki), -a/ä (rica, kızgılık ve şaşkınlık ifade eder)⁶⁹.

Bu çalışmada, edat, bağlaç ve ünlemler ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiş olup edat tanımlanırken yardımcı kelime terimi kullanılmış. Bağlaçlar, bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer öğeleri, şeklinde, ünlemlerise“*Duygu, düşünceyi etkili şekilde anlatan, çağırma, soru, cevap, gösterme, reddetmeye, onaylamayı ifade eden veya tabiattaki seslerden, taklit yoluyla türemiş bir kelime türüdür*” diye tarif edilmiştir⁷⁰.

Kaydarovvd. kişilerin hazırladığı Yeni Uygurca gramerinde edatlar yardımcı kelimeler başlığı altında son çekim edatları (tir-käl-mä), bağlaç ve enklitikler (ulanma) olarak üçe ayrılmış ve“modal kelime”şeklinde farklı bir adlandırma yoluna gidilmiştir. Bu kelime grubu, edat adını verdiğimiz kelimelerin büyük bir kısmını da kapsamaktadır, “*hiçbir kelimeye bağlanmadan, sadece cümle ifade eden, fikrin*

---

⁶⁷ Doğan, *age*, s. 141.

⁶⁸Doğan, *age*, s. 143-150.

⁶⁹ Doğan, *age*, s. 143-150.

⁷⁰ Doğan, *age*, s. 156.

hareket ile olan münasebetlerini açıklamak ya da ifade etmek için kullanılan kelimelerdir” diye de tarif edilmiştir⁷¹.

Bu çalışmada öne sürülen fikir, yardımcı kelimeleri sınıflandırırken onların başka müstakil kelimelerle olan farklılığı yanı sıra kendi aralarındaki farklılıkların da mevcut olduğunu unutmamak gerekir. “Modal kelimeler” grubunun ortaya çıkma sebebidir, kendisinin edat, enklitiklerle aynı şekilde aynı morfolojik yapıda olsa bile gramer bakımından cümle ile hiçbir bağlantı kurmamasıdır.

Son çekim edatları için “*Kendisi beraber gelen müstakil kelimeler ifade eden hareket ile şahıs arasındaki yer, taraf, amaç, neden, durum münasebetlerini gösteren kelimelerdir*”⁷² tanımını verirken ismin hal eklerine benzediğini de yok saymaz, ama yüzde yüz hal eki olarak da kabul edilemeyeceğini, sadece vazife olarak hal eklerinin rolünü açıklama, özelleştirme amacıyla kullandığını vurgular⁷³.

1. Son çekim edatları (tirkälmälär) morfolojik bakımdan:

1.1 Asıl son çekim edatları (asıl tirkälmä): *üçün, siri*

1.2. İsimden türeyenler:

1.2.1. Yönelme hal ekleriyle yapılanlar: *udul- ğa, özi-gä*

1.2.2. Bulunma hal ekleriyle yapılanlar: *häqqi-dä, davami-da, räviş-tä*

1.2.3. Yönelme hal ekinin kadım şekilleri ile yapılanlar: *taşqiri (taş-qa-ru), ilgiri(il-gä-rü)*

1.2.4. Sıfat yapım ekleriyle yapılanlar: *arqiliq(arqa-liq), bağliq (bağ-liq)*

1.2.5. İyelik hal ekleriyle yapılanlar: *boy+i, bu yaq (teref) + i*

1.2.6. İsimlerin yalın hal durumunda son çekim edatı olarak kullanılanlar: *qädär, täqlid, kâbi, oxşaş, taman, muqäddäm, ara, burun, keyin, baldur, avval, nisbätän, muvapiq, bina ’än, kam, yeqin, buyan, siri...*

⁷¹ Kaydarov vd., *age*, s. 371.

⁷² Kaydarov vd., *age*, s. 370.

⁷³ Kaydarov vd., *age*, s. 371.

1.3.Fiilden türeyenler diye üçe ayırmak mümkün. Fiilin hal formlarıyla yapılanlar: (*kör+e, bol+a, yaraş+a, baş+la, boy+la+p, atla+p qara+p*) *ve-may//-mäy, -mastin//-mästin* gibifil ekleriyle yapılanlar (*qarimay, bolmay, qarimastin, bolmastin*)⁷⁴...

Son çekim edatları morfolojik bakımdan, asıl son çekim edatları, isim soylu kelimelerden türeyenler (*isim, sıfat, zarfların yalın şeklide de yapılır. Başka, hal ve yapım ekleriyle de yapılabilir*), fiilden türeyenler olarak üçe ayırır.⁷⁵

2. Bağlaçlar (bağlıuçular): kelimeleri, cümleleri birbirine bağlamak için kullanılan kelimelerdir. Bu kelimelerde bağlaçların müstakil bağımsız kelimelerden geliştiği daha net gözüktür. Bağlaçlar, kelime ve cümleleri birbirine bağlamak ve nesnelere arasındaki yakın, uzak, birlik, terslik gibi münasebetleri ifade etmek için kullanılır. Bağlaçların çoğu müstakil kelimelerin gramer çekiminde sabit kullanılır ve çoğu asıl manalarından tamamen uzaklaşmış durumdadırlar. Arap, İran dillerinden ödünç olanları büyük oranda olması beraberinde ek, ulanma(enklitikler) bağlaç vazifesini üstlenenleri de vardır. Çoğu Arap, İran dillerinden alınan kelimeler (*vä, häm, yaki, xa, kin, lekin, ämma, päqät, gahida, mäyli, çünki, bälki*)⁷⁶ olmasına rağmen birçoğu işleyiş ve yapıların gelişmesi sonucunda müstakil kelimelerden türemiştir. Bağlaçlar kendi içinde:

2.1. Basit yapılı bağlaç: *da//dä, mu, vä, häm, yaki, xa, lekin, ämma, päqät*. Bunlar, ayrı ayrı morfemlere ayırmak mümkün olmayan kelimelerdir.

2.2. Türemiş yapılı bağlaç: *biraq, şundaq bolsimu(bolsa- mu), gayi-da, bäzi-dä, bälki-bälkim*⁷⁷. Bunlar çekim ekleri ve başka yapım ekleriyle ya da edatların tekerrür şeklinde kullanılmasıyla oluşan kelimelerdir. Ama bazı kelimelerde ek-kök karmaşıklığı mevcuttur. Yani, bazı edatlar iki ya da daha çok hecelerden oluşmuştur, ama hangi hecenin kök olduğunu tespit etmek çok zor. Gabain, “Biraq” edatı, “bir + aq” diye iki

⁷⁴ Kaydarov vd., *age*, s. 371.

⁷⁵ Kaydarov vd., *age*, s. 374.

⁷⁶ Kaydarov vd., *age*, s. 373.

⁷⁷ Kaydarov vd., *age*, s. 355.

heceden oluştuğunu gösterir⁷⁸ ama HZUTIL’inde bu kelimenin Arapçadan alıntı edat olduğu gösterilir.

2.2. Bağlaçlar gramer manaları bakımından:

2.2.1. Biriktirici bağlaçlar: vā, hām, bilān, yānā, -dā

2.2.2. Ayırıcı ve tekerrür bağlaçları: -mu, -ma, -yā, yaki, gayida, māyli, birdām

2.2.3. Sebeb-sonuç bağlaçları: sāvābi, çünki, nāticādā, şunlaşqa(o yüzden)

2.2.4. Şart bağlaçlar: āgār, āgārkim, navada(meğer),

2.2.5. Zıtlık ifade eden bağlaçlar: āmma, lekin, biraq, yalğuz, pāqāt(fakat)

2.2.6. İzah bağlaçları: yāni, cümlidin, xususān, hātta

3. Ulanmalar (enklitikler): Müstakil kelimelerin gramer yardımcısı olarak kelimenin ek almayan asıl manaları üstüne his, heyecan, duygu manası ekleme durumunda kullanılan kelimeleri göstermektedir. Ulanmalar herhangi bir kelime gurubu ile birleşebildiğinden yapım ekleriyle farklılık gösteriyor. Ama yine de bir gurup ulanmaların eke dönüşmüş olduğu da görülür. Örneğin: -du, -çu, -qidā, -mu ...⁷⁹

Hamit Tömür, edatları yardımcı kelimeler başlığı altında mana özelliği ve gramer vazifeleri bakımından son çekim edatları (tirkālmā⁸⁰), bağlaç (bağlığuçı), enklitik(yüklimā) olarak üçe ayırır.⁸¹ İşbu görüş Çağdaş Uygur Türkçesi üzerinde yapılan çalışmalarında esas olarak kabul edilmektedir.

Her bir tür edat yine kendine göre özellikler gösterir.

1. Son çekim edatları (tirkālmā): cümle ya da kelime gurubu içindeki kelimelerin münasebetlerini ifade etmek için kullanılır. İşbu kitapta vurgulanan nokta, son çekim edatlarının gramer anlamı ve söz içindeki yerinin hal ekleri ile aynı olduğu ve bu nedenle hal ekleri yerine kullanılmasıdır. O yüzden yazar son çekim edatlarının

⁷⁸ Gabain, *age*, s. 93.

⁷⁹ Kaydarov vd., *age*, s. 374.

⁸⁰ Tirkālmā terimi, Kazakistan Fenler Akademisi tarafından 1966’da yayımlanan Uygurca Gramer kitabından benimsenmiştir, başka çoğul gramerciler yinede, “kelime sonu yardımcısı” terimini kullanmakta, bk. Tömür, *age*, s. 66.

⁸¹ Tömür, *age*, s. 401.

kullanımını, ismin edat tamlamaları bölümünde inceler. Son çekim edatları, asıl edatlar ve türeyenler olarak ikiye ayrılır. Türeyen son çekim edatlarının, kimi bağlaç ya da müstakil kelimelerin çekime giren şekilleriyle aynı olduğu tespit edilebilir. Örneğin: ‘tärıpidın’ edatının yapısı, täräp (isim) + i(3.şahıs iyelik eki) + din (çıkma hal eki) olur ve kelime köküyle aynı telaffuz edilir, ancak gramer manalarından farklı olduğunu görebilmek mümkün.

2.Bağlaçlar, kelime, birleşik kelimeler ve cümleleri birbirine bağlama vazifesinde gelen yardımcı kelimelere denilir⁸².Bağlaçlar, ifade ettikleri bağlama anlamlarına göre 18 başlıkta değerlendirilir⁸³:

- 3.1. Sıralama bağlaçları: *vä, häm*
- 3.2. Biriktirici bağlaçlar: *bilän*
- 3.3. Alakave güçlendirme ifade edenler: *häm... häm*
- 3.4. Benzetme ifade edenler: *mu...mu, nä...nä*
- 3.5. Seçme ifade edenler: *yaki, ya, xahi (ya da)*
- 3.6. Güçlendirme ifade edenler: *hätta, helimu*
- 3.7. İlerleme ifade edenler: *uniñ üstigä (üstelik)*
- 3.8. Dönüş ifade edenler: *bälki, äksiçä(aksı halde), biraq, digänbilän*
- 3.9. Vurgulama ifade edenler: *bolupmu(özellike), xususän(mahsus)*
- 3.10. İzah bağlaçları: *yäni (yani)*
- 3.11. Toparlama ifade edenler: *dämäk (demekki)*
- 3.12. Oluşturma, ekleme ifade edenler: *şuniñdäk, şundaqla(şu dolayı)*
- 3.13. Özetleme ifade edenler: *qisqisi(kısaca), omumän eytqanda(hülas)*
- 3.14. Ayırma bağlaçları: *cümlidin (cümleten)*
- 3.15. Zıtlık ifade edenler: *-u, -yu*

⁸² Tömür, *age*, s. 401.

⁸³ Tömür, *age*, s. 401-402.

3.16. Sonuç ifade edenler: *şuña, şuniñ üçün, şuñlaşqa (işbu nedenle, böylece)*

3.17. Sebep ifade edenler: *çünki, säväbi (sebeb), nimişqa digändä (nedenini sorarsa)*

3.18. Eşlik ifade edenler: *ki,*

Bağlaçların işlevleri dikkate alınarak 18 çeşidi gösterilmiş, ama bazı bağlaçların ifade ettiği anlamları sabit olmayabilir ve birbirinin yerine geçebilir. Örneğin, sonuç, toplama, özetleme ifade eden bağlaçlar hiçbir anlam değişikliğine sebep olmadan birbirinin yerini alabilir. Çağdaş Uygur Türkçesinde bağlaç tamlamalarının yeri çok önemlidir, kimi cümleler bağlama edatları olmadan kurulamaz ve bu nedenle bağlaçlar yardımcı kelime gurubu içinde incelenmiştir.

3. Enklitikler kelime veya cümlelerin gramer şekillerine bağlanarak, bir kelime ya da cümlenin nasıl bir tarzda söylendiğini ifade eden yardımcı kelimelerdir. Ünlemleri tek tek kelime özellikleri esas alınarak incelenir.⁸⁴

Enklitikler, edat rolünden başka kelimelerin gramer şekillerinin oluşumunda kullanılır. İkinci, aynı bir yüklem cümlenin değişik öğelerinde gelerek değişik manaları anlatabilir. O yüzden vazifeli kelimeleri mevcut cümle içinde açıklamanın daha uygun bir görüş olduğunu bir daha kanıtlamış oluruz. Çağdaş Uygur Türkçesinde kullanılan başlıca enklitikler:

Mu (*mu*), -çu,- ma, -ğu/-qu, -dä/-tä, kin, -la, -zä, -a, hä/-ä, ämisä, mäyli, texi (*hala*), qeni (*hani*), ehtimal (*belki, olasılık*), nahayiti (*pek*), herhalda (*herneyse*), cumu (*tamam mı*), bika (*heli bika*), işqilip (*nasılsa*), xuddi (*aynı*), bääyni (*aynen*), goya (*güya*), zadı (*illa*), bälki/bälkim, häтта (*hatta*), xalas, helimu (*helede, iyi ki*), yänä, päqät (*fakat*), yalğuz (*yalnız*), mana (*işte*), änä (*orada*), däymän/däysän/ däysiz/ däysilär/ däña/ deginä/ dänlar/ dämsän/ dämsiz/ dämsilär... (*de- filinin iyelik eki almış şekilleri de ünlem olarak kullanılıyor*) vs.⁸⁵

⁸⁴ Tömür, *age*, s. 417.

⁸⁵ Tömür, *age*, s. 440.

Arslan Abdulla, yardımcı kelimelerin manaları, fonksiyonları ve gramer anlamlarına göre, tirkelme, bağliğuçi, yüklime türüne ayrıldığını belirtir.

1.Tirkälmä adını verdiği son çekim veya sona gelen edatları has tirkälmä (asıl son çekim edatları) ve köçmä tirkälmä (tirkelme vazifesinde kullanılan diğer kelimeler) olarak ikiye ayırır.

2.Bağlaçları, manaları ve rolü bakımından:

2.1.Sıralama bağlaçlar: bilän, vä, häm, yänä, hämdä, şundaqla

2.2.Güçlendirme bağlaçları: häтта, bolupmu, yänä kelip

2.3.Denkmeştirme bağlaçlar: ya (ya), yaki(ya), nä...nä (ne...ne), mäyli...mäyli(ister...ister)

2.4.Karşılaştırma bağlaçları: lekin, ämma, biraq, äpsuski

2.5.Sebeb-sonuç bağlayıcıları: şuña şunlaşqa, şuniñ üçün, näticidä, buniñ bilän

2.6.İzah bağlaçları: yäni, başqiçä qilip eytqanda,

2.7.Ulanma bağlaçları: avval, andin, däsläp, keyin

2.8.Sonuç (yäkün) bağlaçları: dämäk

2.9.Şart bağlaçları: ägär, navada, mubada, gärçä

3. Yüklimä (enklitikler), Çağdaş Uygur Türkçesinde kelimelere ve cümlelere bağlanarak, cümle ya da kelimenin söyleniş tarzını ifade eder⁸⁶.

Çen Şi Ming, Edatlar leklisk anlamları bakımından müstakil kelimelere daha yakın, gramer fonksiyonlarında göre eklere daha yakın ama ek diyemeyiz, çünkü edatların bir kısmı leksik manalarını korumuş halde müstakil kelime olarak gözüür. Bazıları müstakilliğini kaybettikleri için başka kelimelere dayalı olarak yardımcı mana anlatabilir. Bu durumları hesaba alarak, edatları son çekim edatları, bağlaçlar ve ünlemler olarak üç guruba ayırmıştır.⁸⁷

⁸⁶ Abdulla, *age*, s. 1982.

⁸⁷ Çen Şi ming, *age*, s. 453.

Son çekim edatları, müstakil kelimelere bağlanarak, yer, yön, tarz, sebep, netice ifade eden, cümlede bahsi geçen iş ya da hareket arasındaki münasebetleri ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Yazar burada son çekim edatlarının hal eklerine çok yakın olduğunu dile getirirse de ek olmadığını, kelime vurgusu alamadıklarını da gösterir⁸⁸.

Bağlaçlar, cümleleri, cümlelerdeki kelimeleri birbirine bağlama amacıyla kullanılan edatlardır. Birçoğu müstakil kelimelerin belirli gramer çekime girmesinden yapılmış kelimelerdir. Örneğin, sāvāplik (*sebebiyle*), dāmāk (*demek*), birdā(*bir an*), bolmisa (*yoksa, öyle değilse*)

Yüklime adını verdiğimiz enklitikler, müstakil kelimeler veya cümlenin sonuna gelerek, his, duygu anlamlarını güçlendiren kelimelerdir.

Edatlar çok az işlenmiş bir konudur, Arap ve Batı gramerinin etkileri sonucunda⁸⁹ Türkçe kendi işlevine uygun olmayan yöntemlerle incelenmiştir. Terimlerdeki karmaşıklıktan dolayı sınıflandırmalarda da çok farklı görüşler ortaya çıkmış bulunmaktadır. Muharren Ergin, N. Hacıeminoğlu, vd. edat terimi ünlem ve bağlaçları dâhil edebildiğini söylerken, Rıdvan Öztürk, Zeynep Korkmaz edatların, bağlaç, ünlem kelimelerinden farklı bir özellik gösterdiğini söyler. Hamit Tömür, Arslan Abdulla, Abdükerim Baqi, A. Kaydarov vd. leri yardımcı kelime ana başlığı altında ünlem, bağlaç, son çekim edatlarının hepsini kapsadığını ileri sürmektedirler.

Edatların sınıflandırılması konusunda gramer çalışmalarında ortaya çıkan görüş ve fikirleri gözden geçirdikten sonra Uygur Türkçesinde yardımcı kelimeler adı altında gelen bağlama edatları, son çekim edatları ve enklitiklerin edat başlığı içinde incelemesinin daha doğru olacağına karar verildi ve tasnif ederken ise Ergin'in sınıflandırmasını esas alındı.

---

⁸⁸ Çen Şi ming, *age*, s. 464.

⁸⁹ Korkmaz, *agm*, s. 275- 283.

II. BÖLÜM

YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR

Edatlar, anlamı olmayan vazifeli kelimelerdir. Bu yüzden türemeye elverişli değildir. Ancak müstakil kelimelerin sonuna gelen çekim eklerinin donması ve kalıplaşması ya da yabancı kökenli bir kelimeye Türkçe yapım veya çekim eki getirilmesi gibi şekillerdetüreyen kelimelerdir. Bundan başka, bazı edatların Türkçe birden fazla bağımsız unsurun bir araya gelmesiyle türediğini; yabancı kökenli bir kelime ile Türkçe kökenli bir yapım ya da çekim ekiyle türediğini; iki farklı yabancı dildeki kelime veya unsurun bir araya gelerek edat işlevinde bir kelime oluşturduğunu da görebiliriz. Bunları da birleşik edat kabul etmek mümkündür. Buna yabancı bir dildeki iki unsurun o dilde oluşmamış ve kullanılmayan fakat Türkçede oluşturulmuş şekilleri de dâhil edilebilir. Bunların yanında yabancı bir dildeki birden fazla unsurun bir araya getirilmesiyle oluşmuş vedilimize girmiş şekillerise basit yapılı edat olarak kabul edilebilir.

İncelediğimiz metindeki edatlar yapı bakımından yalın haldeki basit yapılı edatlar, türeme ve ekleşme yolu ile oluşan türemiş yapılı edatlar, ikiden fazla edatın bir araya getirilmesi veya aynı edatını tekrar kullanılmasından şekillenmiş birleşik edatlar olarak üç guruba ayırıyoruz.

II.1. Basit Yapılı Edatlar

Bu tür edatlar, hiçbir ek almamış, başka kelimelerle birleşmeyen, tek bir kelime halinde ya da kalıplaştığı için kökünü ayırt etmek mümkün olmayan edatlardır. Uygur Türkçesindeki basit yapılı edatların çoğu tek bir heceden oluşan ünlem ya da duygu ifade eden kelimelerdir. Bu tür edatların bir kısmı da Arap, Fars dillerinden alınmıştır. Arapça ve Farsçadan alınmış edatlar ait oldukları dilde türemiş olsalar da Türkçe ile yapılarının farklı olmasından dolayı basit yapılı kelime olarak kabul edilmiştir. Taradığımız metinden tespit edebildiğimiz basit yapılı edatlar şunlardır:

II.1.1.A/ä

A/ä, sona gelen hitap edatıdır⁹⁰, tek bir ünlüden oluşmuş basit bir ünlemdir.

...Yürä, bizmu çüşeyli (s. 392). [*(haydi) yürü, biz de inelim.*]

Eytqına, sän nemini kördüñ? (s. 335) [*Söylesene, sen ne gördün?*]

Buniñ hämmisi allaniñ täqdiri bilän boluvatqan işlar deginä(s. 98).[*Bunların hepsi Allah'ın takdiri ile gerçekleşmiş vakialar desene.*]

Ämdi, däymina... Biz nemini dästäk qilip turup ularniñ üstigä qoşun tartip barğudäkmiz? (s. 94) [*işte, diyorum ya... Biz ne sebeble onlara saldıracakmışız?*]

II.1.2. Ah

His, heyecan, korku, panik ve hissedilen acıyı ifade etmek için kullanılan bir ünlemdir.⁹¹ Bu kelime Uygur Türkçesinde “imliq söz” (taklit) başlığı altında değerlendirilir.⁹² Hiçbir anlamı olmayan ve sesin tonuna göre acı, hayret, dert, üzüntü ve korku ifade eden kelimedir.⁹³

-Ah, u yärdiki näğmä –nava, - döp söz qatti üçinçi läşkär (s. 87).[*A, ordaki saz, eğlenci... Diye söz kattı üçünçü asker de.*]

II.1.3. Ägär

Farsça kökenli⁹⁴ bir bağlama edatı olarak kullanılmaktadır, “ägärçä, ägärçändä, ägärdä” şekilleri de vardır.⁹⁵

⁹⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 218.

⁹¹ Tömür, *age*, s. 459.

⁹² Tömür, *age*, s. 459.

⁹³ Tömür, *age*, s. 454.

⁹⁴ Devellioğlu, *age*, s. 236.

⁹⁵ Abliz Yakup, Ğenizat Ğeyurani, vd, *Hazırqi Zaman Uygur Dilinin İzahlik Lügatı*, Ürümçi, MilliyetlerYayınevi, 1991- 1999, C.1, s. 286.

Ägär uniñ ornimu cännättä bolidiğan bolsa, u cännätkimu şu şahliq kibrisi bilän qädäm besip xudaliq davası qılıştın yanmas (s. 27).*[Eğer onun yeri de cennet olacak olursa, orada da taht davası kılmaktan hiç çekinmez.]*

Ägär ordidin şahzadini izdäp çıqqan läşkärler bu ätraptin çokanni tepivalidiğan bolsa, aldi bilän uniñdin şahzadini sürüştä qilidu (s. 51). *[Eğer saraydan şehzadeyi aramak için gönderilen askerler bu kadını bulursa, ilk şehzadeyi soracaklar!]*

U öziniñ tänä bilän eytqan: **ägär** nuqsansız adämni izdäydiğan bolsaq aşu bovaqni padişah qılsaq bolidu şu, degän mänidiki sözidin mundaq naticä kelip çıqıdığanlıqını zadi oylap baqmığandı (s. 126). *[O iğnelemek için söylediği “Eğer kusursuz birini arıyorsak işte bu bebek padişah olacak, başkası olamaz” manasındaki sözünün böyle bir netice vereceğini hiç de tahmin etmemişti.]*

Ägär xuda uniñ ömrini uzun qılğan bolsa, muşu yardımını bir sävab bilän ösüp çoñ boluveridu (s. 191).*[Eğer yaradan ona uzun ömür vermişse nerede olursa olsun bir bahaneyle yaşayıp büyüyecektir.]*

Ägär sen eytqandek, xotunlar memlikiti rastınla bar bolsa...(s. 374) *[eğer, dediğin gibi, orada gerçekten kadınlar devleti mevcutsa...]*

Ägärçändä, harmay meñivärsiçu? (s. 21) *[Eğer yorulmadan yola devam ederse ne olur?]*

II.1.4. Älvättä

Arapça kökenli, basit yapılı cümle başı edatıdır.⁹⁶ ‘*Elbet*’ edatı ile aynı anlam ve işlevinde, tasdik, kanıtlamak amacıyla kullanılır. Uygur Türkçesinde “älbät” şekli ancak şiirlerde görülür.

Älvättä eşikini härgizmu ärziniğa berivätmäytti (s. 25).*[Tabiki o eşşegini hiçbir zaman ucuza satmazdı.]*

---

⁹⁶ Hacıeminoğlu, *age*, s. 240.

Heliqi alvasti çokanniñ keçidä qäyürgä yoqalğanlıqini **älvättä** sän bilisän (s. 61).*[O kadının gece yarısını nereye kaybaldığını elbet sen biliyorsun.]*

Älvättä biz ularniñ üstigä basturup barğudäkmiz...(s. 90) *[Elbet, biz onlara saldıracaktıız...]*

Şu yärgä berip qayıtip kälğändä yazğan xatiriliri degändäk ärzimäs narsilär **älvättä** (s. 91).*[Oralara gidip gelmişken yazmış olduğı abur cubur yazı bi şeylerdir, Tabi.]*

Älvättä bizniñ bala- çaqilirimizniñ bu dünyalıqı, ata-bovimizniñ u dünyalıqı üçün dua qılıp qoysun... (s. 113) *[Elbette bizim çocuklarımız için, ecdadımızın ruhu için dua etsinler...]*

Älvättä küplärni quruq äkätmäymiz, uniñ içigä anar şärbiti yaki äncür murabbasi... (s. 255) *[Tabiiki küpleri boş götürmüyoruz, içine nar suyu ya da encir reçeli gibi...]*

Älvättä, teşidin qulup selinğan hoylilarğa artilip çüşüş keräk! (s. 263) *[Elbette, dışardan klitlenmiş avlulara, duvarlarından geçip girmek lazım.]*

Puluñ bolsa **älvättä** öylinisän (s. 335).*[Paran varsa elbet evlenirsin.]*

Älvättä siliniñ nazarlıridin ötküzmäy başqa biravğa satsam layiq bolmas (s. 349).*[Tabiki size göstermeden başka birine satmak olmaz.]*

II.1.5. Ämma

Arapça kökenli basit yapılı bir edattır.⁹⁷ “ama, fakat, lakin, öyle ki” anlamlarında kullanılırlar.⁹⁸ Cümle başında, zıtlık veya şart ifade eden bağlama edatıdır.

... **Ämma** bir zamanlarda u öziniñ avatlıqı, adamliriniñ märd, xuşxuy, mehmandostluqı bilän nurğun ällärniñ sodigärlirini cälp qilğanidi (s. 68).*[Ama bir*

⁹⁷ Devellioğlu, *age*, s. 35.

⁹⁸ Öztürk, *age*, s. 115.

zamanlarda kalabalığı, sıcak, hoş insanları, misafirsevenliyi ile baya bir yabancı tüccari çekmişti buralara.]

Cahankäzdi Süpürgä bilän uçraşqan ayğaqçılar ordığa bala şahzadiniñ kallisini äkelälmigän bolsimu, yiraq çöllüklärniñ içidiki acayip bay, avat **amma** heç qandaq bir padişahliqqa tävä bolmiğan «Biğämlär Şähiri» toğrisidiki acayip xävärni yätküzüp kaldi (s. 85).*[Seyyah Süpürge ile karşılaşan gözetmenler saraya, kumların içereside o kadar zengin ve güzel ama hiçbir hanedana tabii olmayan «biğämlär şähiri»hakkındaki haberi getirdiler.]*

U Ayim bilän ötkän däkkä-dükkilik, **amma** tolimu şerin keçini uzaqqıçä untumaytti (s. 239).*[O Ayım'la geçirdiği tedirgin ama güzel geceyi bir zamanlara kadar unutamadı.]*

Ämma, män seni öz dünyayim bilän razi qilimän...(s. 278) *[Ama ben kendi zenginliğimle seni memnun edebilirim.]*

II.1.6. Änä

Gösterme edatıdır, aynı anda işaret zamiri olarak da görülür.⁹⁹

Nemilärnidur döp ğoduñşip, yolniñ qiziq topisini tozutup yaliñayağ çıqip kelivatqan toxtini körüşü bilänla uşşaq balılar, «**änä**, toxti aşiq kelivatidu!» döp täröp –täräpkä qeçişatti (s. 17). *[Kendi kendine konuşarak, yalın ayaklarıyla yeri tozlandırıp gelen Toxti Aşk'ı görünce çocuklar “ İşte, Toxti Âşık geliyor ” diye bağırdı ve hemen dağıldı.]*

Änä, tağ üstide ay peyda boldi(s. 14). *[İşte dağ başında ay göründü.]*

Harva bilän **änä**şundaq dönlüklärni arilap mañğandäk qilğan (s. 49).*[Araba ile giderken işte ona benzer tepelerden geçtik sanırım.]*

Änä avu süpürğiniñ hazirğičä birmu xotuni yoq (s. 123).*[İşte bu Süpürğenin hala evlendiği yok.]*

---

⁹⁹ Öztürk, *age*, s. 64

Aqsaqal **änä**şu bağ içidä nüzärbändtä (s. 150).*[Aksakal işte şu bağçe içinde rehnde.]*

...**Änä** avu täräpkä qarañlar (s. 382).*[işte, o tarafa bakın!]*

II.1.7.Çu

Çu, ek olarak sona gelen enklitiktir, divanda görülmektedir.¹⁰⁰ Soru edatıdır.¹⁰¹ cümle içindeki vurguya göre pekiştirme, soru, tereddüt, rice, şüphe anlamlarını katar.¹⁰²

Ayal**çu**?- döp aldirap soridi süpürgä bovayniñ gepi axirlişişi bilän (s. 64).*[Kadın nerede? Diyesordu Süpürge, yaşlı dede lafını bitirir bitirmez.]*

Häy İmir qassap sän**çu**? (s. 127) *[Ey, İmir kassap ya sen?]*

Ägärçändä, harmay meñivärsi**çu**? (s. 21) *[Eğer yorulmadan devam ederse nereye varacak?]*

...Mavu ikkisiniñ bätqılıqliri**çu** texi, diyişip u ikksinimu tügmängä basti (s. 310).
[...Bu ikisinin namussuzlukları da, diye iksinide yerinden kaldırıp değırmene attı.]

... Heliqi çöçäkni**çu**? Çöçäknimu nemişqa qoşup almidiñ? (s. 343) *[Ya çanak? Niye çanağı da beraber almadın?]*

Ularñiñ qoğun-tavuz, mivä-çeviliriniñşerinliki**çu**,- döp qoşumçä qildi ikkinçi läşkär (s. 91).*[Onların kavun karpuz, meyvelerinin tadı varya, - diye ekledi ikinci asker.]*

II.1.8. Dä

¹⁰⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 220.

¹⁰¹ Tömür, *age*, s. 422; Abdulla, *age*, s. 1990.

¹⁰² Levent Doğan, “Uygur Türkçesinde çu, ğu ve ze edatları”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2012, S. 7/1, s. 889-902.

Türkiye Türkçesinde “dâhil” kelimesinin kısaltmış şekli ve onunla gelen kuvvetlendirme ifade eden basit yapılı edat olarak kabul edilir.¹⁰³ Ama Uygur Türkçesinde yüklem sonuna gelen basit yapılı ünlem edatıdır.¹⁰⁴

Älvättä, u eytmaydu-**dä!** (s. 375) [*Tabii, o söylemez ki!*]

Qandaqtur bir uzun çapan, qisqa çapan, saqallıq vä saqalsız kişilärni arılap qistañçılıqtın ötti-**dä**, ärkin näpäs aldı (s. 3). [*Süpürge öyle uzun kısa tonlu, Hırkalı, sakallı ve sakalsız kişilerin arasından geçerek bu kalabalığın içindençıktı ve derin bir nefes aldı.*]

Balamni saña vä xudayimniñ özigä tapşurdum, -dedi-**dä**, dārāxlıklār arısidin kätkän ayağ yol bilän şähär sepili tārāpkä qarap yügürüp kätti (s. 30). [*Kadın, evladımı sana ve yüce allahıma emanet ediyorum, dedi ve hemen ağaçlar arasındaki yoldan şehir duvarları tarafa doğru gitti.*]

Ular etizliqlarnı arılap kätkän çigir yollar bilän meñip yänä çoñ yol üstigä çiqip qelişatti-**dä**, yänä qandaqtur bir piyadilär yoliğa ägip kirip ketişätti (s. 31). [*Onlar çiftlikler arasındaki dar yollardan yürüye yürüye bazen büyük caddelere çıkmış ve hemen yeniden birilerinin izlerinden şekillenen yan yollara girip giderdi.*]

Süpürginiñ maxtışını birinçi qetim añlığan çokan cılvä bilän lap qilip uniñğa qaridi-**dä**, sözini davam qildi (s. 39). [*Süpürge övgü dolu sözlerini duyan kadın hemen bir tebessümle ona bakıverdi ve ardından sözüne devam etti.*]

Tam bilän qorşap dārvaza qoyidiğanğa şähär degän bir adämniñ xususiy qoru-cayı ämäs-**dä** (s. 76). [*Bu şehir dediğinin duvar örüp kapı koyacak bir kimsenin özel bahçesi değil ki!*]

Lekin u yär äzäldin bizgä tävä bolup baqmığan yaki bolmisa u şähärniñ adämliri biz bilän azarlışıp baqqan ämäs-**dä** (s. 90). [*Ama u zemin hiçbir zaman bize tabii olmamıştır, o insanların da bizimle hiçbir husumeti olmamış ki.*]

¹⁰³ Hacıeminoğlu, *age*, s. 221.

¹⁰⁴ Abdulla, *age*, s. 1998; Tömür, *age*, s. 428.

Biz şipaxana açmaymiz-**dä!** -dedi zärbä bilän biri (s. 123).*[Biz burda poliklinik kurmayız ki, dedi biri öfkeyle.]*

Ämälär guman nüzäri bilän süpürğiniñ beşidin-ayığığičä köz taşlıdi-**dä**:-nemä işiñ bar idi?- döp soridi (s. 155).*[Amir Süpürge'nin başından ayağına bir baktıve ne işin vardı? Diye sordu.]*

Öyniñ ögzisidä bahar yamğuriniñ süyi bilän här köklämdä köpkök maysılar ünüp ketätti-**dä**, yazğa barmayla qurup qalattı (s. 163). *[Bu evin tavanında, ilkbahar yağmurlarıyla yemyeşil otlar çıkar ve yaza ulaşmadan hemen solup giderdi.]*

Şähär sepiliniñ üstidiki toplar gümrülüp etilişi bilän täñÖmär bilän Barat közlerini eçişti-**dä**, çaçrap ornidin turup ketiştı (s. 207). *[Şehir kalesi üstünde top atılmasıyla denk, Ömerle Barat gözlerini açtı ve hemen yerinden kalkıştı.]*

Çöl yigit belidiki paltını suğuruvaldı-**dä**, küç bilän yıraqqa attı (s. 311). *[Yigit belindeki baltayı çıkardı ve tüm gücüyle uzaklara attı.]*

Tañ yoruşi bilänla u aldirap kiyindi-**dä**, zärgärniñ öyigä qarap mañdı (s. 356).*[Gün doğar doğmazo aceleyle giyindi ve kuyumcunun evine doğru yola çıktı.]*

Otunçı degän xäq paltısı bilän mundaq toğraqlarğa xiyaliğa kalgän nemilärni oyup qoyuveridu-**dä!** (s. 370)*[Oduncu denen hak baltasıyla ağaçlara öyle rasgele birşeyleri oyup çiziyor işte.]*

II.1.9. Däk

Bu edat eski Türkçede “teg” şeklinde görülmüştür ve teg<tek<dek şekillerinde inkişaf edilmiştir. Batı Türkçesinde “-a kadar anlamında” kullanılmıştır.¹⁰⁵ Uygur Türkçesinde benzetme hal eki olarak değerlendiriliyor.¹⁰⁶

Bovaqniñtisi yoq bolsa, anisi balını vä seni maña öz ixtiyariy bilän hädiyâ qilğan tursa,yänä biz nemişqa oğrılardäk mökünüp yürimiz! (s. 32)*[bebeğin babası yok ve annesi kendi rizasıyla sizi bana emanet etti, şimdi biz niye hırsız gibi saklanıyoruz?]*

¹⁰⁵ Hacıeminoğlu, *age*, s. 33.

¹⁰⁶ Tömür, *age*, s. 63.

Meni läşkärler ordığa elip mañğanda, harva bilän, änä şundaq döñlüklärni arilap mañğandäk qılğan (s. 49).*[Askerler beni saraya götürdüğünde, arabayla böyle tepelerden geçmiş gibiydik.]*

Älvättä mundaq xävärlärni aldi bilän heliqi çölniñ oğri yollirida şaytandäk härikätklinip yüridiğan sodigärlär yätküzüp bolatti (s. 94).*[Elbette, böyle haberleri en başta çöl yollarında şeytan gibi dolaşan tüccarlar getiriyordu.]*

Ussulçılar pärvanidäk pirqirap, sazändilär bar vucudi bilän nägmä qılışatti (s. 139).*[Dansçılar ateşte çırpınan pervanegibi dönüyorlar, müzisyenler kendinden geçmiş gibi saz çalıyorlardı.]*

Şu munasivät bilän şah läşkärlergä ikki aylıq çay puli qoşup bärğüdäk (s. 155).*[Bu dolayı padişah askerlere ekten ikki aylık çay parasını verecekmiş.]*

Silidäk uluğlarniñ işığa haram niyät bilän qol seliştin xuda özi neri qilsun!(s. 221)*[Sizin gibi büyüklerin işine haram niyetle el uzatmaktan Allah korusun!]*

Bu adämlär şähär içidiki oqätçilər bilän qoşulup bazar rästiliridä säldäk aqatti (s. 254).*[bu kişiler şehir içindeki tüccarlarla beraber pazara doğru sel gibi akıyorlardı.]*

II.1.10. Du

Tek heceden oluğan basit yapılı ünlem edatıdır, “durur// turur < dur// tur”fiil çekim şeklinden gelmiştir.¹⁰⁷Şüphe ve şaşırma anlamı katar.¹⁰⁸

Bu bir kiçik baliniñ yiğä avaziğä oxşamdu qandaq?(s. 192)*[Bu bir küçük çocuğun ağlama sesine benziyor değil mi?]*

...Tillalar özünüñ yançuqidin çiqip qalamdu texi (s. 210).*[...Altınlar kendisinin cebinden çıkar belkide.]*

...Nemişqidu uniñ avazi titräp çiqatti (s. 235).*[...Nedendirki, onun sesi titriyordu.]*

¹⁰⁷ Kaydarov vd., *age*, s. 375.

¹⁰⁸ Niu Ru Ci, “Uygur Türkçesindeki ünlemler Hakkında (XIAN DAI VEI VU ER YU YU QI CI CHU TAN)”, *Şİn Can Üniversitesi Dergisi*, Ürümçi, 1981, 1- Sayı, s. 109-118.

Meni biräri çağırivatamdu nemä? (s. 246)[*Biri beni çağırıyor sanki.*]

Nemä däydiğandu mavu sarañ xotun?- döp qarapla qaldım (s. 298).[*Ne diyor bu deli kadın ya? Diye baka kaldım.*]

Bu aka-uka bir-birini tonumdu yaki tonusimu tonumasliqqa salamdu bilgili bolmaytti (s. 348).[*Abi kardeş birbirini tanımazlıktan mı geliyor yoksa neyi var hiç anlaşılıyordu.*]

Kim bilidu, uniñ özi birär qaraqılarnıñşeriki bolup, bulap kalgän altunlirini bir-birlöp bazarda mäxpiy setip yürämdü texi!(s. 353)[*kim bilir, belki bir soyguncularla iş birliği edip bulup getirdiği altınları tek tek pazarda satıyordur.*]

Aççıqliri kälmişun, qoza ölämdü qoymu, bu yaratqan igämniñ iradisidiki iş (s. 358).[*Sınırlenmeyin, kuzu mu ölür yoksa koyun mu, bu ancak yaradanın elindeki iştir.*]

II.1.11. Ehtimal

Cümle başı ya da sonunda edat vazifesinde gelirken, imkân, tahmin manaların ifade eder. Bazen “*ätimalım, häqiçan(belki, farzen, olasılık)*” kelimeleri de yerini alırlar¹⁰⁹.

Ehtimal köktiki yultuzlar bilän zemindiki härbir taş, susuz qumluqlar bilän örkäşläp turğan deñiz äslidä bir tuğqandır (s. 27).[*Kim bilir, belki gökyüzündeki yıldızlar ile zemindeki ot, susuz çöllerdeki dalgalanan kum denizi aslında kardeşdir.*]

Ehtimal u, camalini körsätmäydiğän bir sahibcamaldur yaki nemä säväblär biländur çöllärdä yoşurunup yürğan bir musapirdur...(s. 329)[*Belki o, yüzünü göstermek istemeyen bir melektir ya da herhangi bir sebeble bu çöllerde saklanmış bir gariptir.*]

Ehtimal u özi sodigär bolmiğan bilän, qaçandır bir çağlarda şu täräpkä barğan birär çoñ sodigärniñ bir nemisiniñ bir nemisidur yaki u şundaq bir sodigärlär kömüp

---

¹⁰⁹ Abdulla, *age*, s. 2019

qoyğan xāzinini uçiritip qalğandır...(s. 365). *[Kim bilir, o kendisi tüccar olmasa bile zamanında oralara gidip gelen bir zengin kişini akrabası, tanıdığı kimsesi, ya da zengin bir tüccarın bir yerlere sakladığı gizli hazinesine raslamıştır.]*

II.1.12. Goya

Farsça kökenli, anlama ve işlevi bakımından basit yapılu edattır. Tarihi gelişimi “güften(demek) >güyi(dersin)>güyiya>güya” şeklindedir. *Gibi, benzeri* anlamı ifade eder. Çağatayca ve batı Türkçesinde kullanılagelmiş olan cümle başı edatıdır.¹¹⁰

Şu tapta u **goyaşah** bilän söhbätläşmäkçi bolup ketip bargan älçidäk, ğälibä tuğini tapşuruvelişqa mañğan qomandandäk mäğrur ketip baratti (s. 154). *[Şu an o sanki kralla sohbeta giden savçı, zafer bayrağı almış general gibi dimdik yürüyordu.]*

Ularniñ avazi **goya** boranniñ gürkirişi, buqılarniñ hökerişi, bõrilärniñ huvlişiğa, bāzidā bolsa quşlarniñ yeqimliq sayraşliri, tağ suliriniñşildirlap eqişliriğa oxşap ketätti (s. 79).*[Onların sesi güya fırtına sesi, öküzün hırılması, kurtların huylamasına, bazen de kuşların örtmesine, akan suyun sesine benziyordu.]*

...**Goya** süpürgigä yurti xaniväyrançiliqqa uçriğan aşu bir keçidä birdinla qeriliq yatkändäk beli mükçiyip, peşanisidiki qoruqlar teximu çoñqurlişip kätkänidi (s. 146).*[...güya Süpürge'nin memleketi salgına uğradığı bir gecede aniden yaşlanmış gibi, onun belleri eğilip, yüzündeki çizgileri daha derinleşti.]*

Ugoya havada läyläp ketip bargandäk xiyaliy bir tuyğu içidä alğa ilgiläytti (s. 154).*[U güya gökyüzünde uçuyormuş gibi bir duygu içinde ilerliyordu.]*

II.1.13. Ğu/qu

Sona gelen basit yapılu soru edatıdır. Yüklemin sonuna gelerek tekit, güçlendirme anlamı verir.¹¹¹ Bu edat cümle içinde Pekiştirme, vurgu, görevlerinde

¹¹⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 152.

¹¹¹ Abdulla, *age*, s. 1996; Tömür, *age*, s. 426.

kullanıldıktan başka, soru manası katar ve bu soru anlamı içinde şüphe, tereddüt ifadeleri de bulunur.¹¹²

Mana mavu köpni körgän Süpürgä eyttiğu, bu qādimi işlar sözlängän bir hekayä (s. 122).*[İşte bu görmüş bilmiş Süpürgä söylediya, bu eski tarih anlatılan bir öykü.]*

Süpürğiğu bu! -däp qizğın tovlivätti tomurliri köpüp çıqqan qolliri bilän bolqisini mähkäm tutup turğan Tömürçi (s. 71).*[Süpürge değil mi bu! Diye heyecanla bağırdı ellerinde çekicisini sıkı tutan demirci usta.]*

XoşSüpürgä, uzun boldi körmiduqqu? Säpär qayaqtın? (s. 75) *[Ohoy Süpürge, uzun zamandır görünmüyorsun? Nereden geliyorsun?]*

Şahzadä bilän uniñ inik anisimu billä boluşi keräk idiğu? (s. 137)*[Şehzede ile onun sütanası beraber olmaları gerek değil miydi?]*

Eyttimğu, - dedi sarayvan, - bizniñ öz aqsaqallirimiz bar (s. 81).*[Dedimya, - dedi konukevi sahibi, - bizim kendi aksakallarımız var.]*

Padişahliqqa dāmsän? ... U texi bovaqqu? *[Padişah adayı mı diyorsun, u henüz bir bebek ya?]*

Uni nemä qilmaqçisilär? Nägä apirisilär? Balini yänä män imitip çoñ qilişim keräkqu?...(s. 129) *[Onu ne yapacaksınız? Nereye götürüyorsunuz? Bebeği benim emzirip, besleyip büyütmem gerek ya?...]*

Bu adāmğu ölüptü, ämdi män bu çöl-cäziridä kim bilän muñdişip künni kaç qilimän (s. 298). *[Bu adam ölmüş tamam, ama ben bundan sonra bu ıssız çölde kiminle dertleşip vakit geçireceğim?]*

Malçi bolsa bu ätrapta uniñ otlap yürgän malliri bolışı keräktiğu? (s. 322) *[Çoban ise bu çevrede onun yaylayan malları olması gerek değil mi?]*

II.1.14.Hay/häy/hoy

Tek heceden oluşmuş, basit yapılı, çağırma ünlemidir.¹¹³

¹¹² Levent Doğan, *agm*, s. 889-902.

Häy yoluçi, mana mavu täräpkä kälgin? (s. 30) [*hey yolucu, bu tarafa gel?*]

Häy xalayıq, palani yol yaki kövrük buzuluptu, yaki bolmisa palani mälzum baş balisi bilän tul qaptu yaki palani östänni yar äketiptu. Qeni, xuda yolida atıginiñlarnı taşlañlar (s. 77). [*Ey cemaat, falan köprü ya falan yol bozulmuş yada falanca kadın çocuklarıyla zorlukta kalmış veya falan ırmağın kını bozulmuş, hanı, allah rizasi için bişeyler yapalım!*]

Qızlarning avazi birdäm dila yıraqlap ketätti yaki qaravullarning “**Hay** kim silär? uyaq bilän meñişqa bolmaydu!” döp varqirişi bilän öçätti (s. 165). [*Kızların sesi çok hızla uzaklaşır veya ordaki gözetmenin “hey, kimsiniz siz? Buradan geçmek yasak” diye bağırmasıyla hemen kaybolurdu.*]

Hay xalayıq, mana bu yıraqtin kälgän katta sodigär, musulmanniñ xotuni. (s. 315) [*ey cemaat, işte bu uzaktan gelen zengin müsülman tüccarın karısı.*]

Häy İmir qassap sänçu? (s. 127) [*Ey, İmir kassap ya sen?*]

Hay, sän nemä adämsän? Gepiñni toxtat!(s. 121) [*hey, sen kimsin? Kes sesini!*]

Hay bala!- döp çağırdı u süpürgini,- imam saña hazır nemä dedi? (s. 19)[*hey oğul, diye çağırdı Süpürge 'ye, imam sana ne söyledi az önce?*]

Hoy adäm, män silini çağırvatimän (s. 254).[*hey adam, seni çağırıyorum.*]

II.1.15.Hä

Tek heceden oluşan basityapılı ünlem edatıdır.¹¹⁴

Uniñmu özini täqäzzaliq bilän kütäkän mäşuqliri bolğan. U vaqıtlar qançilik güzäl vä untulmas idi-**hä!** (s. 45)[*Zamanında onun da kendisini bekleyen aşkları vardı. O ne güzel ve unutulmaz zamanlardıha!*]

---

¹¹³ Tömür, *age*, s. 460.

¹¹⁴ Tömür, *age*, s. 438.

Koça-koça xotunlar bilän tolğan mämlikätkä beriş degänlik özini ölümgä tutup beriş degän gäp-**hä!** (s. 363)[*Caddeleri kadınlarla dolu bir ülkeye gitmek demek, kendini ölüme göndermek demek a!*]

Äcäp iş -**hä!**- Däp häyran bolatti Barat (s. 272).[*hayret a!- Diye Barat şaşırıyordu.*]

Alvasti? – küpkündüzdila - **hä!**... bälkim seniñ közüñä şundaq körüngändur? (s. 321)[*ayalet mi? Gümegündüzde ha!... Belki senin gözüne öyle güzük müştür.*]

Hä, Säpärmu bar- hä texi? (s. 172) [*ha, evet, Seper de var daha ha?*]

Hä, qanitimiz bolsa qandaq qilmaçqidiñ?-däp soraytti Ömär (s. 172).[*evet, kanadımız var olsa ne yapıcaktın? Diye soruyordu Ömer.*]

Hä, sänmu çoñ bolisän (s. 18).[*evet, sen de büyüyeceksin.*]

II.1.16.Hää

Onay, kabul ve memnuniyet ifade eden, basityapılı cevap edatıdır.¹¹⁵

Hää, meniñ balilirim bolğan bolsimu bälkim seniñdin çoñraq bolğan bolatti (s. 49).[*evet, benim çocuklarım olsaydı belki seninkiden büyük olacaktı.*]

II.1.17.Häm

Farsça kökenlidir.¹¹⁶ Uygur Türkçesinde bağlama, sıralama ve kuvvetlendirme bildiren basit yapılı edattır.

Uçağda män seni **häm** minivalattim,**häm** ikkimiz qiziq parañlişip mañattuq (s. 61). [*O vakit, seni hem binerdim, hem ikimiz sohbet ederek yola devam ederdik.*]

Bu yärdiki cimcit, sürlük käypiyat orda xadimigä äğişip ketip barğan läşkärlerini **häm** häyran qalduratti,**häm** ändişiğä salatti (s. 86).[*Buranın sakin, heybetli keyfiyeti, saray elemanının arkasından gelen askerleri hem şaşırıyor hem endişelendiriyordu.*]

¹¹⁵ Tömür, *age*, s. 458.

¹¹⁶ Hacıeminoğlu, *age*, s. 244.

Mavu **häm**çoqur,**häm**cirtaq biri bolsa baş hăräm xadimi idi(s. 131).[*Bu hem yüzü kabarık hem gözü eğikçirkın adam ise haremin baş hadimiydi.*]

U **häm** qorqatti,**häm** yenida kim bolsun bir kimniñ boluşını izdäytti (s. 194).[*U hem korkuyordu, hem kim olsa olsun birilerinin yanında olmanısını istiyordu.*]

II.1.18. Hätta

Arapça kökenli basit yapılı edattır. Hem bağlayıcı hem pekiştirme anlamında kullanılır.¹¹⁷

Padişah seni ämâldar boluşqa tãklip qıptu, hätta u saña qızinimu bärnökçi boluptudãk (s. 76).[*Padişah sana mertebe teklif etmiş, hatta kızını sana nikâhlamak istemiş.*]

Mundaq çağlarda asmandiki bulut, ätraptiki tağ-davan, çöllüklär **hätta** pütün yâr şariniñ özimuşu adâmlär bilän billä pirqırvatqandãk qılatti (s. 80).[*Böyle zamanlarda gökyüzündeki bulut, çevredeki dağ tepeler, çöller, hatta tüm dünya bu insanlarla beraber dönüyormuş gibi geliyordu.*]

Eytişlarğa qarığandä u şähärniñ sepillirimu,**hätta** hoyla-aramliriniñ namlirimu bolmiğanikän (s. 291).[*Duyulanlara göre, u şehrin kalelerinin de, hatta şahsın avluların da ismi olmamış.*]

...Hämmä xalayıq,**hätta** padişahlarniñ özimu öyliridin çıqip, qollirini sayivän qilip bizgä qarap häväs qilğan bolatti (s. 328).[*Tüm halk, hatta padişah ta evinden çıkıp bize kızkançla baka kalırdı.*]

Süpürgä tuğulup öskän şähärniñ sepillirimu, hätta padişahimu yoq (s. 15).[*Süpürge'nin doğup büyüdüğü şehirde böyle kaleler, hatta padişah bile yoktu.*]

Şahniñ bugün käypi xuş idi. hätta u läşkãrlärni ätigänlik naştida billä boluşqa tãklip qıldı (s. 86).[*Padişah'in bugün morali yerindeydi, hatta askerleri bile berabaer kahvaltı yapmaya davet etti.*]

---

¹¹⁷ Yakup, vd, C.3, s. 491.

II.1.19. Heli

Aslen zarftır, Cümle içinde gâhî, biraz, birde manalarını ifade ederken seçmeli bağlayıcı olarak vazife görür. *Helila* (bir an evvel), *heliğiçe* (ta bugüne kadar), *heli bikar* (korkak salmak, sınırlanmek duygusunu katan ünlem), *helitin* (daha zamanı gelmeden), *helidin heliğa* (birde birde), *heliqi* (gösterme ifade eden zarf), *helihem*(hala, şu ana kadar), *helimu* (şimdide, iyiki) şekilleri de görülür, çoğu zamanı belirtme açısından cümle içindeki öbeklere bağlanırlar.¹¹⁸

Mana u **helila** yalğuzçiliqtin eşiki bilän muñdişip ketip baratti (s. 31). [*İşte u az önce de yalnızlıktan eşşeğiyle dertleşerek gidiyordu.*]

Helila biqiniğa yegän tepiktin rāncigān eşāk cahilliq bilän aldiğa qarap meñivārdi (s. 28).[*Az önce tepik yiyen eşşek acıdan ayaklarını sert sert vurarak ilerliyordu.*]

Bāziliri **helila** dukanda sirlıq piçirlişip bir munçā malni pul almay kötürtüp qoyğan sātāñniñ öyigā ravan bolatti (s. 264).[*Bazıları az önce dükkânda sinsi sinsi bi şeyleri konuşup birçok şeyi para almadan verdiği kadınların arkasından giderdi.*]

Heli maña gāp qılğan kimkin? (s. 299) [*Az önce bana seslenen kim?*]

Dolqunluq sudāk davalğup turğan qum eqini **helidin-heliğa** yollarni kömüp yoluçılarni azğaşturup turidu (s. 321).[*Deniz gibi dalgalanan kumlar da zaman zaman yolları kapatır ve yolcuları yolundan şaşırıyordu.*]

U **helila** gilāmni selip yatqan yārdā bir yağaççöçāk,çöçäkniñ içidā bir tal tilla parqirap turatti (s. 370).[*O az önce halısını serip uyduğu yerde bir kâse ve kâsenin içinde bir tal altın parlayıp duruyordu.*]

II.1.20. Ki

Farsça kökenli bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır.¹¹⁹

¹¹⁸ HZUTİL, C.3, s. 581.

¹¹⁹ Hacıeminoğlu, *age*, s. 167.

Bu şähärniñ adämliri häqiqätänmu şunçilik biğäm idiki, ular öz iş – oqätliri bilän bolup ketip, texi yeqindila bu yärdä bolğan malimançılıqni, yoqilip kätkän yantaq aqsaqalnimu untup qelişti (s. 106). *[Bu şehirin insanları o kadar gamsızki, iş güç derken evvelki gün burda yaşanan olayı da, kaybolan Yantak Aksakal'ı da unuttular.]*

U yärdiki toğraqlarniñ sayisi şunçilik huzurki, qoyuvär (s. 332).*[Ordaki ağaçların sayısı o kadar serinki, bırak kendini.]*

...Bahasimu şunçä ärzanki, bikarğıla beridikän desimu bolidu (s. 91).*[Fiyatı da o kadar ucuzki, bedava diyebilirsiniz.]*

Sän şu çağda ölar tirilişiñgä qarimay şunçilik yügürdüñki... yaq uçtuñmikin däymän, qum üstidä tuyaqliriñniñ izlirini körmäy qaldim (s. 333).*[Sen o zaman o kadar hızla koştunki... Uçtun sanki ben kum yüzünde ayaklarının izini bile göremedim.]*

Untumañki, qumluq bilän deñiz äsli bir tuğqan, çöl şamalliri qum yüzidä uşşaq dolqun izini qalduridu (s. 320). *[Unutmayinki, çöller ile denizler aslında kan kardeşlerdir, çöl rüzgârları kumların yüzlerinde dalga dalga iz bırakıyorlar.]*

Turmuşta şundaq işlarmu boliduki, bäzi adämlär körkäm saraylarni yasitip, uni esil giläm, öy cabduqliri bilän toldurup qoyup, bu saraylarni paskina bolup kätmisun döp tövängä yänä aşxana öylärni yasitidu vä ömriniñ tolisini änä şu saraylarğa yandap selinğan addiy öylärdä ötküzidu(s. 224). *[Bu hayatta öyle işlar da olurki, bazen insanlar bir ömür çabalayıp çok görkemli saray yaptırıyor, ama kirlenmesin diye yanına da küçük birer külbe yapıp tüm ömrünü orda geçiriyorlar.]*

Demäkçimänki, şu çöl kişisi bu acayip tillani qandaq qolğa çüşürüp qaldi (s. 375).*[Demek istediğim şuki, o çöl adamı böyle acayip tillaları nasıl bulmuş.]*

Qäsäm qilimänki, bayliqqa kömülüp ketisän (s. 344).*[Yemin ederimki, servetlere gömerim seni.]*

İşinimänki,u bizgä küpidiki heliqi muzdäk süyini ayimaydu (s. 334).[*İnanıyorumki, o küpündeki buz gibi suyunu bizden esirgemez.*]

II.1.21. Kin

(ki – d “son”un da kökü olan *ki – “sona ermek, son olmak,”tan) sonra. Muhtemelen, *kinintä* “gelecekte”, aynı *ki – ten yalıpmış *ki – n* ismi olarak mütalaa edilebildiğini söylüyor¹²⁰. Çağdaş Uygur Türkçesi gramer çalışmaları da sebep-sonuç bağlayıcısı olarak *ki* ile bağlanan cümlelerde çok kullanıldığı gösterilir.¹²¹ ‘kin’ edatı Çağatay Türkçes döneminde ‘erki’ şeklinde görülmektedir. ‘mu’ soru edatından sonra gelirken şüphe anlamı katar.¹²²

Kelär qetim män xurcunni biqinliriñğa mixlap qoyşam bolamdikin yaki uniñğa başqılarniñ qoli tegip kätisila ciriñlap ketidiğan uşşaq qoñğuraqlarni esip qoyaymu yä! (s. 327) [*Bi dahaki sefere kapları üzerine çivilesemmi ki, ya da birinin eli değince sinyal veren alarm mı taktırayım ya!*]

Nemä gäpkin, döp berip qarisaq, bir naräsidä baliniñcäsiti topiğa milinip yetiptu (s. 87).[*ne olduki diye gidip baktık, orda bir bebeğin cesedi toprağa karışmış duruyordu.*]

Barliq küç ve hoquqniñ igisi bolğan şu quyaş şahi qandaqraq adämkin?(s. 14) [*Güç ve iktidar sahibi Kuyaş şahi dediği nasıl bir adamdır ya?*]

...Bir qançä häptiniñ aldidimikin, nädä körgänlikim taza isimdä yoq (s. 87).[*birkaç haftaöncesi galiba, nerede gördüğümü tam hatırlamıyorum.*]

II.1.22. Qeni

¹²⁰ Gabain, *age*, s. 96.

¹²¹ Tömür, *age*, s. 417.

¹²² Ahmet Karaman, “Yeni Uygur Türkçesinde ‘kin’ edatı”, *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/1, 2016, s. 135-144.

Bu kelime Uygur Türkçesinde ‘hanı, nerde’ anlamında soru zamiri hem cümle başında gelen soru edatı olarak değerlendirilir.¹²³

Hay xalayıq, palani yol yaki kövrük buzuluptu, yaki bolmisa palani mızlum baş balisi bilän tul qaptu yaki palani östänni yar äketiptu. **Qeni**, xuda yolida atıginiñlarni taşlañlar (s. 77).*[Ey cemaat, falan köprü ya falan yol bozulmuş veya falanca kadın çocuklarıyla zorlukta kalmış veya falan ırmağın kını bozulmuş, hanı, allah rizasi için bağış toplayalım!]*

Tilla **qeni**?- döp soridi u ömärbayniñ äzmiplik bilän qilivatqan gepini bölüp(s. 349).*[Altınlar nerede? Diye sordu o Ömerbay’ın lafını keserek.]*

Qeni, qimmätlik mihman, öygä kir! (s. 283) *[Buyurun, aziz misafirim eve girin!]*

Otunçimu yaki malçimu? Otunçi bolsa uniñ ulağliri **qeni**?... (s. 322) *[Oduncu mu ya da çoban mı? Oduncu ise hanıonun bineği?]*

Qeni, häy xalayıq, şunçivala adämiñ içidin tüzükräk bir oğul bala çıqmamdu?! (s. 222) *[hanı, millet, bu kadar insanın içinden doğru düzgün bir erkek çıkmıyormu?]*

II.1.23. La

Sınırlama anlamı ifade eden son çekim edatıdır. Çoğu cümlelerde “fakat” zamiriyle beraber bir cümle ögesi olarak kurulur.¹²⁴ Erdal “Old Turkic Word Formation” da bu edatı zarf yapım eki olarak kabul etmiştir ve ‘ tañ+la, tün+lä’ örneklerini göstermiştir.¹²⁵ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türkçesindeki ‘la’ enklitiğini fiil ve isimlere eklenerek edat görevini yapan bir ek olduğunu belirtir.¹²⁶ Mertol Tulum, bu edatın menşe bakımından henüz

¹²³ Yakup, vd, *age*, C.4, s. 383; Tömür, *age*, s. 442.

¹²⁴ Abdulla, vd, *age*, s. 2004.

¹²⁵ Erdal, *age*, s. 405.

¹²⁶ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türkçesinde la Edatı üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı bildirileri II*, 2004, s. 1731-1735.

açıklanmadığını, eski metinlerde ile/ birle yerine kullanıldığını ve “-la<ile” den daha eski bir şekil olma ihtimalini gösterir¹²⁷.

Hayatla bolsaq zeminniñ bir yeridä ular bilän yänä doquruşup qalarmiz (s. 62). *[Sadece hayatta **olursak** bu dünyanın herhangi bir yerinde onlarla tekrar karşılaşabiliriz.]*

Täqdir ularni yänä biz bilän uçaşturğan çağda, bälkimşahzadä çoñla adäm bolup ketär (s. 62). *[Kader bizi bir daha karşılaştırdığında, belki şehzade **baya büyümüş olacaktır.**]*

Tañ yoruşi bilän**la**, yarlıqlardin tövändigiki bulaqlarğa qarap tövänläp kätkün ayağ yollarda qizlarniñ aliyeşil köñläkliri közni çaqnıtatti (s. 69). *[Güneş doğduğu andan başlayarak tepelerden aşağı, oradan da çeşmelere doğru inen yan yollardan gelen kızların desenli, süslü elbisesleri göze çarpmaya başlar.]*

Şähär mäydanliri ilgirikidäk**la** soda-setiq bilän qizip turatti (s. 106). *[Şehir meydanlarında eskisi gibi çeşitli alışverişlerle kaynıyordu.]*

Ötkän yili qoşnisini qolidiki kesäk çoquydiğan käkä bilän urup öltürüp qoyğili tas**la** qalğan (s. 124). *[Geçen sene, elindeki baltayla komşusunun kafasına vurmuş, **az kalsın** öldürüyordu.]*

U kesälniñ tomurini tutmay tirniqi bilän tiliniñ räñgigä qarap**la** därdiniñ nädä ikänlikini tapalaytti (s. 132). *[U hastaların turnağı ile dilinin rengine bir bakışla derdinin ne olduğunu anlardı.]*

Şah tumarni almaq bolup aldiğa eñişisi bilän, uni küç bilän bir tarti**pla** täxttin tövänä söräp çüşti-dä, uniñ boğuziğa xäncär urdi (s. 158). *[Padişah muskayı Almak için ününe eğilirken, boynundançekip adamı tahttan indirdi ve boğazına bıçak dayadı.]*

Bu talaş-tartış bilän bovay bilän momay yänä qizirişip qalğili tas**la** qaldi (s. 201). *[Öyle tartışa tartışa yaşlı adamla nene az kalsın küsüyordu birbirne.]*

---

¹²⁷ Mertol Tulum (1980), “La/le Ekine dair”, 3.Milli Türkoloji Kongresi Bildirisi, s. 157-164.

Nizambay keyin, terä, yuñ sodisi bilän şuğullinidiğan bu qeyin atisiniñ yölişi bilän **tezla** beyip kätti (s. 226). *[Nizambay, sonra, bu deri yün ticaretiyle uğraşan kayınbabasının yardımıyla çok kolay zengin oldu.]*

Bağvân bilän uniñ ayali ömürgä burunqidäklä sämimiy mu'amilä qilip, härqetimliq çay üstidä uni birär kâmbäğälniñçirayliq qiziğa öyläp qoyuş toğrisidiki arzularini eytişatti (s. 237). *[Bağçıvanla karısı Ömer'e eskisigibi çok samimi davranıyorlardı ve her sofrada, onu birer fakırın güzel kızıyla evlendirmek hakkındaki isteklerini konuşurlardı.]*

Üstidin pürkâncisi bilän çümbilini elip taşlığan ayalğa qarap qetip turupla qaldı (s. 249). *[O üzerindeki hicab ve örtüsünü çıkarmış kadına bakıp yerinde dondu kaldı.]*

Pakar-pakar tamlar bilän qorşalğan kâmbäğällär mähälliliridin barat ittikla ötüp ketätti (s. 262). *[Barat kısa çitlarla çevirilmiş fakırlar mahallesinden tez geçiverdi.]*

Ömärbay, özi bilän özi şunçä kâñçöllüktä dügiläk bälğisi bar toğraqni izdâş samanliqta yiñnä izdigändäklä gâp ämäsmü? (s. 367)*[Ömerbay, tek başınıza koskoca çölde çember işaret oyulan ağacı bulmak denizden iğne aramak gibi bir şey değil mi?]*

Eşäk suni qelin kalpukliri bilän bir sümürüpla doppini quruqdap qoydı(s. 327).*[Eşşek kalın dudaklarıyla suyu bir çekti ve şafkayı boşaltıverdi.]*

Bu altunlarni töküvelip kelipla yänä alimiz, bälkim ikkinçi qetimda män on-yigirmä eşäk bilän kelärmän(s. 369).*[Bu altınları boşalttıktan sonra hemen gelip tekrar alırız. Belki o zaman 10 -20 eşşekle geliriz.]*

Barat bilän ömär esigä kelip täñla közini açtı(s. 375).*[Barat ile Ömer birden uyandı ve aynı anda gözlerini açtı.]*

II.1.24. Lekin

Arapça kökenlidir,¹²⁸ ikincisi birincisinin karşıtı anlamı taşıyan iki cümleyi birbirine bağlamak için kullanılan basit yapılı edattır.¹²⁹

Lekin u yār āzāldin bizgā tāvā bolup baqmığan yaki bolmısa u şāhārniñadāmliri biz bilān azarlışıp baqqan āmās-dā (s. 90).*[Ama u zemin hiçbir zaman bize tabii olmamış, o insanların da bizimle hiçbir husumeti olmamış ki.]*

Lekin u: “ayallar bilān çelişip qançilik iş idi!” dāp oylidi (s. 104).*[Ama o yinede ‘bu kadınlarla güreşmek çocuk oyuncağı gibi bir iş’ diye düşündü.]*

Lekin, ularniñ içidin addiy dehqan eriniñ kelişini tāqāzzaliq bilān kütüp turğan xotunliriçilik vapadarlirini tapmaq tās idi(s. 130).*[Ama onların arasından fakır çiftçilerinki gibi tüm sabrıyla kocasını bekleyen vefalı kadınları bulmak zordu.]*

Lekin sān meni mehmandostluq bilān kütüvaldiñ(s. 277).*[Ama sen yinede beni çok hoş karşıladın.]*

II.1.25. Mana

Basit yapılı gösterme edatıdır.¹³⁰

Mavu bovaqni özüñ bilān billā ākāt. mavu xenimnimu saña qoşup berimān (s. 29). *[İşte bu bebeği kendinle götür, bu kadını da sana vereceğim.]*

Mana u helila yalğuzçiliqtin eşiki bilān muñdişip ketip baratti (s. 31).*[İşte u az önce daha eşşeğiyle dertleşip gidiyordu.]*

Mana üç kündin beri ordiniñ içi qan bilān toldi (s. 33).*[İşte üç günden beri sarayın içi kanla boyandı.]*

Ordidin **mana** bu şahzadini elip qeçiş işiğa şuñlaşqa bu çokan öz ixtiyariy bilān maqul bolğanidi (s. 48).*[Kadın işte bu şahzadeyi saraydan kaçırma işini o yüzden memnuniyetle kabul etmişti.]*

¹²⁸ HZUTİL, C.4, s. 933.

¹²⁹ Tömür, *age*, s. 436.

¹³⁰ Öztürk, *age*, s. 117.

Bir küni män **mana**şikim bilän parañlişip bir yeziniñ yenidin ötüp ketivatattim (s. 83).*[Bir gün, ben eşşeğimle konuşa konuşa bir mahalle kenarından geçiyorduk.]*

Şahirimizniñ aqsaqili Yantaq üç oğli bilän **mana** muşu paytäxttä qamaqlıq turuptu (s. 149).*[Şehrimizin aksakalı Yantak ve üç oğlu işte bu başkentte hapisteler.]*

Mana bugün uni bizniñöl yigit öz közi bilän körüptu(s. 313).*[İşte bugün bizim çol oğlanı kendi gözleriyle görmüş onu.]*

Manaşu canan ämdi biz bilän qayta bir uçaşsa idi. biz uniñ bilän başqıçä parañlişattıq(s. 323).*[İşte şu güzel tekrar karşımıza çıksaydı, bu sefer onunla başka türlü konuşurduk.]*

II.1.26.Mäyli

Arapça *mäyl* kelimesinden türemiş ayrıma bağlayıcısı hem müstakil kelime halindeki son çekim edatı. İşbu edat genelde çok ögeli cümlelerde yan cümlenin başında gelir. Aynı derecede gelen kelimeleri birbirinden ayırt etmek yoluyla onlar arasındaki münasebeti açıklar, o yüzden bu tür kelimeler iki ya da üç kez tekrarlanır.¹³¹ Türkiye Türkçesindeki *ister... İster, gerek...gerek* edatlarıyla aynı kullanılır.¹³²

Bu naräsidadä **mäyli** qaysi dindin, qaysi täbiqiniñ adämliridin törälgän bolsun,şu turqıda allaniñ aldida u päriştidinmu uluğ idi.Çünkü u texi heçbir gunah ötküzüşkä ülgürmiğän (s. 30).*[Bu yavrular hangi din hangi tabakanın insanlarından doğmuş olmasın, şu an yüce Allah'ın önünde meleklerden daha saf, daha temizdir, çünkü onlar daha hiçbir suç işlememişler.]*

Mäyli kim bolsun, uniñcäsiti yol üstidä, muşundaq oçuqçiliqta taşlinip tursa bolmaydu-dä!(s. 65)*[Kim olsa olsun, onun cesedi böyle yolda, açık kalırsa iyi olmaz-ya!]*

¹³¹ Abdulla, *age*, s. 2015.

¹³² Hacıeminoğlu, *age*, s. 264.

Bayniñ qizi çirayliq bolmisimu **mäyli**, dadisiniñ puli ciqraq bolsa boldi(s. 183).[*Bay'nın kızı güzel olmasa da olur, babası zengin olsun yeter.*]

Mäyli ular qandiqığa sanisun tillalar toqsan toqquz idi(s. 188).[*Onlar nasıl sayarsa da altınlar yinede doksan dokuz duruyordu.*]

-Heliqi oğri **mäyli** adäm bolsun,**mäyli** ins-cin bolsun, yänila insabliq ikän, - dedi çöl yigit (s. 327).[*O hırsız ha adam olsun ha başka ayalet olsun, yinede insabı varmış, - dedi Çöl yiğit.*]

II.1.27.Mu

Tek heceden olušan soru edatıdır.Soru cümlelerin sonunda Yüklemin hem ortasında hem sonunda gelebilir, ortasında geldiğinde ses uyumu dolayı sadece 'm' sesi olarak kalabilir.¹³³Sıfat, zamir, zarf, fiillerden sonra gelirken soru ifade eder. Güçlendirme, vurgulama bildirirken, bekmu, helimu (iyi hem), xuymu (pek te), köpmu (çok daha), haqiqätänmu (gerçekten de), şundaqmu (öyle de) vs. kelimelerin türemesine yardımcı olur ve pekiştirme işlevinde görülür.¹³⁴ Soru ya da başka pekiştirme anlamları, vurguya göre değişebilir.

Undaқта biz bu birqañä kündin beri bir alvasti bilän hämsäpär bolup mañduq**mu**?(s. 55)[*O zaman biz kaç günden beri bir ayalet ile beraber mi yolculuk yaptık?*]

Şähär bäk**mu**çoñ bolup, padişahliqqa qaraşliq barliq ölkilärdin bulap kelingän bayliqlar bilän tinip kätkänidi (s. 4).[*Şehir o kadar büyükki, başka ülkelerden zorlukla getirilen zenginlik, varlıklarla dolup taşmış.*]

Bu acayip mähluqtin bir sa'atkä bols**imu** ayriliş özigä qañçilik azab ikänlikini bilgäçkä, eşikini cahandiki barliq çirayliq sözlär bilän maxtap baha talişatti (s. 25). [*Bu bineğinden bir saatliğine bileayrılmak kendisi içinçokzor olduğu için, eşşeği dünyanın en güzel laflarıyla överek pazarlık yapıyordu.*]

¹³³ Abdulla, *age*, s. 1982.

¹³⁴ Kaydarov, vd. *age*, s. 374.

Ägär uniñ ornimucännättä bolidiğan bolsa, u cännätkimuşı şahliq kibrisi bilän qädäm besip xudaliq davasi qiliştin yanmas(s. 27).*[Eğer onun yeri cennet olacak olursa, orda da taht davası kılmaktan hiç çekinmez.]*

Uniñmu özini täqazzaliq bilän kütkän mäşuqliri bolğan. U vaqıtlar qañçilik güzäl vä untulmas idi-hä! (s. 45)*[Onun da kendisini sabırla bekleyen sevgilisi olmuştu, ne güzel ne unutulmaz günlerdi a!]*

Xiyal bilän u öziniñ nemilärgä dässäp, qaysi täräpkä qarap ketip bargininimu bilmäytti (s. 51).*[O düşüncelerle kendisinin nerelerden geçip nereye doğru gittiğini bile bilmiyordu.]*

II.1.28.Mubada

Şart, önyargı ifade eden edatıdır, cümle başında gelen şart bağlayıcısıdır.¹³⁵

Mubada, bu yärdiki tayaq-toqmaq tutqan xälq bilän uruşup yeñilip qalsaq buniñdin eğiş şärmändiçilik yoq (s. 99).*[Eğer buradaki silahsız, tokat tokmaklı halkla savaşıp da yenilirse kendi itibarımızı yerle bir etmiş oluruz.]*

Mubada, uniñ ömri qısqa yaralğan bolsa, biz kötürüp yürginimiz bilänmu bäribir ölüp qalidu(s. 191).*[Eğer onun ömrünü yaradan kısa vermişse biz nereye götürürsek faydasız, ölücek sonuçta.]*

Mubada, birär küçlük padişahliq xotunlar mämlikitigä besip kirip, ular bilän cañ qilip yeñilip qalsa qattiq şärmändä bolidu. (s. 364)*[Eğer, birer güçlü ordu kadınlar şehrine saldırıp da yenilirse itibarını yere vurmuş olacaktır.]*

II.1.29.Päqät

Arapça kökenli bağlama edatıdır. Uygur Türkçesinde “yalnız, ancak” anlamında cümle başında kullanılır. Zarf kelime “härgiz, qättiy” ile aynıdır. Son çekim edatı “-la” ile beraber sınırlama ifade eder.

¹³⁵ Abdulla, *age*, s. 1980; HZUTİL, C.3, s. 195.

Päqät tamni aylandurup qoyğan däl-däräxlär çoñqur yiltiz tartip, yillarniñötüşü bilän quçaq yätmäs bolup yoğınap kätkäni (s. 161).*[Fakat burdaki duvara yanay yetiştirilen ağaçların kökü derinlere ulaşmış ve yıllar sonra baya büyümüşler.]*

Härqançä egizgä çıqqan bilänmu **päqät** yiraqtiki därexlärniñ üçila közgä çeliqatti (s. 167).*[Her he kadar yükseğe çıksa da uzaktaki ağaçların ucunu ancak görebiliyordu.]*

Päqät heyt-ayäm, harpa künlirila xotuniniñ qattiq turup tälöp qilişi bilän andin uni ata-anisiniñ öyigä elip Baratti(s. 269).*[Ancak bayram, arefe günlerinde karısının ısrarıyla anne babasının evine götürüyordu.]*

Päqät yiraqtin yoluçılarniñ qarisi körünüp, ulağlıriniñ beşini bu täräpkä buriğandilaçäynäklirigä yeñi çay selip, qaynaq su bilän liqlap, otqa yeqinlaşturatti (s. 286).*[Ancak uzaktan yolcuların gölgesi görünüp başlarını bu tarafa doğruladığı an, demliklerine yeni çay koyup sıcak sularla doldurup ateşe yaklaştırdı.]*

Män **päqät** uniñ bilän şerik bolsam, şu tügimäs xäzinilärniñ ornini bilivalsamla bolatti (s. 355).*[Ben ancak onunla ortak olursam o bitmez tükenmez hazinenin yerini öğrenebilirim.]*

II.1.30. Ta / taki

Farsçadır,¹³⁶cümle veya kelimelerin başında geliyor. Türkiye Türkçesinde “hala, -a kadar ” anlamlarını ifade eder.¹³⁷Uygur Türkçesinde sınırlama hal ekiyle bir arada kullanılarak hareket ya da zamanın son sınırını ifade eder.

...Bäzi künliri mundaq bāzmlār qarañgu çüşüp taki tañ yoruğičä davam qilatti(s. 80).*[...Bazi günler bu tür eğlenceler akşamdan sabaha kadar devam ediyordu.]*

Közätçilärniñ ayiği **taki** tañ yorup, koçılarda yoluçılar päyda bolğuçä besilmaytti(s. 261).*[Gözetmenlerin adımları sabah güneş doğup insanlar sokağa çıkana kadar durmuyordu.]*

¹³⁶ HZUTİL, C.5, s. 69; Hacıeminoğlu, *age*, s. 85.

¹³⁷ Hacıeminoğlu, *age*, s. 85.

...Därvazini güppidä yepip kirip ketip, **taki** ätisi ätigängiçä körünmäytti(s. 264).[...*Kapıyı kapatır ve ertesi sabaha kadar hiç çıkmıyordu.*]

Şu tärqiqidä sodisini yänä **taki** bazar tarqilip, xeridarlarnıñ ayığı besilğuçä davamlaşturidu(s. 266).[*Ticaretini şu şekilde pazar kapanıp müşteri ayakları kesilene kadar devam ettirirdi.*]

II.1.31. Texi

Zarf kelimesidir, son çekim edatı olarak cümlede vazife görür.¹³⁸ Türkiye Türkçesindeki “hala” anlamını verir.

Bu şähärniñ adämliri häqiqätänmu şunçilik biğäm idiki, ular öz iş-oqätliri bilän bolup ketip, **texi** yeqindila bu yärdä bolğan malimançiliqni, yoqilip kätkän yantaq aqsaqalnimu untup qelişti (s. 106).[*Bu şehirin insanları o kadar gamsızki, iş güç derken evvelki günler burda yaşanan olayı da, kaybolan Yantak Aksakal'ı da unutmuşlar.*]

Hakimniñ läşkärleri alliburunla bu yärdin qeçip cenini daldiğa alğan bolsimu, ular bilän tutuşqanlarnıñ **texiçä** qeni qizip turatti (s. 121).[*Onun leşkerleri çoktan buradan kaçmış ve canlarını kurtarmış olsa bile, ama onlarla çatışanlar daha sınırlarına hâkim olamıyorlardı.*]

II.1.32. U/ -yu

Bağlama edatıdır, geçmiş zaman çekimindeki fiilden sonra gelir ve hemen ardından gerçekleşen hareketin buna bağlı olduğunu bildirir.¹³⁹ Bağlama edatı olarak değerlendirdiğimiz bu edat, kendinden önce gelen kelime ya da birleşik kelimelerin manasını kuvvetlendirmek için de kullanılır.¹⁴⁰

¹³⁸ Tömür, *age*, s. 440.

¹³⁹ Niu Ru ci, “Uygur Türkçesindeki Ünlemler Hakkında (XIAN DAI WEI WU ER YU YU QI CI CHU TAN)”, *Şin Can Üniversitesi Dergisi*, 1981, S. 1, s. 109-118

¹⁴⁰ Ğeni Tahir, “Tilimizdiki u/yu yardımçı sözi toğrisida”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2005, S. 4, s. 34,40.

Uniñesigä yava mevilär bilän cañgallişip kätäkän bir taşlanduq bağ, karivatta yatqan bovoy, uni kötürüp mañğan akiliri kälğändäk bolattiyu, yänä bu äslimä çüştäk xirälişip ketätti (s. 288).*[Onun aklına sadece yabancı meyvelerle bürünmüş bir eski bahçe, yataktaki yaşlı babası ve onu omuzunda götüren abileri gelmiş gibi olurdu ama hemen kaybolur, hatırlıyamıyordu.]*

II.1.33. Vă

Basityapılı bağlama edatıdır.¹⁴¹

Qara uning sap **vă** parqıraqlığını (s. 32).*[Bak, ne kadar saf ve parlak.]*

kiçik bolqa, ambur **vă** nazuk tarazılar turğan şiräning üstigä qoydi (s. 32).*[Küçük çekiç ve nazik ölçekler koyulan masanın üstüne koydu.]*

Qandaqtur bir uzun çapan qısqa çapan saqallıq **vă** saqalsız kişilärni arilap qıstangçiliqtin ötti-dä, äркин năpäs aldı(s. 3).*[Öyle uzun kısa montlu, sakallı ve sakalsız adamların arasından geçip kalabalıktan kurtuldu ve derin bir nefes aldı.]*

Vă bälkim män eşikim bilän şu mallarnı năq uning işiki aldiğıla yätküzüp bärğan bolattim(s. 329).*[Belkide eşeğimi de, üstündeki malları da direk onun kapısına götürüverirdim.]*

Bovaqning atisi yoq bolsa, anisi balını **vă** seni manga öz ixtiyariy bilän hädiyä qilğan tursa, yänä biz nemişqa oğrılardäk mökünüp yürimiz!(s. 32)*[Zaten bebek babasız, annesi de evladını ve seni kendi rizasıyla bana hediye etti, biz niye gene hürsüz gibi gizleniyoruz!]*

Uningmu özini täqäzzalıq bilän kütäkän mäşuqliri bolğan. U vaqıtlar qançilik güzäl **vă** untulmas idi-hä! (s. 45)*[Onun da kendisini sabırla bekleyen sevgilisi olmuştu, ne güzel ne unutulmaz günlerdi a!]*

II.1.34. Ya

---

¹⁴¹ HZUTİL, C.6, s. 26.

Farsça kökenli bağlayıcıdır, Uygur Türkçesinde bağlandıkları kelimeye kıyas, farz anlamını katar.¹⁴²

Nemila bolsa bolsun, ğäyrät qilip bir tutuşup baqaymu-**yä**?(s. 222) [*Ne olursa olsun, bir cesaret edip denesemmiki...*]

...Yiqilğan pul töläydiganmu iş barmu-**yä**?! (s. 223) [*...Kaybeden para ödesin diye bir iş, olur mu ya?...*]

Uçup asmanğa çıqip kättimu-**yä**?- döp külüp qoydi bovay (s. 68).[*Acaba uçup gökyüzüne mi çıktılar ya? – diye gülümsedi yaşlı adam.*]

bälkim u qiliçini yaliñaçlap orda içidiki uçriğanla bovaqni qanğa boyavatqandu?**ya** bolmisa u añ avval seniñ mehriban anañni darğa asqandur?...(s. 41)[*Belki u kılıcıyla saray içindeki önüne raslayan bebeklerin canına kıyıyordur? Ya da ilk başta senin annenin canına kıymıştır.*]

II.1.35. **Yänä**

Güçlendirme bağlayıcısıdır,¹⁴³ hareketin tekrarlanmasını ifade ederken zarf olur, başka türlü edat olarak değerlendirilir. Daha, gene, başka anlamlarını verir. Eski Uygurcada “yinä/ymä/ ” şeklinde ‘gene, tekrar’ anlamlarında görülmüştür.¹⁴⁴

Yänä bir küni Süpürgä şähär koçisida qoli mähkäm bağlangan bir mähbüs bilän uçrişip qaldi (s. 12).[*Başka bir gün, Süpürge caddede elleri kelepçelenmiş bir mahkûmla karşılaştı.*]

Toxti aşiq ötüp ketişi bilänla **yänä** biräylän süpürgini çağirip qaldi (s. 17).[*Toxti aşk yeni oradan ayrılırken, başka biri Süpürge 'yi çağırdı.*]

Eşäkniñ üstidiki xurcunning ikki közini yip - yingnä, çay - tuz degändäk çöl adamlirigä keräklik mallar bilän toldurup, **yänä**qandaqtur bir bazar yaki yolda uçriğan mahällilärdä azğinä paydisiğa setip pul qilip säpirini davam qiliverätti (s. 22).[*Eşşegün*

¹⁴² HZUTİL, C.6, s. 395.

¹⁴³ Abdulla, *age*, s. 1951.

¹⁴⁴ Gocahun Hudaverdi, vd, *age*, s. 545-546.

üzerindeki torbayı ip iğne, çay, tuz gibi köy insanların ihtacı olan mallarla doldurur ve önüne raslayan bir çarşı ya da önüne raslayan mahallelerde cüzi bir miktar paraya satır ve yolunu devam ediyordu.]

Bovaqniñ atisi yoq bolsa, anisi balini vā seni manga öz ixtiyariy bilān hədiyyə qilğan tursa, **yänä** biz nemişqa oğrılardak mökünüp yürümüz! ? (s. 32) [*Bebeğin babası yok, annesi kendi rızasıyla seni de bana hediye etti, biz hala niye gizlene saklana gidiyoruz?*]

Uning davasını **yänä** yaratqan igām biz oylimiğan bir küni, xilmuxil sāvāblār bilān yātküzidu (s. 73). [*Onun çaresini de genede yaradan öyle bir gün bir türlü sebeplere buldurup eline verir.*]

II.1.36. Zadi

Türkiye Türkçesinde illa, mutlaka anlamındadır. “Hergiz, qet’iy(illa)” zarflarıyla aynı kullanıldığında zarftir ama cümlenin başı ya da en sonunda kuvvetlendirme edatı oalrak da görülür.¹⁴⁵

Sän dāp baqqinä, **zadi** alvasti bolğan yaxşimu, eşäk bolğan yaxşimu? (s. 56) [*Hadı sen söyle, hayalet olmak iyi mi, yoksa eşsek olmak daha iyi mi?*]

Heliqi qizni mān **zadi** untuyalmidim (s. 58). [*O kızı ben asla unutamadım.*]

Bac-seliq degini zadi nemisi?(s. 101) [*vergi dediği ne o?*]

Seniñ heliqi yasavatqan dorañ**zadi** qaçan täyyar bolidu?(s. 132) [*Yapmakta olduğun ilaç ne zaman hazır olacak?*]

Aqsaqal dāslāptā qağiliq bağdiki turmuşqa **zadila** könālmidi(s. 163). [*Aksakal ilk başta Kargalık bahçedeki hayata hiç alışmadı.*]

Sän şāhār xālqi üçün älçi bolup berip, ularniñ atamani bilān körüşüp, **zadi** nemä ğārāz bilān kalgānlikini uqup baqsañ(s. 97). [*Sen halk adına gidiponların başkanıyla görüş ve demin ne yapmak istediğini öğren.*]

¹⁴⁵ Abdulla, *age*, s. 2025.

U öziniñ tänä bilän eytqan: ägär nuqsansız adämni izdäydiğan bolsaq aşu bovaqni padişah qılsaq bolıdu şu, degän mänidiki sözidin mundaq näticä kelip çiqidiğanlıqini **zadi** oylap baqmiğandi(s. 126).[O sınırından söylediği “Eğer kusursuz birini arıyorsak işte bu bebekten başkası olamaz zaten” lafının böyle bir netice vereceğini **hiçhem tahmin etmemişti.**]

Eytä, **zadi** sän aqsaqalñiñ ölginini öz közüñ bilän körgänmu? (s. 180) [Söyle, sen aksaklın öldüğünü gözlerinle gördünmü görmedin mi?]

II.2. Türemiş Edatlar

Edatlar, kelime türleri içinde türemeye elverişli olmayan kelimelerdir.¹⁴⁶ Ama köken bakımından belirli manalı kelimeye dayandığı için bazıları müstakil kelimelerin çekime girmiş şekline eklenerek yeni edat türetebiliyor, çekimlenmiş veya iyelik, hal eki alan halde kalıplaşarak edat vazifesinde gelir. Bazı edatlar cümlenin farklı öğelerine bağlanırken farklı gramer manalarını gösteriyor.¹⁴⁷ Çoğu türemiş edatlar tek kelime halinde kalıplaşmış durumdadırlar.

II.2.1. Arqiliq

Vasita, Alet, araç bildiren son çekim edatıdır.¹⁴⁸ Taraf ismi ‘arka’ ile sıfat yapım eki ‘lik’in birleşmesinden yapılmıştır. Türkiye Türkçesindeki “ile, vasıtasıyla” kelimeleriyle aynıdır.¹⁴⁹

Bir küni Ayim Ömarni aşpaz xotun **arqiliq** aldığa çağırttı(s. 234).[Bir gün Ayim aşçı kadın vasıtasıyla Ömer’i yanına çağırtdı.]

II.2.2. Äcäba/ Äcäbimä

¹⁴⁶ Ergin, *age*, s. 348.

¹⁴⁷ Abdulla, *age*, s. 1982.

¹⁴⁸ Yasin, *agm*, s. 18-23.

¹⁴⁹ Öztürk, *age*, s. 117.

Arapçadaki acaba, hayret, gariplik, şaşılacak şey anlamındaki eceb (عجب) isim kelimesi ve daha çok acayip, tuhaf, garip olan anlamındaki sıfat a'ceb (اعجب) den gelmiştir.¹⁵⁰Uygur Türkçesinde şaşkınlıkğ ifade ediyor veacüb (zarf), acäblänmäk (fiil), acäbkim (son çekim edatı), acäba (duygu ünlemi) gibi farklı türdeki kelimelerinin türemesine esas oluyor.¹⁵¹

...**Äcäba**, - döp häyran boptu şah(s. 121).[*Acaba,- diye şaşırmış padişah ta.*]

Metinde ‘acüb’ zarf kelimesine önce şahıs eki sonradan “a” ünleminin eklenmesiyle şaşkınlık, hayranlık ifade eden duygu ünlemi yapılmıştır ve edat vazifesi almıştır. Bu tür yapı çok nadir görülür, tespit ettiğimiz metnin özelliği sayılır.

Äcäbimä, u nimä üçün bu sözni şunçä işençlik däydu? (s. 27)[*Hayret, u niçin bu kadar özgüvenle söylüyor bunları?*]

II.2.3. Äksiçä

Zıtlık ifade eden bağlama edatı,¹⁵² kelime kökü olan äksi(sıfat, isim) + çä (sınırlama hal eki/zarf yapma eki) şeklinde yapılmış bir kelimedir.

Ularñ rohini änä şu täräpkä qaritip teximu egiş lazim. **äksiçä** bolğanda u sunsa suniduki, egilmäydu...(s. 134)[*Onların ruhunu şu tarafa doğruyönlendirmek lazim, aksi takdirde kırılrsa kırılırkihiçbir zaman eğilmezler.*]

Lekin, bu palaqlaşlarñ näticisi **äksiçä** bolup, Nizambayñ qädimi barğanseri Ayim täräpkä yätmäs bolup qaldı(s. 228).[*Lakin bu hamleler aksince sonuç verdi, Nizambay onun yanına hiç gelmez oldu.*]

II.2.4. Ämisä

¹⁵⁰ Devellioğlu, *age*, s. 7.

¹⁵¹ HZUTİL, C.1, s. 235.

¹⁵² Tömür, *age*, s. 413.

Emise, bağlama edatıdır. Eski Türkçedeki “er” fiiline olumsuzluk eki ma/me, ondan sonra yardımcı ses “z”, ondan sonra şart yardımcısı –sa/-se eki getirilmesiyle yapılmıştır. Böyle yapısına bakarsak kelimedeki olumsuzluk anlamı bildiren fiil olabilir ama Çağdaş Uygur Türkçesinde olumsuzluk değil, ‘öyle ise’ manasında edat olarak kullanılmaktadır. Cümle başında gelerek önceki cümle ifade eden hareketin sonraki hareket ya da iş için şart olduğunu ifade eder. “o halde, o zaman” anlamında kullanılır.

Ämisä, män uning bilän qandaq körüşärmän (s. 148).[*Öyleyse ben onunla nasıl görüşürüm*]

Ämisä bu tilla bu yärgä qandaq yollar bilän kelip qaldi (s. 362).[*öyleyse bu altınlar buraya nasıl geldi?*]

II.2.5. Başlap

“başlamak” fiilinin zarf fiileki(<baş+la+p) ile yapılmıştır, eski Türkçede son çekim edatı ‘başlayı’ ile aynı.¹⁵³ Günümüz Türk lehçelerinde işin başlangıcını gösterir, çıkma hal ekinden sonra “-den itibaren,-den başlayarak” anlamında kullanılır.

Ätidin **başlap** biz u tağ täräpkä ämäs, mana mavu çöllüklärgä qarap kätkän yol bilän mañimiz (s. 49).[*Yarın itibariyle biz o dağ tarafa değil **işte bu** çöl taraftaki yollarla gideceğiz.*]

Ätisidin **başlap** Barat bazar tarqilişi bilänla bazar mäydanini, boş qalğan rästilärni aylandi(s. 261).[*Ertesi günden başlayarak Barat, Pazar kapandıktan hemen sonra meydanları, boş caddeleri dolaştı.*]

Şu kündin **başlap** u öziniñ arzu qılğan säyyahliq turmuşini başlivätti (s. 21).[*O günden başlayarak, o kendi arz eden seyyahlık hayatına başladı.*]

Hazirdin **başlap** bu bağ meniñ ilkimgä ötidu! (s. 117)[*Şimdiden başlayarak bu bahçe bana tabii olacak!*]

---

¹⁵³ Gabain, *age*, s. 93.

Bu tgmnlrni kim yasatqan, bu yrlr qaçandin **başlap** qumlişip ktkn(s. 185).[*Bu değirmenleri kim yaptırn, buralar ne zamandan beri çle dnşen?*]

Hazirdin **başlap** hesabliğanda sodigrniñ yig qaytişiga texi yerim kndin oşuq vaqit bar (s. 266).[*Şimdiden başlayarak hesapladığında tccarın eve dnmesine daha yarım gn var.*]

Mn seniñdin kiçik vaqtimdin **başlap** otunçiliq qilęan. şuña meni bilgnlr haziręiç otunçi osman deyişidu(s. 288).[*Ben senden daha kçük vaktimden başlayarak odunculuk yapıyordum, o yzden tanıyanlar hala bana oduncu derler.*]

Şuniñdin **başlap** uniñşliri yn qayta yrşp ktti (s. 347).[*Şundan beri onun işleri tekrar yoluna girdi.*]

II.2.6. Blki

Çağdaş Uygur Trkçesi izahlık lgatında, ‘*belki, belkim*’ ikisinde Farsça alıntı olduğu kabul edilmektedir.¹⁵⁴ Netice ve izah ifade eden “herhalde, muhtemel olarak” anlamındaki bağlama edatıdır. N. Hacıeminoğlu, Belki kelimesindeki *-ki* ni Farsça, belkim kelimesindeki *-kim* ekini Trkçe bağlama zamiri olarak değerlendiriyor, yani Arapça *bel-* fiiline ‘*kim*’ soru zamrinin getirilmesiyle yapıldığını gsterir.¹⁵⁵

Blki, şhrniñ qaysibir koçilirida yaki dehqan kpiliriniñ birid, seniñ peşannġ yezilęan qiz tqdirniñ zini sn biln uçraşturuşini ktp turidiğandur (s. 318). [*Belki şehrin bir kşelerinde veya çiftçi klbelerini birinde kaderine yazılan bir kız seninle karşılaşmayı bekliyordur.*]

-Blki, qorqqiniñdin sn obdanraq spsalmiğansn!(s. 65) [*Belki korkudan doğrudzgn bakmamışsındır!*]

Blki u dhştlik boranlar tsirid qum barxanliriniñ astiğa kmlp qalęandur (s. 68).[*Belki u gçl fırtınalar dolayı kumların altına gmlmştr.*]

¹⁵⁴ HZUTIL, C.1, s. 441.

¹⁵⁵ Hacıeminoğlu, *age*, s. 167.

U ätrapta nädimu adäm bolsun, **bälki** birär karvandin ezip çüşüp qalğandır yaqi biräri taşlap kätkändur (s. 201).*[Bu civarda nerde insan yaşasın, belki keravandan düşmüşdür veya biri bilerek burada bırakmıştır.]*

“bälkim” şekli de var,örnek aldığımız metinde “Belkim” şekli daha çok kullanılmış. Ama Farsça kökenli olan bu kelimedede ‘belki’ daha çok mananın başka bir yöne değişmesini ifade ederse ‘belkim’ daha çok tahmin, olasılık ifade etmek için kullanılıyor.

Täqdir ularni yänä biz bilän uçaşturğan çağda, **bälkim**şahzadä çongla adäm bolup ketär (s. 62). *[Kader bizi bir daha karşılaştırdığında, belki şehzade baya büyümüş olacaktır.]*

Ämdi qaytip kälkä şahärniñ ätrapini egiz sepillar bilän qorşisa, häqiqiy padişah bolalaydığan kişini **bälkim** u özi körsitip berär (s. 146).*[Bu sefer dönerse şehri yüksek duvarlarla çevreler, gerçek padişah olacak kişiyi de belki o kendisi gösterir.]*

Tamaqvä yataq pullirini xocayini malliri bilän yetip kalgändä biraqla vä **bälkim** oşuqi bilän töläydiganliqini bildüridi (s. 254).*[Yemek ve barınma ücretlerini patron kervanlarla geldiğinde, hepsini bir kerede, belki fazlasıyla ödeyeceğini belirtti.]*

Bälkim sän çüşüngdä birär yigitni körüp yüridiğansän yaqi xiyalingda bolsimu birär napak bilän billä bolidiğansän (s. 272).*[Belki rüyanda yakışıklı birini görüyorsunuz veya hep öyle bir çirkin, kötü bir şeyleri hayal ediyorsunuz, belli olmaz.]*

Bu altunlarni töküvelip kelip yänä alimiz,**bälkim** ikkinçi qetimda män on-yigirmä eşäk bilän kelärmän (s. 369). *[Bu altınları boşalttıktan sonra hemen gelip tekrar alırız. Belki o zaman 10 -20 eşşekle geliriz.]*

Eşäkniñüstidiki, **bälkim** üstidikiliri bilän şu eşäkniñ özimu hämmisi altun (s. 374).*[Eşşegin üzerindeki, belki üzerindeki eşşegin kendisi de altındır.]*

II.2.7.Beri

Türkçe kökenli bir edat, Eski Türkçe'den beri kullanılmaktadır, eski biçimi “bär -ü” şeklinde olan belirteçtir. Zaman edatı olarak kullanılmıştır.¹⁵⁶ “bu yandan, buyana” anlamında zaman ve mekân ifade eder.

Mana üç künden **beri** ordiniñ içi qan bilän toldi (s. 33). [*İşte üç günden beri sarayın içi kanlarla doldu.*]

Undaқта biz bu birqañça künden **beri** bir alvasti bilän hämsäpär bolup mañduqmu? (s. 55)[*O zaman biz kaç günden beri bir ayaletle mi yolculuk yaptık?*]

Yerimi eşäk, yerimi adäm bolğan bolsañ sänmu beşiñdin ötkän işlarni, tuğulğandin **beri** qandaq eğıllarda yetip, qandaq etizlarda qonğanliriñni, kimlär bilän muhäbbät bağlaşqiniñni qizişip turup sözlöp berättiñ(s. 65). [*Eğer sen yarı eşşek yarı adam olsaydın, sen de yaşadıklarını, doğduğundan beri nasıl bir ağırlarda yatıp, kimin çiftliklerinde neler yaptığını, nasıl aşk yaşadığını heyecanla bana anlatırdın.*]

Ularniñ nazaridä şahzadiniñ kallisini äketiş bilänla mänsipi ösüp sarkärdilər qatarığa ötüp qalğan bu soyma yeqindin **beri** tolimu köräñläp kätkanidi (s. 138).[*Onlara göre, şehzadenin kellesini getirmekle mertebesini yükseltmiş bu aptal son zamanlardan beri baya havaya girmişti.*]

Bu yigitni aycamal uzun vaqıtlardin **beri** özi täşnaliq bilän kütkän baturniñ özi döp bildi(s. 275).[*Bu yiğidi, Aycamal çok zamanlardır beklediği beyaz atlı prensin ta kendisi diyedüşündü.*]

II.2.8.Bilän

Hem vasıta hem sıralama edatı olarak kullanılır. Eski dillerden beri kullanılan bu edat farklı dönemlerde “birlä, birlän, bilä, -lä, -ilä, -ilän ve bilän” varyatları, “(bir+lä), bir olmak, bir yapmak” anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁷

Eşikigä minip, qoram taş yeyitilğan xanliq yol **bilän** ittik meñip kätti (s. 3).[*Eşşeğe binip taşlardan yapılan saray yoluyla tez tez yürüdü.*]

¹⁵⁶ Gabain, *age*, s. 99; Hacıeminoğlu, *age*, s. 41.

¹⁵⁷ Gabain, *age*, s. 93.

Qelin, egiz sepillar **bilän** qorşalğan häyvätlik bir şähär yoluçining arqisida qalmaқта idi (s. 3).*[Kalın, yüksek duvarlarla kuşatılan gösterişli bir şehir yolucuların ardında kalıyordu.]*

Bu mähällidikilärning hämmisi şähärgä kirip divaniçilik qiliş**bilän**cenini baqatti(s. 4).*[Bu mahalledekilerin hepsi şehirde dilencilik yaparak geçiniyorlar.]*

Xuda saña acayip käsip ata qiptu, şu käsip **bilän** ölüp ketişingä nesip bolğay(s. 12).*[Allah sana öyle bir meslek vermişki, öbür dünyaya da bu mesleğinle gitmeyi nasip eylesin.]*

Eriqtiki sular qandaq küçning täsiri **bilän** aqıdu?(s. 16)*[İrmaktaki sular hangi gücün etkisiyle akıyor?]*

Yaratqan igäm yär yüzini egiz tağlar **bilän** basurup tävränmäs qilip bärğän (s. 20).*[Yaradan yeryüzünü öyle yüksek dağlarla bekitererek sallanmaz kılmış.]*

Alämning çetigä berip, uningdimu nerisida nemilär barlıqini öz közi **bilän** körgisi kelätti(s. 21).*[Kendisine bırakırsan, o dünyanın öbür ucuna, hatta daha ötesine gidip oralrada ne var ne yok görmek ister.]*

Läşkärlär mäddah **bilän** süpürğini bağlımaççı bolup meñişi bilänla xälq tävräp kätti (s. 120).*[Leşkerler adamlar Süpürge'yi bağlamaya kalkarken halk da sarsıldı.]*

II.2.9.Bolsa

“Bol-” yardımcı fiiline şart eki ‘sa/se’ getirilmesiyle yapılmış fiilin şart kipidir. Sonuna geldiği bir unsuru belirterek bir başka unsura bağlar.¹⁵⁸ Çağdaş Uygur Türkçesinde ‘Bolsimu’ şekli de var, bolsa+ mu şeklinde yapılmıştır. Bu yapıda temel cümlenin gerçekleşmesinin yardımcı cümleye bağlı olmadığını ifade eder.

-Puluñ yoq **bolsa**şähärgä kirip nemä qilisän? (s. 7) *[Paran yok ise şehire niye geldin?]*

---

¹⁵⁸ Öztürk, age, s. 122.

-Seniñ yurtuñdiki qäländärlärniñ aqsaqili **bolsa**, bizniñ öz şahimiz bar (s. 9).[-
Senin memleketindeki dilencilerin başkanı varsa bizimki de kendi padişahımız var.]

Özüñ bu yärdä **bolsañ**mu köñlüñ häryärdä (s. 19).[*Kendin buradaysan da kalbin heryerde.]*

Mana şuniñdin başlap hazirğiçä u birär cayda köp **bolsa** bir yildin oşuq turup baqqan ämäs (s. 21).[*İşte ondan başlayarak bugüne kadar o aynı yerde birseneden fazla kalmamıştı.]*

Süpürgä üçün **bolsa** bu eşäk sadıq hämrah, işänçilik dost idi (s. 25).[*Süpürge için bu eşek hem sadik yoldaş hem vefalı dost sayılırdı.]*

Bu bala meniñ yüräk- bağrim, u nädä **bolsa** hayatla bolsa boldi...(s. 29)[*Bu çocuk benim ciğerim, o nerede olsa olsun sağsalım olsun yeter.]*

Ah, ular bay bolup tiqilip ketiştı, biz **bolsaq** bu yärdä puçulunup azab çäkmäktimiz!(s. 128).[*Ah, onlar çoktan zengin oldu, biz ise hala burada çile çekiyoruz.]*

Här nemä **bolsa** xuda uni küçlük vä çıdamlıq yaratqanıdı (s. 112).[*Her ne olursa olsun, Allah onu güçlü ve dayanıklı yaratmış.]*

Bu itlar şunçılık horunlişip kätkäñki, birär oğrı kälğüdäk **bolsimu** igisi oyğitip qoymisa qavimaytti (s. 5)[*Bu k,pekler o kadar tembelleşmişki, hırsız glirse bile biri uyandırmazsa havlamazlar.]*

II.2.10. Boyıçä

Yan, teref anlamındaki “boy” isim kelimesine sınırlama hal eki –çä getirilmesiyle türemiştir.İsmin yalın halinden sonra gelir.

Mänmu bu işlarni taza çüşinip kätmäymän, tärtip **boyıçä** quyaşşahiniñçoñ oğlı täxttä olturuşi keräk ikän (s. 34).[*İşte bu tür meseleleri ben pek anlamam, sıra boyunca Kuyaş Şahin büyük oğlu tahta çıkması lazımmış.]*

Biz bu xəvərni qaidə **boyiçä** dərhal ordığa yätküzduq (s. 180).*[Kural gereği boyunca haberi ilk olarak saraya yetiştirdik.]*

-Aqsaqal ölgän bolsa ölgän **boyiçä** turup tursun, ölüm işliri keyin becirilidu (s. 173).*[Aksakal ölmüşse öldüğü gibi kalsın, cenaze işleri sonra yapılacak.]*

II.2.11.Biraq

Arapça kökenli edattır. “ama, fakat, yalnız” anlamını veren cümle başı edatıdır.¹⁵⁹

biraq, u meniñ häqqimni munçä mäxpiy yollar bilän bärmäy, toptoğra aldimğa kelip, şu tillani täñligän bolsimu, uniñğa xurcunumdiki barlıq mallirimni öz raziliqim bilän bärmäyttimmu(s. 329).*[Ama o bu kadar gizli saklı değil de direk önüme gelip, altınları elime uzatsaydı yanımdaki tüm mallarımı kendi rizamla vermezmiydım.]*

Biraq, sän bu bovaqni padişah devidiñ, quliqimğa häqiqätän işänmäy qaldim(s. 33).*[Ama sen bu bebeği padişah diyorsun, duyduklarıma gerçekten inanamıyorum.]*

Seniñeytqanliriñmu toğra, - däytti aqsaqal oylinip,-**biraq** munçivala çoñşähärni aylandurup sepil içigä eliş üçün xälqqa qançilik oşuqça haşar selişqa toğra kelär? (s. 140)*[Dediklerin de doğru, - diye düşünerek söyledi aksakal,- ama bu kadar büyük şehri kuşatmak için ahaleye fazla zulmetmek zorunda kalırız değil mi?]*

Bäzidä ular bağ içidä egizräk öskän däraxlärniñ uçığa yamişip çiqip, sirttiki alamätlärni körmäkçi boluşatti. **biraq** ular bikarğila avarä boluşatti (s. 167).*[Bzen onlar bahçe içindeki yüksek ağaçlara turmanıp dışarıdakileri görmeye çalışıyordu, ama boşuna giderdi.]*

Äqliñgä apirin! - dedi barat,- **biraq** bu mäqsätkä yetiş üçün xelila vaqit ketidiğandäk turidu (s. 282).*[Afferin,- dedi Barat,- ama bu amaca yetmek için baya zaman harcamak lazim gibi.]*

---

¹⁵⁹ Hacıeminnoğlu, *age*, s. 128.

Seniñ baxtıñ üçün dua qilimän. **Biraq**, bu ätrapta biz işik qeqip kirküdäk qizliq öylär yoq (s. 289).[*Senin mutluluğun için dua ediyorum, ama bu çevrede sana isteyebileceğimiz kıızı var aile yok.*]

II.2.12. Çünkü

Hacıeminoğlu, Farsça “çün” ve Türkçe “kim” edatının birleşmesiyle teşekkül ettiğini söyler.¹⁶⁰ Burdaki -kim, Uygur Türkçesinde soru zamiridir. Kullanışı ve manası bakımından Çağatay Türkçesindeki “çün” edatıyla aynıdır. “şundan dolayı, sebeble” anlamında kullanılır. Cümle başı edatıdır.

Çünkü ular soda ticariti bilän häpilişidiğanlar idi (s. 110). [*Çünkü onlar ticaretle uğraşan kişilerdi.*]

Çünkü, bir nişanni uzaq ägip yürüşniñ xätärgä elip baridiğanlıqini u obdan bilätti...(s. 46)[*Çünkü aynı hedefi fazla dolaşmak adamı tehlikeye götürebileceğini o iyi biliyordu...*]

Ölük nemişqa sürlük? **çünkü** u sözlimäydu...(s. 60)[*Cesed niye korkunç? Çünkü o konuşmuyor...*]

Çünkü, heç bolmiğanda ular ordiğa şahzadiniñ ölüm xävirini elip bolsimu qaytalaytti(s. 85).[*Çünkü onlar hiç değilse şehzadenin ölüm haberini saraya götürebilirdi.*]

Olturğan mötivärlärniñ hämmisi kotuldişip kätti. **çünkü** ular soda ticariti bilän häpilişidiğanlar idi (s. 110).[*orda oturan kişiler söylenmeye başlandı, çünkü onlar hepsi ticaretle uğraşıyordu.*]

Uniñ içi älämdin örtinip aramsızlinatti. **çünkü** uni bu yärdä heçkimmu közigä ilip qoymaytti (s. 113).[*Onun kalbi çırpınıyordu, çünkü burada kimse onu saymıyordu.*]

---

¹⁶⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 138.

-**Çünkü** u şähärdä heçkim, heçqandaq ticariti üçün bac tapşurmas imiş(s. 128).[Çünkü o şehirde kimse yaptığı ticaret için vergi ödemiş.]

Bu oğullar tuğulğan çağda aqsaqalniñ öyi omumiy şadliqqa çömgänidi. **çünkü** bu aqsaqallıq näsäbiniñ üzülüp qalmaydığanlıqıdın diräk beridiğan xuşallıqlıq iş idi (s. 165).[Oğulları doğduğu zaman aksakal'ın evi mutlulukla dolmuştu, çünkü bu aksakal'ın soyunun devan edebileceğinin belirtisiydi.]

Seniñ ismiñni «çöl yigit» döp qoyaylı. **çünkü** sän maña muşu çöldä uçridiñ...(s. 198)[Senin adın «çöl yigit» olsun, çünkü ben seni çölde buldum...]

Bu çöl-cäziridiki bulaqlarınıñ süyi şunçilik tämlük, **çünkü** siz yiraqlardıñ çañqap kelisiz; bu yärdiki toğraqlarınıñ sayısı şunçilik salqın, **çünkü**, qiziq çöl aptipi sizni uniñğa aşıqtäk täşna qilidu; bu yärdä hämsäpäriñ qimmi şunçilik yuqiri, **çünkü** sizgä bäzidä künläpmu adäm uçrimaydu... (s. 321)[Bu çöldeki bulak suları çok şirin, çünkü siz uzaklardan susarak geliyorsunuz; Burdaki ağaçların gölgesi çok serin, çünkü çölün can yakan sıcak havası sizi meşüğünü gözleyen âşık gibi bu gölgelere koşturur; Burada yoldaş çok kıymetlidir, çünkü bazen gün boyu insan gölgesine raslayamazsınız...]

II.2.13. Däymän(däysän, däysilär, däysiz)

Fiilin edat yerinde kullanılması Uygur Türkçesinde çok farklı tanımlanır. HamitTömür, “-de” fiilinin farklı 4 çeşit çekimde konuyu tekrarlamak, netleştirmek amacıyla kullanarak edat olabildiğini söylüyor. Çünkü işbu fiil çok eskiden dilimizde kullanıla başlamıştır ve zamanla hem fiil hem zarf, bağlaç, son çekim edatı olarak değişik gramer vazifelerini üstelerek dil zenginliğimizin önemli bir yer tutmuştur.¹⁶¹

“de-” fiilinin iyelik eki almış şeklidir. Bu eski dillerden beri kullanıla gelen fiil olmasına rağmen günümüzde çok farklı semantik anlamları ifade eden temel bir kelime kökü olarak karşımıza çıkmaktadır. Cümle içinde bahsı geçen iş veya

---

¹⁶¹Tömür, *age*, s. 452

hareketin muhtemelinı, tam net olmadığını ifade eder ve bu tür vazifeleri bakımından sona geeln edat olarak kullanılmıştır.¹⁶²

Sän meni aldavatisänđu **däymän**?(s. 23)[*Sanırsam sen bana yalan söylüyorsun.*]

Tova **däymän**, därd tartqanđa kişi ölmäydu (s. 43).[*Tövbe, elem çektiği için insane ölmüyor.*]

Bu çöllüklärni bizdin kim talişidu **däysän**?(s. 141)[*Bu çölleri kim bizden almak ister ki?*]

-Qeni, qandaqça **däysän**?(s. 166)[*hani, nasıl böyle mi diyorsun.*]

Rast **däysän**, atam seni tillaniñ hämmisini, meni quruq xaltini alsun, degän boluşimu mumkin (s. 188).[*Doğru söylüyorsun, babam altınların hepisini seni alsın, bana ise boş torbayı alsın demiştir belki.*]

Süpürgä öziniñcahankäzdiçilik ömridä nemilärni körmigän **däysiz**? (s. 68)[*Süpürge bu hayatında neyleri görmedi dersin.*]

Xata tonumiğan bolsam, ikkimiz ilgiri bir yärdä uçařqanđu **däymän**(s. 98).[*Yanlış tanımadıysam bir önceden bir yerde karşılaşmıştık sanırım.*]

Hä, şu bovaqni **däymän**, qeni kim özini män aşu bovaqtin pakmän deyälisä otturiğa çıqsun! (s. 125)[*Evet, o bebek diyorum, kim kendisini ondan daha saf, daha temiz diyebilirse öne çıksın!*]

Män **däymän**, süpürgä, muşu qumluqlarda bostanlıqlarnı bärpa qilğinimizđa härkim bizđa apirin eytar, heçkimniñ biz bilän düşmänläřküsi kälmas!... (s. 142)[*Diyorumki, Süpürge, bu çölde inşa ettiğimiz bostanlıklar için herkes bize aferin der, kimse bizimle düşman olmak istemez.*]

-Bir tutuşup baqay **däymän**,- dedi Ömär,- säl qorquvatimän (s. 217).[*Bir denesem diyorum,- dedi Ömer,- ama korkuyorum.*]

¹⁶² Tömür, *age*, s. 499; Hamit Tömür, “Uygur Tilidiki “démäk” Fiili Häqqidä”, *Hamit Tömür Maqaliliri Toplimi*, Milliyetler Yayınevi, Pekin, 2006, s. 153-158.

-Bova, sän bizni häqiçan tazimu bir namrat närsilär ikän, döp qaldıñğı **däymän**? (s. 379)[*Dede, sanırım sen bizi çok fakır zannetin değil mi?*]

Meniñ nemä amalim bar, **däysilär**? (s. 73)[*Benim ne çarem olabilir dersin?*]

-Unimu däysilär, bunimu däysilär,- dedi yänä biri,- män silärgä eytsam, işniñ huzuri näq padişahniñ ordisi içidä qaravulluq qilişmikin, **däymän** (s. 176). [*Öyle böyle diyorsunuz, diye başladı öbürü,- ben diyorumki, işin en güzeli padişah sarayıda güvenlikçi olmak sanırım.*]

II.2.14. Demäk

“-dä” fiilinden türemiş edattır, Uygur Türkçesinde bağlama ve izah vazifesinde de kullanılır.¹⁶³ Cümle başında gelir.

-**Demäk**, bizgä ruxsät qiliniğan. sän yänä nemidin ehtiyat qilisän? (s. 45)[*Demekki, bize izin verilmiştir, sen niye hala dikkatli davranıyorsun?*]

Qayärlärdindur itlar havşip qoyatti. **Demäk**, yeqin ätrapta bir yärdä yeza bardäk qilatti (s. 51). [*Uzaklardan köpek sesleri geliyor, Demek bu çevrede birer köy olabilir.*]

...**Demäk**, u öz yurtini izdöp ketip qalğan oxşaydu (s. 53). [*...Demek o kendi memleketini aramaya gitmiş.*]

Altun qaçılanğan xaltini almiğan bilän şahzadiniñ yögäk, parçä-purat latiliri çigilgän bopini untumay äketiptu. **Demäk**, u ämdi qaytip kälmäydu! (s. 54)[*Altın olan torbayı almasa bile bebeğin eşya çantasını unutmadan götürmüş. Demek, o bir daha geri dönmeyecek.*]

Demäk, isimdinla bilsän boliduki, uniñ padişahliqi dadisiniñkidinmu büyük...(s. 82)[*Demek, isminden anlaşılır ki, onun devleti babasınınkinden daha büyük...*]

Demäkçimänki, şu çöl kişisi bu acayip tillani qandaq qolğa çüşürüp qaldi (s. 375). [*Demek istediğim şuki, o çöl adamı böyle acayib altınları nasıl buldu.*]

¹⁶³ Tömür, *agm*, s. 134-151.

II.2.15. Mavu

“mana + bu” şeklinde oluşan *mavu*, *mana* gösterme zamirleriyle de aynıdır, gösterme edatı olarak kullanılır.¹⁶⁴

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, **mana mavu**çöllüklärgä qarap kätkän yol bilän mañimiz (s. 49). [*Yarın itibariyle biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.*]

Cäñ mana **mavu** arqañdiki mäydanda bolmaqçı... (s. 94)[*Savaş işte bu arkandaki meydanda olucak...*]

Mana **mavu** köpni körgän süpürgä eyttiği, bu qädimiy işlar sözlängän bir hekayä (s. 119).[*İşte bu bilgin Süpürge'nin dediği gibi bu sadece bir eski tarihten bahseden hikâyedir.*]

-Nemä dävatqandu **mavu** xäq? (s. 122)[*Ne konuşuyor bu adamlar?*]

Mavu uxlavatqan säpär silärniñ qerindişiñlar, u texi kiçik... (s. 171)[*İşte bu uyuyan çocuk, Seper, sizi kardeşiniz, o daha çok küçük...*]

Vay xudayimäy, **mavu** adäm xäqniñ balisini kötürüpla kälgän oxşımamdu? (s. 200)[*Allahım, bu adam galıba başkasının çocuğunu almış getirmişe?*]

Mavu kişini qandaq qilimiz? (s. 302)[*Bu adamı ne yapacağız?*]

Mana **mavu** acayip äynäktä qarısıla eniq köridila...(s. 350)[*İşte bu ecayip ayna ile daha net görebiliyorsunuz.*]

Mavu tillaniñ bu yärgä qandaq kelip qalğanlıqini sorısıla, uni bu yärgä özliri kötürüp kældila (s. 365).[*Bu altınların buraya nasıl geldiğini sorarsanız, onları siz kendiniz getirdiniz.*]

II.2.16. Neri

---

¹⁶⁴ Öztürk, *age*, s. 64.

Karahanlı devri metinlerinden itibaren “naru/ narı” şekilleride görülen ve -den sonra, -den itibaren anlamlarındaki mekân zarfıdır. Ama Türkçe kelimelerde söz başında *n* sesi gelemeyeceği özelliğinden bakarsak eski Uygurcadaki “*inaru*” kelimesine de bağlamak mümkün.¹⁶⁵Eski Türkçedeki *ne* soru zamiriyle yönelme hal ekinin eski şekli <-aru, erü>ile yapılmış olduğu bilinir.¹⁶⁶

Alämniñçetigä berip, uniñdin**mu** nerisida nemilär barliqini öz közi bilän körgisi kelätti (s. 21).[*Onun bıraksan, dünyanın öbür ucuna hatta daha östensine gidip oralrada ne var ne yok görmek ister.*]

Qeriliqtin hazir u özidin on qädäm **neridiki** adämni tonuyalmiğini bilän, kündüzdimu yultuzlarniñ orniniñ qäyärilikini xatasiz körsitip beräläytti (s. 131).[*Yaşlı olduğundan kendisinden on adım uzaktaki adami tanıyamazsa da, yultuzların yerini gündüz de bile doğru gösterebiliyordu.*]

Köp çağlarda säpär öziniñçañıldağ avazi bilän tügimäs soallarni sorap aqsaqalniñ beşidin **neri** kätmäytti (s. 168).[*Çoğu zaman Seper kendi civil civil sesiyle durmadan soru soruyarak aksakalın yanından ayrılmıyordu.*]

Silidäk uluğlarniñ işiğa haram niyät bilän qol seliştin xuda özi **neri** qilsun! (s. 221)
[*Sizin gibi insanların işine art niyetle el uzatmaktan Allah korusun!*]

II.2.17. Gärçä

Farsça “ger” bağlama edatından gelmiştir.¹⁶⁷‘ger’ edatıyla ‘çe’ sınırlama hal ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Karşılaştırmalı bağlaç, önde gelen cümle ifade eden iş veya hareket için sonraki cümlede ifade edilen fikirleri göstermek için kullanılıyor.

Gärçä bu bağ töt tam bilän qorşalğan bolsimu, täbiät oğullarniñvucudida muhəbbät, seğiniş degändäk acayıp tuyğularni oxşaşla yetildürmaktä idi (s.

¹⁶⁵ Hacıeminoğlu, *age*, s. 65.

¹⁶⁶ Göcahun Hudaverdi, vd, *Qedimki Uygur Tili Luğiti*, Ürümçi, 1989, Şin can Yaş-Ösmürler Neşriyatı, s. 388.

¹⁶⁷ Hacıemioğlu, *age*, s. 154.

165).[**Gerçi** bu bahçe duvarla kuşatılmışsa da, doğa yiğitlerin kalbine sevgi tohumlarını atmış duygularını uyandırmış gibiydi.]

U yärdä **gärçä** ärkinlik bolmisimu, härhalda härküni üçvax yäydiğanğa bir närsä bar idi (s. 212).[**Gerçi** orada özgür olamasa da en azından yiyecekleri hazır bulunuyordu.]

II.2.18.Häqtä/Häqqidä

Arapça “hak” kelimesinden türetilmiştir. Uygur Türkçesinde “häqqidä, toğrisida, toğruluq” son çekim edatları aynıdır.¹⁶⁸İsmin yalın hali, zamirlerden sonra gelerek yüklem hal, durumunu belirtmek için kullanılır.¹⁶⁹

Şu zamanlarda nurğun ölimalar çıqip, ilim-pän **häqqidä** acayip kitablarnı yazğan bolsimu, uni oqup çüşinidiğan adamlär az bolğaçqa, yänila bu dunyani äpsanivi täsävvurlar bilän räñ berip körsitidiğan ğälitä rivayätlär, acayip-ğarayip väqälär **häqqidiki** toqulmilarnıñ baziri äñ ittik idi(s. 115). [O zamanlar okumuş kişilerin çoğu ilim **hakkında** baya harikakitalparı yazdıysa da, onu okuyup anlayan çok az olduğu için, yinede acayip efsane, öykülerle dünyayı renkli, süslü gösteren çeşitli rivayet, acayip hikâye, vakıalar **hakkındaki** romanlar daha çabuk satılıyordu.]

Ular tüğimäs bayliq bilän tolğan xäzinilär **häqqidä** qizişip sözlişätti (s. 290).[Onlar bitmez tükenmez zenginliklerle dolu hazina hakkında heyecanla konuşuyordu.]

Süpürgä ikkinçiläp ayaldin bu **häqtä** gäp sorimidi (s. 40).[Süpürge bu **konuda** bir daha hiçbir şey sormadı.]

Här ikkisi köñlidä bu **häqtä** oylanğan bolsimu, bu gäpni ağzidin çiqirişqa petinalmay, hädäp özliriniñ talaş-tartışığa çüşüp ketätti (s. 188).[İkkiside bu **hakkında** düşündüyse bile ağzından çıkarmaya cüret edemiyor ve tartışmaya devam ediyordu.]

¹⁶⁸ HZUTİL, C.3, s. 521,523.

¹⁶⁹ Abdulla, *age*, s. 1943.

II.2.19. Körä

Kör- fiiline –ä zarffiiil ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. “- e uygun olarak” anlamında, yönelme ve çıkma hal eki almış isimlerden sonra karşılaştırma işlevinde kullanılan son çekim edatıdır.¹⁷⁰

Läşkärklär üçün mähbüsni ordığa apirip tapşurup bärğändin **körä**,şu bir tillağa tegişkän paydiliqraq idi (s. 13).[*Askerler için suçluyu saray mahkemesine götürdüklerine göre, onu bir tal altın yerine değiştirdiği daha mantıklıydı.*]

Şu tapta saña ikki oçum qonaqtin **körä**, bir yutum su qimmätlikräk, amal qançä, meniñ gallirimmu qurup kätti (s. 323).[*Şu an sana bir avuç kuru mısıra göre, bir yudum su daha önemli, ama çaresizim, benim de boğazım kurudu.*]

II.2.20. Qarap

Kelimenin kökü zarf fiildir. Bakmak, görmek, göz atmak anlamındaki “-qara” fiil köküne, zarf fiil eki –p getirilmesi ile oluşmuştur. “-GA doğru” anlamında kullanılmaktadır. Hacıeminoğlu’na göre bu edatın kökünü DLT’te bulunan “*qaru*” ve “-GA qarşı” ile aynı köke bağlamak mümkündür. Uygur Türkçesinde “- qara” kökünden gelen edat vazifesinde kullanılan “qarita, qarığanda” şekilleri de var, ama kullanımları bakımından farklılıklar gösterir.¹⁷¹

U quyaş nuri bilän tavlinip turğan oçuqçiliqni, kaptärlär pärvaz qilişip turğan köpkök asmanni, çäksiz dalalarni kesip ötüp härtäräpkä **qarap** sozulup kätäkän çigir yollarni, däreaxzarliqlarğa tökülgän muzdäk vä näm yopurmaqlarni seğinatti (s. 19).[*O güneş ışıklarında parlayan güzel dalayı, güvercinler uçuşan gökyüzünü, uçsuz bucaksız yaylaları, dilimlere bölerek heryöne **doğru**uzanan yaya yolları, ormanlardaki dökülmüş buz gibi yaprakları özlüyordu.*]

¹⁷⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 60.

¹⁷¹ Hacıeminoğlu, *age*, s. 52.

Helila biqiniğa yegän tepiktin räncigän eşäk cahilliq bilän aldığa **qarap** meñivärdi (s. 28). [*Az önce yediği sert tekmeden kızmış eşek, inadına inat ön tarafa doğru gidiyordu.*]

Balamni saña vâ xudayimniñ öziğä tapşurdum,-dedi-dä, dărăxlklär arisidin kätkün ayağ yol bilän şähär sepili täräpkä **qarap** yügürüp kätti (s. 30). [*Kadın, evladımı sana ve yüce allahıma emanet ediyorum, dedi ve hemen ağaçlar arasındaki yoldan şehir duvarları tarafa doğru gitti.*]

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, mana mavu çöllüklärgä **qarap** kätkün yol bilän mañimiz (s. 49). [*Yarıdan başlayarak biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.*]

Yänä şu yollar bilän dehqanlar, kasiplar, otunçılar şähärgä **qarap**aldirap eqışatti (s. 181). [*Gene o yollarla çiftçiler, oduncular, marangozlar şehir içine doğru hızlı hızlı gidiyorlardı.*]

Nurdun haci közdin yiraqlışı bilänla ömärbaymu heliqi tillani yipäk yağlıqığa tügüp, dukanni aldirap quluplidi-dä, öyigä **qarap** mañdi (s. 345). [*Nurdun haci biraz uzaklaşınca Ömerbay hemen o altınları ipek örtüye serdi ve dükkânı kapatıp eve doğru gitti.*]

Tañ yoruşı bilänla u aldirap kiyindi-dä, zärgärniñ öyigä **qarap** mañdi (s. 356). [*Güneş doğar doğmaz o aceleyle giyindi ve kuyumcunun evine doğru koştu.*]

II.2.21. Qariğanda

“qarap” edatı gibi “bakmak, gözlemek” anlamındaki “qara-“ efiilinin ulaç biçimi(-ğanda<-ğan+da) şekilde oluşmuştur. Edat anlamı: “-A göre, kıyasla, -A uygun olarak” dir.¹⁷² Uygur Türkçesinde yönelme hal çekimindeki isme dayalı olarak, mukayese alınan nesneyi ifade ediyor.

---

¹⁷² Hacıeminoğlu, *age*, s. 53.

U cahanniñ heliqi töt tam bilän qorşalğan bağqa **qariğanda**şunça kãnlığä, yiraqlardiki upuq siziqığä, quyaşniñ härküni ätigänliki lavuldap çoğ bolup upuqtin kötürülüp, yänä şundaq qipqizil şäpâq içidä ğayib bolidiğanliqığä häyran bolatti (s. 184). *[O, dünyanın dört duvarla kapatılmış bahçeye göre daha genişliğine, uzaktaki ufuk çizgilerine, güneşin her sabah ateş topu gibi doğması ve kırmızı şefekler içinde kaybolmalarına çok şaşırıyordu.]*

Ömâr Barattin pakarraq bolğan bilän uniñğa **qariğanda** köp qavul idi (s. 208). *[Ömerin boyu Barat'tan daha kısa ama gövdesi baya iridir.]*

Salam-saät qilip ötüşigä **qariğanda**, bu adãmniñ muşu şähärdiki xelila hürmätlik adãmlärdin ikänliki bilinip turatti (s. 80). *[Herkes selam verdiğiine göre, bu adam bu şehirdeki çok saygıdeğer biri olmalı.]*

Qariğanda sän yiraq sãpãrdin kãlgän oxşımamsän? (s. 81) *[Duruma göre, sen uzak yoldan gelmişe benziyorsun?]*

Yaxşı etiñni minip çiqqiniñğa **qariğanda** bu yãrdä bãygä bolidu, dãp qalğan oxşımamsän? (s. 95) *[Harika atını binip geldiğine göre, burada yarış olacak sanmışsin değil mi?]*

Şuniñğa **qariğanda** padişahiñ nahayiti namrat adãm oxşımamdu? (s. 111) *[Buna göre, senin padişahın çok fakır biri galiba, değil mi?]*

Ömâr Barattin pakarraq bolğan bilän uniñğa **qariğanda** köp qavul idi (s. 208). *[Ömer'in boyu Barat'tan kısa olsa bile, gövdesi ona göre çok daha iriydi.]*

Bu şähärdä iş tapalmay aç-toq yürgän çağliridikigä **qariğanda**, bu yãrdä u özini cãnnättä yaşavatqandãk hes qilatti (s. 223). *[O şehirde ekmek peşinde sürüklenene göre, burada kendisini cennette yaşıyormuş gibi hissediyordu.]*

Uniñ dãrvazini içidin quluplıginiñğa **qariğanda** meni qondurup qeliş niyiti bardãk qilidu (s. 249). *[Onun kapıyı içinden kilitlediğine göre, benim burada kalmamı istediği belli.]*

Eşäk bolsa igisigä **qariğanda** eğiir-besiq körünätti (s. 323).[*Eşşek sahibine göre daha sakin görünüyordu.*]

Uniñğa **qariğanda** män bayraq vä baxtlikräk bolsam keräk...(s. 325) [*Ona göre ben daha zengin ve mutluyumdur belki.*]

II.2.22. Qarşi

Aslen qarış- “kavga etmek, düşmanlaşmak, itiraz etmek” (<*qar-ı-ş) eyleminin ulaç biçimi olan bu sözcük eski ve yeni Türk lehçelerinde çok kullanılıyor. Çağatay Türkçesinde “qarşu” şeklinde “-e karşı” anlamında kullanılmış.¹⁷³ Yeni Uygur Türkçesinde “-e karşı, -e inat” anlamında yönelme durumundaki kelimelere bağlanır.

Biz uniñğa **qarşi** qoşun täşkilligüdäkmiz (s. 90).[*Biz ona karşı ordu düzenleyeceğiz.*]

-Ular silärni azdurğuçılar, silärni padişahqa **qarşi** qutratmaqçı!(s. 120)[*Onlar sizi yoldan çıkaranları, sizi padişaha karşı isyana kışkırtmak isterler!*]

Ular özlirigä **qarşi**çıqqan bāglıklärniñ bāg yaki aqsaqal, uruq-cāmätiriniñ balilirini paytäxtkä äkelip görügä tutup turatti (s. 161).[*Onlar kendisine karşı çıkan beyliklerin beyini ya da akraba, kardeşlerin çocuklarını getirip rehn alırdı.*]

Ömär Ayimniñ sözigä **qarşi** heçnemä deyälmidi (s. 237).[*Ömer Ayım'ın sözüne karşı hiçbir şey diyemedi.*]

Peşayvanliq öylärniñ**qarşi** täripidä uzun kätkän lapas bolup, lapas astiğa çoñ-kiçik öylär, tay-tay mallar rätlik qoyulğanidi (s. 267).[*Ön saçaklı evlerin karşısında kurulan uzun çardakların altında top top mal koyulmuştur.*]

II.2.23. Qatarliq

---

¹⁷³ Li Yong Song, *age*, s. 275.

*Qatār isim keliemsine-liq (<+liq) ekinin eklenmesiyle yapılmış, yalın haldeki kelimelerden sonra gelen sıralama edatıdır, bazen zamir yerinde de kullanılır.*¹⁷⁴

Şalañ saqal **qatarliq** bir qançā lāşkār başliqliri aqsaqal yantaqniñ öyidä ziyapättä olturdi (s. 101).*[Sakallı başlık ve birkaç asker Yantak aksakalın evinde ziyarete oturuyordu.]*

II.2.24. Säväbi/ Säväbtin / säväplik

Arapçadan gelen “säväb” isim kelimesindek gelir. “dolayı, sebebi, çünkü” anlamlarında birleşik cümlelerde bağlaç, son çekim edatı vazifesinde kullanılır.¹⁷⁵ Kelime köküne, ayrılma hal eki ‘tin’ ve sıfat yapım eki ‘lik’ eklenmesiyle yapılmıştır. İki kelime de müstakil kelime olmasına rağmen kimi cümlelerde edat olarak görülür.

Yaki başqa birär tabiiy apät, uruş-cañcallar **säväbidin**väyran bolup yoqalğandur (s. 68).*[ya da başka birer doğa afetleri veya savaşlar dolayı yok olmuştur.]*

Adämlär häyran boluşup, bu işniñ**säväbi** üstidä ğulğula qilişivetiptu (s. 158).*[Kişiler şaşırılmışlar ve bu işin nedeni hakkında tartışıyorlarmış.]*

Bu yeganä yurtniñ yıraq çöllük içidä nemişqa bügünğičä heçbir küçniñ hucumiğa uçrimay xatircäm yaşap kelivatqanlığınıñ**säväbini** ämdi çüşängändäk qildi (s. 93).*[Bu yegâne memleketin, uzak çöller arasında bugüne kadar hiçbir gücün baskısına uğramadan emin yaşadığının sebebini anlamış gibi oldu.]*

Ularniñ nemä **säväbtin**çöldä tämtiräp yüridiğini xudaniñ özi bilidu (s. 314).*[Onların niye bu çölde yoluna şaşırıldığını bir tek yaradan bilir.]*

Qolyağliqtiki tillani körgändila öziniñ bu yärgä nemä **säväbtin** kältürülğanlikini çüşändi (s. 351).*[Eldivendeki altınları görünce, o kendisinin buraya ne sebeble çağırıldığını anladı.]*

¹⁷⁴ HZUTİL, C.4, s. 17.

¹⁷⁵ HZUTİL, C.2, s. 501.

II.2.25. Tartip

Köken olarak, “tart-” fiiline zarf fiil eki “-ip”ineklenmesiyle yapılmıştır. Çıkma hali durumundaki kelimelerden sonra gelip son çekim edatı olarak kullanılır.¹⁷⁶

Bu yärdä çümülä murabbasidin **tartip** yolvasniñcan yeridin qorulğan säylärgiçä hämmä nemä tepilatti (s. 86).*[Burada karınca reçeliden başla arslan kalbinden yapılan kavurmaya kadar her şey bulunurdu.]*

Şundaq qilip, bağvän bovayniñ ata-bovisidin **tartip** halal ämgiki bilän bina qilğan beğini tartivaptu (s. 117).*[Öylece bahçecinin atalarından beri helal alınteriyle inşa ettiği bahçeyi elinden almış.]*

-Män ata-bovamdin **tartip** muşu şähärdä tuğulup çoñ bolğan cahankäzdi süpürgä bolimän (s. 119).*[Benim, ecdatlarımdan başlayarak bu şehirde doğmuş büyümüş seyyah Süpürgeyim.]*

Biğämlär şahiriniñ xälqi ata- boviliridin **tartip** naxşa-saz, oyun-tamaşağa nahayiti herismänikän (s. 134).*[Bu şehrin insanları atalarından başlayarak saz çalgi, eğlenceye düşkün insanlarmış.]*

«Aqsaqal» liq märtivä uniñ ailisidä ata-bovisidin **tartip** davam qilip kelivatqanidi (s. 140).*[Aksakal mevkisi bu ailede atalarından beri devam etmekteydi.]*

Bovay yaşvaqitliridin **tartip** muşu çöllüklärdä ovçiliq qilip, bazarğa otun äkirip setip tirikçilik qilğanidi (s. 198).*[Yaşlı adam genç yaşlarından başlayarak bu çöllerde avcılık, odun satmakla geçine gelmiş.]*

Ömär bala vaqtidin **tartip**çelişip ögängänidi(s. 215).*[Ömer çocukluğundan beri göreş yapmayı öğrenmişti.]*

II.2.26. Täripidin

---

¹⁷⁶ HZUTİL, C.5, s. 26.

Arapça “täräp” kelimesine ayrılma hal eki eklenmesiyle yapılmıştır¹⁷⁷. Yalın haldeki isimlerden sonra gelir.

Padişah **täripidin** ularniñşähär içidä turuşi mäñgü çäklängänidi (s. 5).*[Onların şehir içinde kalması padişah tarafından yasaklanmıştı.]*

Kimilər **täripidindur** tikip qoyulğan qädimiy sögätlär, mäcnuntallar öz ätrapiğa qoyuq saya taşlaytti (s. 114).*[Kimileri tarafından dökülmüş söğütler, yanlarınınakoyu gölgeler seriyordu.]*

Bağniñ quyaş nuri vä yamğur-yeşinlarda öñüp qağciriğan yoğan dävrazisi kimilər **täripidindur** mixlap, eçilmas qilip bekitivetilgänidi (s. 162).*[Bağçenin güneş altında ve yağışlarda sararmış kocaman kapısı birileri tarafından bir daha açılmayacak kadar sıkı çivilenmişti.]*

Uniñ oñ qoli bizniñ adil hâkimimiz**täripidin** kesip taşlanğan (s. 259).*[Onun sağ kolu bizim hâkim tarafından kesilmişti.]*

II.2.27. Toğruluq/ toğrisida

“hakkında” edatıyla aynıdır, ismin yalın halinden sonra gelir.¹⁷⁸Cümle içinde hal zamiri olarak hareket ya da nesneyi ifade etmek amacıyla kullanılır.

Baharni qoğlišip ketivatqan quşlar...yänä şundaq nurğun işlar **toğrisida** küyläydu (s. 15).*[İlkbaharı özleyen kuşlar vs. başka birsüre işlar hakkında medih okuyordu.]*

Sän muşundaq qiliçni rastinla körmigänmu? **Utoğrisida** añlapmu baqmiğanmu?(s. 23)*[Sen gerçekten böyle bir kılıç görmemişmiydin? O hakkında duymamıştın bile, doğrumu?]*

Sän bu **toğruluq** astıraq sözlä yaki özüñeytqandäk untupla kät! (s. 33)*[Sen bu konuda dikkatli konuş ya da söylediğin gibi unuttur!]*

¹⁷⁷HZUTİL, C.5, s. 127.

¹⁷⁸ Öztürk, *age*, s. 117.

Keyin tarixçılar yüzbärgän bu sirliq väqälär **toğrisida** tarix pütüşidu (s. 36).*[Sonra, tarihçiler bu gizemli vakıalar hakkında tarih yazıyor.]*

-Sili mändin bu **toğruluq** sorimidila-däl!(s. 357)*[Siz bana bu hakkında sormadınızki!]*

Män bu **toğruluq** oşuqçä gäp sorimidim (s. 357).*[Ben bu kouda fazla birşey sormadım.]*

Zärgär usta bu tilla **toğrisida** ätäy başqıçä bir hekayä toqup Baratbaydin qutulmaççı boldi (s. 362).*[Kuyumcu usta bu altınlar hakkında başka hikâye uydurup Barata'tan kutrtumak istiyordu.]*

Ular u ğälitä mämlikät **toğrisida** saña yänä nemilärni degän (s. 362).*[Onlar gördüğü o tuhaf memelket hakkında başka ne dedi.]*

Maña u xäzinilär **toğrisida** bir nemä demigänidi (s. 365).*[Bana hazine hakkında hiçbir şey dememişti.]*

Ötkändä sän ğoliğa dügiläk bälğä selinğan toğraq **toğrisida** maña heçnemä eytmiğanidiñ(s. 366).*[Geçen sen yuvarlak belge çizdiğin ağaç hakkında bane hiçbir şey söylememiştin.]*

II.2.28. Tüpäyli

Arapça'dan alıntı kelime. Sebebi, dolayı anlamını bildiren sona gelen edattır.¹⁷⁹ Uygur Türkçesinde bu şekilde ve çıkma hal eki almış “tüpäylidin” şeklinde aynı anlamda kullanılır.

U özidiki cismaniy äyiblär **tüpäyli** ayal cinsqa yeqin yolimasliqqa qäsäm qilğan bir adämdur...(s. 265) *[O kendi vücudundaki engeller dolayı kadınlara yaklaşmamaya ant içmiş bir adamdır.]*

II.2.29. Üçün

---

¹⁷⁹ HZUTİL, C.5, s. 378.

(uç “uç” tan, * uçu - >*üçü- “hedef olmak”) “için” şeklinde veriliyor.¹⁸⁰Sebeb-sonuç bağlayıcısıdır.

Degänlirimizniñ häqligi **üçün** täñri nami bilän qäsäm içimiz (s. 88). *[Dediklerimizin gerçekliği konusunda tanrı adına ant içiyoruz.]*

Sän şähär xälqi **üçün** älçi bolup berip, ularniñ atamani bilän körüşüp, zadi nemä ğärüz bilän kälğänlikini uqup baqsañ (s. 97). *[Sen halk için savcı olarak gidip, onların başkanıyla görüş ve ne amaçla geldiğini öğren.]*

Şuniñ **üçün** aldi bilän padişahni turğuzuş lazım (s. 141). *[Onun için önce bir padişah seçmemiz lazım.]*

Läşkärlärniñ közigä çeliqip qalmasliqi **üçün** süpürgä eşikini äñ mäxpiy vâ xaliy yollar bilän elip mañatti (s. 146). *[Süpürge eşşegini askerlerin gözünden kaçırmak için gizli saklı yollardan gidiyordu.]*

Ömär bilän Barat oyliğanseri säpäрниñ özliri **üçün** oşuqçä yük ikänlikini hes qilişti (s. 191). *[Ömer ile Barat düşündükçe Seper'in kendileri için fazla yük olacağını hissediyordu.]*

Ätraptiki ayallar şu xislätleri **üçün** uni «Göhärbanum» degän ismi bilän çaqirmay, hürmät bilän «Ayim» deyiştatti (s. 230). *[Çevresindeki kadınlar şu insanlığına bayıldığı için ona “göher banu” diye direk adını çağırmadan saygıyla “Ayım” diyorlardı.]*

Däñca **üçün** öz malliri bilän alliqayaqlarda aylinip yürgän xocayinniñ qaytip keliş-kälmäsliki ançä muhim ämäs idi (s. 279). *[konukevi patronu için uzaklarda dolaşan kervan başkanının gelip gelmiyeceği çok önemli değildi.]*

Alvasti paltini eliş**üçün** buruluşi bilänla, çöl yigit yänä qaçti (s. 311). *[Ayalet baltayı almak için eğildiği an, çöl yiğit gene kaçtı.]*

Hessiyatsiz kişilärlä allaniñ nemä **üçün** keçä bilän kündüz, sähra bilän şähär, bostanlıqlar bilän çöllüklärni täñ yaratqanlıqini çüşänmäydu (s. 321). *[Duygusuz*

---

¹⁸⁰ Gabain, age, s. 97.

insanlar Allah'ın niye gece ile gündüzü, köy ile şehiri, yeşillikler ile çölleri beraber yarattığını anlayamıyor.]

Hörmät **üçün** uni dukanniñ aldığiçä uzitip çiqtim (s. 369).*[Saygımı ifade etmek için onu dükkânın önüne kadar geçirdim.]*

II.2.30. Yaki

Karşılaştırma bağlacı 'ya' ile kuvvetlendirme edatı 'ki'nin birleşmesinden yapılmıştır. Birbirine denk olan iki unsurun birbirine bağlayan edattır.¹⁸¹

Eşäkning üstidiki xurcunning ikki közini yip –yingnä, çay- tuz degändäk çöl adamlirigä keräklük mallar bilän toldurup, yänä qandaqtur bir bazar **yaki** yolda uçriğan mähällilärdä azğinä paydisiğa setip pul qilip säpirini davam qiliverätti (s. 22).*[Eşşeğin üzerindeki torbayı ip iğne, çay, tuz gibi köy insanların ihtacı olan mallarla doldurur ve önüne raslayan bir pazar ya da yolda geçen mahallelerde cüzi bir miktar paraya satıyor ve sonra tekrar yoluna devam ediyordu.]*

Mundaq çağlarda u eşikini äğästürüp berip, pulluq karvan başliri **yaki** kazzap sodigärlär bilän sodilişatti (s. 25).*[Böyle zamanlarda o eşeğini götürüp zengin kervan başkanları ya da tüccarlarla pazarlık yapıyordu.]*

Uni xaliğiniçä dumbalaytti **yaki** yükni boluşiğa artip, dünyadiki äng sesiq gäplär bilän haqarätläytti (s. 25). *[Onu istediği kadar döver, ağır yükleri yükler ya da en kötü küfürlerle bağırabilirdi.]*

Eşäk qaytip kelişi bilänla uning baş-közini siylap, aldığa kepäklük häläp **yaki** sap qonaq tökätti-dä, birär sa'ättin keyinla süpürgä yänä heliqi dängdin ğayib bolup yengi säpirini başlaytti(s. 25). *[Süpürge eşeği döndüğü an onun baş gözünü okşayıp, önüne yem ya da kuru mısır koyuyurdu ve hemen ardından birkaç saat geçmeden, Süpürge tekrar o konaklamadan çıkıp yeni yolculuğu başlıyordu.]*

---

¹⁸¹ Öztürk, *age*, s. 113.

Ämdi bu ğälitâ qismât muşuning bilän axirlişamdu **yaki** yänâ dävami barmu? (s. 67)[*Şimdi bu garip kısmet bununla sona erecek mi, ya da gene devamı varmı?*]

U özining qurbeşiliq şü kiçikkinâ mänsipigä mäkkarlıqı **yaki** xuşamätkoyluqı bilän ämäs, şah cämätigä qandaqtur bir yiraq tuğqañçılıqı bolğanlıqı üçün erişkänidi (s. 90). [*O bu mercimek kadar ünvanına kurnazlığıyla ya da şakşakçılık yaptığından değil, padişah ile az çok akrabalığı olduğundan elde etmişti.*]

Qizlarning avazi birdäm dila yiraqlap ketätti **yaki** qaravullarning “hay kim silär? uyaq bilän mengişqa bolmaydu!” döp varqirişi bilän öçätti (s. 165). [*Kızların sesi çok hızla uzaklaşırdı ya da gözetmenlerin “kim siz, buradan geçmek yasak” diye bağırmasıyla kaybolurdu.*]

II.2.31. Yarişa

Yara- fiil gövdesine fiilden hareket ismi yapma eki-şve sonra isimden fiil yapım eki -a getirilmesiyle türetilmiştir. “ göre, uygun” anlamındadır.

Padişahlar degänniñ özigä **yarişa** orda-saraylırı boluşi keräk-dä! (s. 122)[*Padişah dediğinin kendine göre heybetli ordu, sarayları olması gerekir ya!*]

II.3. Birleşik Yapılı Edatlar

Birleşik yapılı edatlar, iki kelimenin bir arada gelerek edat vazifesinde kullanılması veya iki edat kelimesinin tekrarlanmasından oluşan edatlara denilir. Örnek aldığımız metinde birleşik yapıdaki edatlar çok değil, romanda tesbit ettiğimiz başlıca birleşik yapılı edatlar aşağıdakilerdir:

II.3.1. Bilänla

‘Bilän’bağlama edatıyla ‘-la’ son çekim edatının birleşmesiyle türemiş edattır. Netleştirme ve vasita anlamı verir, yani hareketin bir noktada değiştiği ya da keskin çizgiyle ayrıldığını ifade etmek için kullanılır. Bu bakımdan –la anlamı öne geçer.

Toxti aşiq ötüp ketişi **bilänla** yänä biräylän süpürğini çağırıp qaldi (s. 17).
[Toxti aşk daha yeni gitti, hemen ardından başka biri daha Süpürge'yi çağırdı.]

Bala tuğuluşi **bilänla** nazarätçilär açıqıp ketip boğup taşlışidu (s. 40). [Bebek
Doğduğu an gözetmenler götürür ve nefesini keserek öldürüyor.]

Muşundaq äski çoruqlirim **bilänla** gilämlär selinğan öygä kirip kättim (s. 57).
[Böyle eski çarıklarımın halılar serilmiş odaya girdim.]

Ularınñ nazaridä şahzadınıñ kallisini äketiş**bilänla** mänsipi ösüp sarkärdilär qatarığa ötüp qalğan bu soyma yeqindin beri tolimu köräñläp kätkenidi (s. 138).
[Onlara göre, şehzadenin kellesini getirmekle mertebesini yükselten bu aptal son zamanlardan beri baya havaya girmişti.]

Bu qetim u eşäkni çulvur, üstidiki uçuluqi **bilänla** qoşup berivätti (s. 153). [Bu
sefer o eşşegi üzerindeki eğer, takı, süsleriyle beraber sattı.]

Şähär dävrazisi eçilişi **bilänla** ular qandaqtur bir karvanlar topığa qetilip şähär dävrazisidin aman- esän çiqivaldi (s. 181). [Kapı açıldığı an onlar bir kervana karıştı ve sağsalım şehirden çıktılar.]

U qapqap yeniğa yeqinlişişi **bilänla** derizä toluq eçildi (s. 238). [O şöyle
yakalınca pencere kocaman açıldı.]

Qarañğu çüşüş**bilänla** rästilär beşiğa qaravullarınıñ gülxanliri yeqilatti (s. 261).
[Hava kararmaya başladıkça sokak başındaki gözetmen duraklarında Gülhanlar yakılıyordu.]

käçtä niyaz kelip dävrazini quluplap öygä kirişi **bilänla** män uni boğup qoyimän (s. 282). [Akşam Niyaz eve gelince/ geldiği an, ben onu boğup öldüreceğim.]

Alvasti paltini eliş üçün buruluşi **bilänla** ,çöl yigit yänä qaçti (s. 311). [O ayalet
baltayı almak için eğildiği an, çöl yigit gene kaçtı.]

Degändäk, ular egiz bir qum barxinidin halqip ötüş**bilänla**, tövändä yeyilip yatqan qädimiy bir toğraqlıqni kördi (s. 324). [Dediğim gibi, onlar yüksek kumlardan
geçince, aşağıdaki uçsuz bucaksız eski ormanı gördüler.]

Nurdun haci közdin yiraqlışı **bilänla** Ömərbaymu heliqi tillani yipäk yağliqığa tügüp, dukanni aldirap quluplidi-dä, öyigä qarap mañdi (s. 345). *[Nurdun haci biraz uzaklaşınca Ömərbay hemen o altınları ipek havluya serdi ve dükkânı kapatıp eve doğru gitti.]*

Tañ yoruşi **bilänla** u aldirap kiyindi-dä, zärgärniñ öyigä qarap mañdi (s. 356). *[Güneş doğar doğmaz o aceleyle giyindi ve kuyumcunun evine doğru koştu.]*

II.3.2. Gâh ... Gâh

Farsça kökenli ve aslen zarftır. Karşılaştırma edatı olarak kullanılır.¹⁸²

Sazändilär **gâh** ikki täräpkä eğäñlap, **gâh**özini aldi-käynigä taşlap pütün vücudi bilän nägmä qilatti (s. 79). *[Çalgıcılar bazen iki yana bazen de ön arkaya başlarını sallayıp tüm ruhuyla saz çalıyorlardı.]*

Barat akisiniñ **gâh** biqiniğa, **gâh** qorsiqığa muşt attı (s. 208). *[Barat abisinin gâh karnına gâh yanlarına tokat attı.]*

U semiz läşkärniñ beligä qolini yätküzälmäy **gâh** uniñ boynı, **gâh** mürisidin tutup tartattı (s. 104). *[O şişman askerin belinden tutmaya çalışırken kolu kısa olduğu için gâh boynundan gâh omzundan tutup çekiştiriyordu.]*

II.3.3. Häm... häm

“häm” edatının tekerrülü şekli, karşılaştırma ifade eden edattır. İki ya da daha fazla unsuru birbirine bağlıyor hep karşılaştırılan unsurların başına gelir.¹⁸³

U çağda män seni **häm** minivalattım, **häm** ikkimiz qiziq parañlişip mañattuq (s. 61). *[O vakit, seni hem binerdim, hem ikimiz sohbet ederek yola devam ederdik.]*

¹⁸² Hacıeminoğlu, *age*, s. 262.

¹⁸³ Öztürk, *age*, s. 114.

Bu yärdiki cimcit, sürlük käypiyat orda xadimigä ägişip ketip barğan läşkärlerini **häm** häyran qalduratti, **häm** ändişigä salatti (s. 86).*[Buranın sakin, heybetli keyfiyeti, saray elemanının arkasından gelen askerleri hem şaşırıyor hem endişelendiriyordu.]*

Mavu **häm**çoqur, **häm**cirtaq biri bolsa baş häräm xadimi idi (s. 131).*[bu hem yüzü kabarık hem gözü eğik, çirkin adam ise sarayın baş hadimiydi.]*

U **häm** qorqatti, **häm** yenida kim bolsun bir kimniñ boluşini izdäytti (s. 194).*[U hem korkuyordu, hem kim olsa olsun yanında birilerinin olmanısını istiyordu.]*

II.3.4. Mu...mu

Aslen soru edatıdır.¹⁸⁴Tekerrürlü şekli iki hareketin aynı tarz ya da aynı şekilde gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılır. Tömür bunun için benzetme bildiren edat başlığı vermiştir.

Çöl oğli ätis**imu**, ögün**imu** yänä cañgalğa berişqa petinalmidi (s. 324).*[Çöl yiğit ertesini de ondan sonraki günde de oraya gitmeye cüret edemedi.]*

Ägär uniñ ornim**ucännättä** bolidiğan bolsa, u cännät**kimu**şu şahliq kibrisi bilän qädäm besip xudaliq davası qiliştin yanmas (s. 27). *[Eğer onun yeri de cennet olucak olursa, orda da taht devası kılmaktan hiç çekinmez.]*

Uniñğa qeri zägär eytqandäk ayvan sarayniñ**mu**, baş ağritidiğan bir qançä xotunniñ**mu** lazimi yoq idi (s. 345).*[Onun için, yaşlı kuyumcunun söylediği lüküs evde, birkaç hatundalazim değildi.]*

Heliqi paltañni äkätkän qiz pärizat**mu**, adäm**mu**, bälkim özüñgila mälum (s. 329).*[O senin baltanı götüren kız perişte mi, insan mı bir tek sana malumdur.]*

Bu acayip altunda nemä yasaş keräk? Sirğim**u** üzük**mu**? (s. 352) *[Bu acayib altınlarda küpe mi yapmalı, yüzük mü ?]*

---

¹⁸⁴ Tömür, *age*, s. 426.

Bu xeviriñniñ heçqandaq äcäplinärlik yeri yoq,- dedi süpürgä,- şahmu, gadaymu, hammimiz bäribir bir küni ölimiz (s. 85).*[Bu hiçte yeni haber değıl, padişah da, fakır da, hepimiz sonunda ölüceğız.]*

Süpürgä tuğılup öskän şahärniñ sepillirimu, hätta padişahimu yoq (s. 14).*[Süpürge'nin doğup büyüdüğü şehrin kalesi de, hatta padişahî bile yoktu.]*

Sän muşundaq qılıçni rastinla körmigänmu? U toğrisida añlapmu baqmiğanmu? (s. 23) *[Sen böyle bir kılıcı hiç mi görmedin? O hakta hiç mi duymadın?]*

II.3.5. Nă...nă

Basit yapılı seçme ifade eden bağlaçtır. Kendisiden sonra gelen nesnelere her ikisinde de olumsuzluk ve yokluk ifade ediyor.

Nă sepili, nă padişahı bolmiğan bu acayip şahärniñ orni qäyärdir? (s. 318) *[ne kuşatılmış duvarları, ne bir şahı olmayan bu memleket tam olarak nerededir?]*

Biz rasttinla şundaq nă lăşkiri, nă padişahi yoq acayip bir şahärni körduq (s. 90).*[Biz gerçekten öyle ne askeri ne şahı olmayan bir şehiri gördük.]*

Nă sepil, nă tüzükräk dărvazisi yoq, bayliq bilän tinip kătkän qandaqşahär u özi? (s. 92) *[ne kuşatılmış duvarları, ne bir kapısı yok, zenginliğe bürünmüş nasıl bir memleket o acaba?]*

Uniñnă ätrapini orap turğan egiz sepili, nă adämlirigä dăhşät selip turidiğan padişahî yoq idi (s. 72).*[Onun ne etrafını kuşatan büyük duvarları ne insanları korkuya düşürecek kralları yoktu.]*

II.3.6. Yaki ... yaki

“Yaki” karşılaştırma edatının tekerrür şeklidir. Birbirine denk olan iki unsuru bağlamak veya karşılaştırmak için kullanılır. İki den birini seçme anlamını ifade etmek için de kullanılır.

U tillalarni qaraqçidin alamdu **yaki** qandaqtur bir paskina çöçäklärniñ içidin terivalamdu **yaki** bolmisa padişahlar yoşurup qoyğan sirliq xäzinilärdin oğrilap çiqamdu uniñ bilän nemä karim (s. 365).*[O altınları soyguncularдан mı alıyor ya da eski çanaklardan mı toplıyor ya da şahların sakladıkları gizli hazineleriden mi alıyor, bunlar beni hiç ilgilendirmez.]*

Xupsänlikiñni qoy,**yaki** bir ay haşarğa işläydiğanğa tur,**yaki** eşäkni qoyup kät!(s. 7)*[Bırak aptal hareketleri, ya bir ay bizim için çalışacaksın ya da eşeği bize vereceksin!]*

Bu dünya bälkim bizniñ közimizgä körüngändäktur **yaki** undaq ämästur;**yaki** saña oxşaş eşäklärniñ közigä başqıçä, asmanda uçup yürgän quşlarniñ közigä yänä başqıçä, heliqi quyaşşahidäk iblislarniñ közigä teximu başqıçä körünidiğandır;**yaki** biz hämmimiz şundaq bir xiyaliy dünyada, xata tuyğu içidä yaşavatqandimiz, **yaki** oyğaq turup çüş körüvatqandimiz (s. 59). *[Bu dünya belki gördüğümüz gibidir, ya öyle değildir, ya da senin gibi eşeklerin güzüne başka, gökyüzündeki kuşların gözüne başka, o Kuyaş padişah dedikleri iblisin gözüne daha başa gözükiyordur. Ya hepimiz öyle bir hayal dünyasında, yanlış duygular içinde yaşıyoruz ya da ayak üstünd rüya görüyoruzdur.]*

Hay xalayıq, palani yol **yaki** kövrük buzuluptu,**yaki** bolmisa palani mäzlum baş balisi bilän tul qaptu **yaki** palani östäñni yar äketiptu (s. 77).*[Ey cemaat, falan yol ya da köprü bozulmuş, ya değilse falancı kadın beş çocuğuyla yalnız kalmış, yada falan derenin suyu taşmış...]*

II.3.7. Väyaki

Bağlama edatı ‘ve’ ile denkleştirme edatı ‘yaki’ nin birleşmesiyle oluşmuştur.

Yat yurtlarniñ yollirida, natonuş bir sahibxanniñ dastixinida **vä yaki** qandaqtur bir yoluçılar yatqan gülxanniñ yenida mügdäp olturup u öziniñ yurtini, öz yurtidiki Biğäm, xuşçaqçaq adämlärni äsläp qalatti (s. 24).*[Yurt Yurtları gezerken tanımadığı]*

insanların sofrasında veya gelen geçen kervanların yaktığı ateşlerin yanında dinlenirken kendi memleketindeki gamsiz, hoş, sıcak insanları özliyordu.]

Baharnıñ xuş buy çeçäklerini texi hidlimiğan, qarnıñ däsläpki uçqunliri **vä yaki** küz yopurmaqliriniñ tökülüşini körmigän allaniñ bu pak bändisiniñ beşiğa rasttinla bala-qaza kelivatqan bolsa, älvättä sän bir musulman turup uni qutuldurup qeliş mäcburiyitidin özüñni qaçursañ dünyada buniñdinmu eğiir gunah bolmas!(s. 30)
[Bahar çiçeklerini henüz koklayamayan, kar tanelerinin uçuşunu, ya da güz yapraklarının dökülmesini seyredemeyen, Allah'ın bu saf kulunun başına gerçekten çok ağır günler gelmişse, tabii ki sen bir Müslüman olarak onu kurtarmaktan caymışsın, dünyada bundan daha büyük suç olamaz!]

III. BÖLÜM

KULLANIŞLARI BAKIMINDAN EDATLAR

Uygur Türkçesinde edatlar manaları bakımından ünlem, bağlaç, son çekim edatları olarak ayrılırlar, ama kullanımları bakımından kendi içinde fonksiyonlerine göre türlere ayırmak mümkün. Kullanımları bakımından baktığımızda, Uygur Türkçesindeki son çekim edatları, bağlaçlar ve ünlemler farklı kelime çekimleriyle bağlanarak çeşitli görev alabilirler hatta aynı bir kelime hem son çekim edatı hem ünlem olarak birbirinin yerinde vazife görebiliyor, bazı müstakil kelimelerde belirli kelime biçimlerine bağlanarak edat vazifesinde kullanabiliyor. Meğer tek başına mana anlatmamalarına rağmen cümle yapımında çok önemli yere sahiptir.

Önceki bölümde edatları sadece yapıları bakımından inceledik, bu bölümde aynı sırayla kullanımları bakımından sahip oldukları özellikler açısından değerlendirilecektir.

III.1 Ünlemler

Uygur Türkçesindeki başlıca ünlemler olarak gösterilen gramer çalışmalarında çok farklılar. Yani gösterilen kelimelerin bazıları son çekim edatlarını da içerir.¹⁸⁵Masala, -mu (mu), -çu,- ma, -ğu/-qu, -dä/-tä, kin, -la, -zä, -a, hä/-ä, ämisä, mäyli(ister... İster), texi (hala), qeni (hamı), ehtimal (*belki, olasılık*), nahayiti(*pek*), herhalda (*herneyse*), cumu(*tamam mı*),bika (*heli bika*), işqilip (*nasılsa*), xuddi (*aynı*), bääyni (*aynen*), goya (*güya*), zadi (*illa*), belki / belkim, hätta (*hatta*), xalas (*tamam*), helimu (*helede, iyi ki*), yänä, päqät (*fakat*), yalğuz (*yalnız*), mana (*işte*), änä (*orada*), däymän /däysän/ däysiz/ däysilär/ däña/ deginä/ däñlar/ dämsän/ dämsiz/ dämsilär vs. sırf seslenme, duygu ünlemlerini göstermiş,¹⁸⁶ mesala: *i(ey),ey, häy, hoy, hov (hu), vah, mana (işte, aha), änä (işte,daha), ta (ta), qeni (hani), hää (evet), yaq/yoq (yok), hay-hay (hay-hay), älvättä (elbette), mäyli (olur, uygun)*.Ergin'in tabirine

¹⁸⁵ Tömür, *age*, s. 414.

¹⁸⁶ Öztürk, *age*, s. 124.

göre,¹⁸⁷ ünlemler sırf his, duygu ifade eden kenlimeleri içermekte ama Çağdaş Uygur Türkçesi çalışmalarında bu his duygu ifade eden yardımcı kelimeler ise işaret kelimeler gurubu içerisinde incelenir. Türkiye Türkçesinde böyle bir kelime gurubu ayrılamdığı için biz yinede Uygur Türkçesi gramelerindeki enklitik olarak değerlendirmeyi uygun bulduk.

III. 1.1. Ünlem Edatları

Takdir, temenni, hayret, pişmanlık, vb. his duyguları ifade eden edatlara denilir. Menşe ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit suretiyle, ya da hisleri ifade eden ses şeklinde meydana gelmişlerdir.¹⁸⁸ O yüzden lehçelerdeki ünlem kelimelerinde büyük oranda benzerlik olduğunu söyleyebiliriz.

III.1.1.1.Ah

Kendi başına anlamı yok, ama kullandığı yere ve sesin taşıdığı tona göre, özlem, acı, hayret, korku, üzüntü, pişmanlık ifade eden ünlem edatıdır. Genelde cümle başında gelir ve tüm cümleye üzüntü, pişmanlık anlamı katar. Uygur Türkçesi gramer çalışmalarında bu tür his heyecanı ifade eden anlamı olmayan ünlemler “imliq söz” başlığı altında edatlardan ayrı değerlendirilmiştir.¹⁸⁹ Çünkü bu tür kelimeler cümleyle hiçbir ilişki kurmaz. Ama intonasyon, vurgu olarak söyleyiş tazri, duygusunu ifade edebilir.

III.1.1.2. A/Ä

A ünlemi, cümle sonunda gelerek vurgulama, dinleyicinin dikkatini çekmek için kullanılır.¹⁹⁰

Buniñ hämmisi allaniñ täqdiri bilän boluvatqan işlar deginä (s. 98).[*Bunların hepsi Allah'ın takdiri ile gerçekleşen şeyler desene.*]

¹⁸⁷ Ergin, *age*, s. 349.

¹⁸⁸ Hacıeminoğlu, *age*, s. 293.

¹⁸⁹ Tömür, *age*, s. 454.

¹⁹⁰ Tömür, *age*, s. 437.

Emir kipli cümlelerde yüklemden sonra gelerek teşvik, rica manası katar.

Yürä, bizmu çüşeyli¹⁹¹(s. 392). [*Haydi, biz de inelim*]

Eytqına, sän nemini kördüñ? (s. 335) [*Söylesene, sen ne gördün?*]

III.1.1.3. Hä

His,duyguve heyecanları ifade etmek için içten gelen sesleri taklit eder. Soru cümlelerden önce gelirken şaşırma, bilmemezlik, üzüntü bildirme, çağırma ve dikkat çekmek için kullanılır.¹⁹²

Hä, senima? ...Seni öz şähirimizgä äketivatimiz.(s. 190) [*Ha!Seni mi? Seni kendi şehrimize götürüyoruz.*]

Hä, sän uxlap qapsänmu? (s. 201) [*Ha!Sen uyuya mı kalmışsın?*]

Hä, qanitimiz bolsa qandaq qilmaçqidiñ? (s. 172) [*ee,Kanadımız olsa ne yapıcaktın?*]

Beyan cümlelerin başında gelirkentasdik, anladığını ve hatırladığını belirtmek ya da net anlayamadığını, tekrar söylemesini istediğini ifade etmek için kullanılır¹⁹³.

Hä,şu bir nemilär şähri deginiñniñ xuda texi zeminni apiridä qilmastin bizgä tävä ikänlikini sözsiz ispatlap çiqışidu. (s. 94) [*Evet!Bilmem bir şey şehri dediğinin daha zemin yaratılmadan, kendilerine tabii olduğunu kanıtlayıp çıkarır.*]

Cümlelerin sonunda, iç geçirme ve tahassür ifade eder¹⁹⁴.

Uniñmu özini täqäzzaliq bilän kütkän mäşuqliri bolğan. Uvaqitlar qançilik güzäl vä untulmas idi-**hä!** (s. 45)[*Onun da sabırla bekliyor olan aşkları vardı zamanında. O zamanlar ne güzel ve unutulmazdı hä!*]

¹⁹¹ Uygur Türkçesinde yürü- fiili yür- şeklindedir. Fiilden sonra gelen ‘-ä’ sesi ise ek manayı pekiştiren edat ve ünlem olarak kullanılır.

¹⁹² Tömür, *age*, s. 438.

¹⁹³ Tömür, *age*, s. 438.

¹⁹⁴ Tömür, *age*, s. 438.

Koça-koça xotunlar bilän tolğan mämlikätkä beriş degänlik özini ölümgä tutup beriş degän gäp-**hä!** (s. 363)[*Caddeleri kadınlarla dolu bir ülkeye gitmek demek, kendini ölüme götürmek demek a!*]

III.1.2. Seslenme Edatları

Hitap, seslenme vasıtalarıdır. Muhatabın dikkatini çekmek, kendini dinlemesini sağlamak için kullanılır. Türk lehçelerinde kullanılan seslenme edatları büyük oranda benzerlik gösterdiğinin biliyoruz. Örneğin: a, e, ya, hey, hoy...

III.1.2.1. Hay/ Häy/ Hoy

Cümle başı edatı, Uygur Türkçesinde çağırma, durdurma, dikkat çekme, ilgiyi yönlendirmek anlamında “häy,ey”şeklilleriyle aynıdır. Cümle başında çağırma, cümle sonunda pişmanlık anlatır.¹⁹⁵ Taradığımız metinde sadece çağırma edatı olarak kullanılmıştır.

Qizlarning avazi birdämdila yiraqlap ketätti yaki qaravullarning “**Hay** kim silär?uyaq bilän meñişqa bolmaydu!” döp varqirişi bilän öçätti (s. 165). [*Kızların sesi çok hızla uzaklaşır veya ordaki gözetmenin “hey, kimsiniz siz? Buradan geçmek yasak” diye bağırmasıyla hemen kaybolurdu.*]

Hay xalayıq, mana bu yiraqtin kälğän katta sodigär, musulmanniñ xotuni (s. 315).[*Ey cemaat, işte bu uzaktan gelen zengin müsülman tüccarın karısı.*]

Häy yoluçi, mana mavu täräpkä kälgin? (s. 30) [*hey yolucu, bu tarafa gel?*]

Hoy adäm, män silini çağirivatimen(s. 254).[*hey adam, seni çağırıyorum.*]

Hay, sän nemä adämsän? Gepiñni toxtat!(s. 121) [*hey, sen kimsin? Kes sesini!*]

III.1.3. Soru Edatları

Soru ifade etmek için kullanılan edatlardır. Uygur Türkçesinde soruya, “mu, çu, ma, ya” edatlarından başka, soru zamirleri ile soru edatları beraber de

¹⁹⁵ Tömür, *age*, s. 460.

kullanılıyor. Yanıcımlenin başında veya sonunda gelerek soru ifade eden her kelimeye soru edatı diyebiliriz, yalnız bunların bir kısmı soru anlamını tek başına ifade edebilir, bir kısmı *mu, ne, nasıl, kim nemä* gibi soru zamirleriyle birlikte kullanılıyor.¹⁹⁶

III.1.3.1. Çu

Eklendiği kelime ve cümle içindeki yerine göre soru, hayranlık, kuvvetlendirme manalarını katar.¹⁹⁷ Şahıs zamirleriyle bağlanarak şahsa yönelik soru ifade eder. Yani, kim, nerede, ne yapıyor gibi hal duruma yönelik soru anlamını ifade etmek için kullanılır.¹⁹⁸

Ägärçändä, harmay meñivärsiçü? (s. 21) [*Eğer yorulmadan devam ederse nereye varacak?*]

Ayalçü?- dāp aldirap soridi süpürgä bovayniñ gepi axirlişişi bilän (s. 64). [*Kadın nerede? Diye sordu Süpürge, yaşlı dede lafını birite bitirmez.*]

Häy İmir qassap sänçü? (s. 127) [*Ey, İmir kasap ya sen?*]

Heliqi çöçäkniçü? Çöçäkni mu nemişqa qoşup almidiñ? (s. 343) [*Çanak nerede? Niye çanağı da beraber almadın?*]

Ularniñ qoğun-tavuz, mivä-çeviliriniñşerinlikiçü,- dāp qoşumçä qildi ikkinçi läşkär (s. 91). [*Onların kavun karpuz, meyvelerinin tadı varya, - diye ekledi ikinci asker.*]

III.1.3.2. Mu

Basit yapılı soru edatıdır. Bazı cümlelerde, “nemä, qandaq” soru zamiri ile beraber gelir.¹⁹⁹ İsim ve fiillerden sonra gelerek bağlandığı isim ve ya fiile yönelik soru ifade eder, cümlenin en sonunda geldiğinde tüm cümle için soru anlamı katar.

¹⁹⁶ Hacıeminoğlu, *age*, s. 269.

¹⁹⁷ Hacıeminoğlu, *age*, s. 269.

¹⁹⁸ Tömür, *age*, s. 422.

¹⁹⁹ Tömür, *age*, s. 422.

Yançuqunda bir tillariñ yoqmu?(s. 13) [*Cebinde bir yarmak bile yokmu?*]

Puluñ yoq bolsa şahärgä kirip nemä qilisän? ...yaki sän tilämçilik qilmaqçımu?
(s. 7) [*Paran yoksa niçin şehre gireceksin?... Ya da dilencilik mi yapacaksın?*]

Hay nainsaplar, muşumu iş boldimu? (s. 9) [*Hey insafsızlar, böyle bir şey olur mu?*]

Alvasti bolğan yaxşımu, eşäk bolğan yaxşımu? (s. 56) [*İblis olmak mı iyi, yoksa eşşek olmak mı daha iyi?*]

Eytä, zadi sän aqsaqalniñ ölginiñ öz közüñ bilän körgänmu? (s. 180) [*Söyle, sen aksakalın öldüğünü kendi gözlerinle gördün mü?*]

Mana bu boynumdiki mis pütükçini kördüñmu? (s. 12) [*Boynumdaki bakır alameti gördün mü?*]

Sän bizniñ quyaşşahimiz häqqidä añlığanmu? (s. 34) [*Sen bizim Kuyaş şah hakkında (birşeyler) duymuş muydun?*]

Ağzimdin balağa qaldimmunemä? (s. 10) [*Ben söylediklerimle başıma iş mi açtım acaba?*]

Biräri bilän tartışmaq oynidiñmuqandaq? (s. 242)[*Sen biriyle tartıştın mı ne oldu?*]

III. 1.3.3. Qeni

Buyru kipli cümlelerin ya da bazı soru cümlelerin başında gelerek teklif, teşvik, cevap bekleme anlamlarında hareketle ilgili olan kişi hakkındaki soruyu ifade eder.²⁰⁰

Qeni, häy xalayıq, şunçivala adämniñ içidin tüzükräk bir oğul bala çıqmamdu?
(s. 222) [*Hani, millet! Bu kadar kişi içinde doğru düzgün bir erkek çıkmıyormu?*]

Tilla **qeni**?- döp soridi u ömärbayniñ äzmiñ bilän qilivatqan gepini bölüp (s. 349). [*Altınlar nerede? Diye sordu o Ömerbay'ın lafını keserek.*]

²⁰⁰ Abdulla, *age*, s. 2019.

Hay xalayıq, palani yol yaki kövrük buzuluptu, yaki bolmisa palani məzlum baş balisi bilən tul qaptu yaki palani östāñni yar āketiptu. **Qeni**, xuda yolida atıginiñlarni taşlañlar (s. 77). [*Ey cemaat, falan köprü ya falan yol bozulmuş veya falanca kadın çocuklarıyla zorda kalmış veya falan ırmağın kını bozulmuş, hanı, allah rizasi için bağış toplayalım!*]

III.1.3.4. Hä

Soru cümlelerin başına gelerek, konuya diqqat çektirmek için kullanılır.²⁰¹

Hä, Sāpārmu bar- hä texi? (s. 172) [*ha, evet, Seper de var daha?*]

Hä, qanitimiz bolsa qandaq qilmaqçidiñ?-dāp soraytti Ömär (s. 172). [*evet, kanatımız varsa ne yapıcaktın? Diye soruyordu Ömer.*]

Hä, sänmu çoñ bolisän (s. 18). [*evet, sen de büyüyeceksin.*]

Başka buyuru kipindeki cümlelerin başında geldiğinde sırayı gösterir. Emir cümleini başında gelen 2. Şahıs çekimli yüklemden sonra sert bir tarzda söylendiğini ifade eder, eğer eklendiği yüklem ünsüz harfle bittiyse, “h” sesi düşer ve edat “- a/ä” ünlüsüyle kalır.²⁰²

Uniñmu özini täqāzzaliq bilən kütäkän mäşuqliri bolğan. U vaqıtlar qançilik güzäl vä untulmas idi-**hä!** (s. 45) [*Onun da sabırla bekleyen aşkları vardı zamanında. Güzel ve unutulmaz zamanlardı hä!*]

Koça-koça xotunlar bilən tolğan mämlikätkä beriş degänlik özini ölümgä tutup beriş degän gāp-**hä!** (s. 363) [*Caddeleri kadınlarla dolu bir ülkeye gitmek demek, kendini ölüme götürmek demek a!*]

Äcāp iş - **hä!**- Dāp häyran bolatti Barat (s. 272). [*hayret- a!- Diye Barat şaşırıyordu.*]

²⁰¹ Abdulla, *age*, s. 2013.

²⁰² Abdulla, *age*, s. 2014.

Alvasti? – küpkündüzdila - **hâ!**... bälkim senin közüngä şundaq körüngändur? (s. 321)[*ayalet? Gümegündüzde ha!... Belki de senin güzüne öyle güzükmiş olabilir.*]

III.1.4. Gösterme Edatları

Kimseyi ya da bir nesneyi göstermek tarif etmek için kullanılan, işaret sırasında başvuru edatlardır.²⁰³Başlı başına kullanabildiği ve ifadesi taşıdığı, aynı anda söz arasında başka bir kelimeye bağlanmadığı söylenir.²⁰⁴Uygur Türkçesinde “änä, mana, mavu” edatları hem gösterme zamiri hem gösterme edatları olarak kullanılır. Türkiye Türkçesindeki “işte” edatıyla aynıdır. Rıdvan Öztürk ve Kazakistan fenler akademisinin çalışmalarında bu edatlar sadece müstakil kullanılan gösterme zamirleri olarak değerlendiriliyor.Hacıeminoğlu, gösterme edatlarının sıfat ve zamirlerden farklı olarak, sadece hareketleri işaret ettiğini, birçoğu gösterme vazifesinin yanında kuvvetlendirme vazifesi de aldığını belirtir.²⁰⁵

III. 1.4.1. Änä

Cümlenin başında görülür,yeri bildirirken zamir vazifesinde, başka uzak bir yeri göstermek, ima etmek için kullanılırken ünme vazifesinde gelir.²⁰⁶

Änä, tağ üstide ay päyda boldi (s. 14). [*İşte dağ başında ay göründü.*]

Änä, toxti aşiq kelivatidu! (s. 17)[*İşte, şurada Toxti Aşık geliyor!*]

Şah ordisiğa lazim inikanılarni **änä** şundaq yurtlardin äkälgüzidikän (s. 39).[*Sarayda lazim olan sütanaları işte öyle memleketlerden getiriliyormuş.*]

Harva bilän **änä**şundaq döñlüklärni arilap mañğandäk qılğan (s. 49).[*Araba iler giderken işte ona benzer tepelerden geçmiştik.*]

²⁰³ Ergin, *age*, s. 351.

²⁰⁴ Ergin, *age*, s. 351; Sultan Mamut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul, 1992, Orkun Yayınevi, s. 216

²⁰⁵ Hacıeminoğlu, *age*, s. 306.

²⁰⁶ Tömür, *age*, s. 451.

Bir küni, **änä**şundaq bāzmā mäydanini arilap yürgän ayğaqqılarnıñ közi süpürgigä çüşüp qaldi (s. 80).*[Bir gün, işte o eğlence olan meydanı dolaşan ispiyoncuların gözü Süpürge'ye dikildi.]*

Änäşu yeñi şahimizniñ pärmani bilän bu yurtlarğa kelip qalduq (s. 82). *[İşte o yeni şahımızın emriyle bu yurtlara geldik.]*

Änä avu süpürğiniñ hazırğičä birmu xotuni yoq (s. 123).*[İşte bu Süpürgenin hala evlendiği yok.]*

Aqsaqal **änä**şu bağ içidä nāzärbāndtä (s. 150).*[Aksakal işte şu bahçe içinde rehnde.]*

-**Änä**şu kişigä biğämlär şahiriniñ salimini yätküzüp, mana bu xaltini berip qoysañ! (s. 150)*[İşte şu adama şehrimin selamını ileterek, bu torbayı götürüp ona versen!]*

Rähimsiz täqdir ularniñ yaşlıqini **änä**şundaq töt tam içigä bānd qilip qoydi (s. 165).*[Acımasız takdir onların gençliğini işte o dört duvar arasına kitledi.]*

III.1.4.2. Mana

Yakındaki birini, bir şeyi göstermek için kullanılıyor. İşaret zamiri olarak kullanıldığında “bu yer” anlamı verir. “tez, şimdi, şu an” manasında yüklem cümlesi olarak kullanılır.²⁰⁷

Mana üç kündin beri ordiniñ içi qan bilän toldi (s. 33). *[İşte üç günden beri sarayın içe kanla doldu.]*

Ordidin **mana** bu şahzadini elip qeçiş işığa şuñlaşqa bu çokan öz ixtiyariy bilän maqul bolğanidi (s. 48). *[O yüzden kadın bu şehzadeyi saraydan kaçırma işini kendi rızasıyla kabul etmişti.]*

---

²⁰⁷ Abdulla, *age*, s. 2030.

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, **mana** mavu çöllüklärgä qarap kätkän yol bilän mañimiz (s. 49). *[Yarıdan başlayarak biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.]*

Bir küni män **mana**şikim bilän parañlişip bir yeziniñ yenidin ötüp ketivatattım (s. 83). *[Bir gün ben bu eşşeğimle konuşarak bir mahalle kenarından geçiyorduk.]*

Şahirimizniñ aqsaqılı yantaq üç oğlı bilän **manamuşu** paytäxttä qamaqlıq turuptu (s. 149). *[Şehrimizin aksakalı Yantak ve üç oğlu işte bu başkentte hapisteler.]*

Mana bugün uni bizniñçöl yigit öz közi bilän körüptu (s. 313). *[İşte bugün bizim çol oğlanı kendi gözleriyle görmüş onu.]*

Manaşu canan ämdi biz bilän qayta bir uçaşa idi. biz uniñ bilän başqiçä parañlişattıq (s. 323). *[İşte şu güzel tekrar karşımıza çıksaydı, bu sefer onunla başka türlü konuşurduk.]*

III.1.4.3. Mavu

Gösterme edatı hem işaret zamiri. “Mana” gösterme edatı ile “bu” edatının birleşmesinden oluşmuştur.²⁰⁸ Başka “munu” zamiri da aynı şekilde oluşmuştur, kullanım olarak sadece kastettiği mesafenin uzak yakınlık farkı vardır. Ağızlarda, bu edatın kısımış “ma”şekli de görülür. Bazi cümlelerde daha net belirtmek için “mana” gösterme edatıyla arka arkaya kullanılıyor.

Mavu bovaqni özüñ bilän billä äkät. **mavu** xenimnimu saña qoşup berimän (s. 29). *[Bu bebeği de kendinle beraber götür, işte bu kadını da sana hediye ediyorum.]*

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, **mana mavu**çöllüklärgä qarap kätkän yol bilän mañimiz (s. 49). *[Yarıdan başlayarak biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.]*

---

²⁰⁸ Öztürk, *age*, s. 126.

III.1.5. Cevap Edatları

Tasdik veya red ifade eden edatlardır.²⁰⁹Cevap edatları cümle içinde başka kelimelere bağlı olmadan tek başlarına bir mana bildiren kelimelerdir. Karşılıklı konuşmalarda bir cevap edatı bir cümle yerini tutabilmektedir.²¹⁰Uygur Türkçesinde kullanılan başlıca cevap edatları “hää, yaq”dır. Tespit ettiğimiz metinde ‘yaq’ edatına raslanmamaktadır.

III.1.5.1. Hää

Onay, kabul ve memnuniyet ifade eden, basityapılı cevap edatıdır.²¹¹Bildirme çekimli cümlenin başında, hareketi onaylamak için kullanılır. “hää” ünlem edatı olumlu cevap ifade ederken bunun yerine kullanılabilir.²¹²

Hää, meniñ balilirim bolğan bolsimu bälkim seniñdin çoñraq bolğan bolatti (s. 49).[*evet, benim çocuklarım olsaydı belki seninkiden daha büyük olacaktı.*]

III.2. Bağlama Edatları

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından bir-birine bağlayan, bunlar arasında ilgi, irtibat kuran kelimelerdir.²¹³ Uygur Türkçesinde bağliğı adı ile kullanılan bağlama edatları kullanışları bakımından tekrarlama olan ikki gururba ayrılır. Uygur Türkçesindeki tek kullanılan bağlaçlar şunlardır: *yana (gene), bilän (ile), ägär (eğer), lekin (lakin), ämma (ama), biraq (ama,yalnız), yalğuz (yalnız), päqät (fakat), bälki, mubada (eğer), navada (eğer; tesadüfen), gär (eğer), çünkü (çünkü), sävivi (çünkü), şuña (şunun için), kaşki (keşke), häтта (hatta), häm (ve, ile), goya (güya), bācayiki (sanki), bāäyni (sanki), xuddi(sanki), äksiçä (aksi durumda), zadi(illa).*²¹⁴

²⁰⁹ Ergin, *age*, s. 351.

²¹⁰ Hacıeminoğlu, *age*, s. 290.

²¹¹ Yakup, vd, C.3, s. 488.

²¹² Tömür, *age*, s. 469.

²¹³ Ergin, *age*, s. 352; Tömür, *age*, s. 412.

²¹⁴ Tömür, *age*, s. 412.

Tekrarlananlar: *häm* (ve,ile), *yaki* (veya)...Kullanılanlar içinden *bälki* farz, olasılık anlamında gelirken, tekrarlama şeklinde de kullanılabilir.

Bağlama edatlarını cümle içindeki vazifeleri ihmal edilmeyecek kadar önemlidir.Cümle içindeki vazifelerine göre, denkleştirme (täñdaş) bağlaçları ve içiçe birleşik bağlaçlar(beqindi bağlaçlar) olarak iki guruba ayrılır. Denkleştirme bağlaçları, cümle ögeleri veya basit cümleler arasındaki denk münasebetleri ifade eder.

III.2.1. Sıralama edatları

Sıralama edatları arka arkaya gelen iki kelime, kelime guruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan edatlardır. Denklik ifade eden iki yada ikiden fazla kelime kelime gurupları arasındaki eşdeşlik, sıradaşlığı ifade etmek için kullanılır²¹⁵.

III. 2.1.1. Vă

Aralarında denklik, beraberlik bulunan iki kelime, kelime gurubu ya da cümle arasına girerek bunları birbirine bağlar.

Qara uning sap **vă** parqiraqligini (s. 32). [*Bak, ne kadar saf ve parlak.*]

Kiçik bolqa, ambur **vă** nazuk tarazilar turğan şiräning üstigä qoydi (s. 32).[*Küçük çekiç ve nazik ölçekler koyulan masanın üstüne koydu.*]

Bovaqning atisi yoq bolsa, anisi balini **vă** seni manga öz ixtiyariy bilän hädiyä qilğan tursa, yänä biz nemişqa oğrillardäk mökünüp yürimiz! (s. 32)[*Meğer bebek babasız, annesi de evladını ve seni kendi rizasıyla bana verdi, biz niye gene hırsız gibi gizleniyoruz!*]

Uvaqıtlar qañçilik güzäl **vă** untulmas idi-hä! (s. 45)[*O zamanlar ne güzel ve unutulmazdı ha!*]

III.2.1.1.1. İsimleri bağlar

---

²¹⁵ Ergin, *age*, s. 352.

U p aqat barattin yataq v  tamaq pullirini toluq elip tursila razi idi (s. 279).[*U sadece Barat'tan yemek ve konaklama  cretini alabildiğinden memnundu.*]

 ol yigit  zini bu  gzid  nahayitimu yalğuz v ğerib hes qilip qaldi (s. 317).[* ol yiğit bu tavanda kendisini  ok yalnız ve garip hissetti.*]

qandaqtur bir uzun  apan qısqa  apan saqallıq v  saqalsız kişil rni arilap qıstang ılıqtin  tti-d ,  rkin n p s aldi (s. 3).[* yle uzun kısa montlu, sakallı ve sakalsız adamların arasından  ıkıp kalabalıktan kurtuldu ve derin bir nefes aldı.*]

Eşikidin v   zidin ayrilip qalğili tasla qaldi (s. 8).[*Az kalsın eşegi ve kendisinden ayrı kalırdı.*]

Barlıq k v  hoquqniñ igisi bolğan şu quyaşşahi qandaqraq ad mkin? (s. 14)[*T m g c ve mevki sahibi olan şu Kuyaş şah dedikleri nasıl bir adamdır acaba?*]

III.2.1.1.2. C mleleri bağlar

Yıraqta k m şt k yaltırap eqivatqan sularğa, h rt r pk  sozulğan yollarğa qaraytti v  muşu yollar bil n toxtimay meñiv rs  q y rl rg  berip qalidiğandu!- d p h yran bolatti (s. 19).[*Uzaklarda g m ş gibi parlayıp akan sulara, taraf tarafa doğru giden yollara bakıyordu ve şu yollarla durmadan giderse nereye varır acaba? Diye şaşıırıyordu.*]

Zemin  stig  y tt  qat asmanni d m k mt rg n v  bu qarañğuluqni yultuz, ay, quyaşlar bil n bezig n...(s. 21)[*Zemin  st ne yedi katlı g ky z n  koymuş ve bu karanlığı ay, yulduz, g neşlerle bezemiş...*]

S p rg  qoynidin birn    tillani elip bovayniñ alıqiniğa taşlıdi v  xoşlişip yoliğa mañdi(s. 66).[*S p rge koynundan birkaç altını  ıkarıp yaşlı kişinin avu larına koydu ve veda edip yoluna koyuldu.*]

Mundaq g pl r Ayimni xuşal qılatı v  nemişqidur y n  xiyalğa selip qoyatti (s. 266).[*B yle laflar Ayım'ın hoşuna giderdi ve yine bir t rl  derin hayallara g t r yordu.*]

III.2.1.2. Bilän

Hem vasıta hem sıralama ifade edebilen bir edattır. Vasıta olarak kullandığında bir şey yada harekete araç olan şey, koral, nedeni ifade eder.

Eşikigä minip, qoram taş yeyitilğan xanliq yol **bilän** ittik mengip kätti (s. 3).*[Eşşeğe binip taşlardan yapılan saray yoluyla tez tez yürüdü.]*

Qelin, egiz sepillar **bilän** qorşalğan häyvätlik bir şähär yoluçining arqısında qalmaқта idi (s. 3).*[Kalın, yüksek duvarlarla kuşatılan gösterişli bir şehir yolucuların ardında kalıyordu.]*

Bu mähällidikilärniñ hämmisi şähärgä kirip divaniçilik qiliş**bilän**cenini baqatti.(s. 4)*[Bu mahalledekilerin hepsi şehirde dilencilik yaparak geçiniyorlar.]*

Xuda sanga acayıp käsip ata qıptu, şu käsip **bilän** ölüp ketişingä nesip bolğay(s. 12). *[Allah sana öyle bir meslek vermişki, öbür dünyaya da bu mesleğinle gitmeyi nasip eylesin.]*

Yaratqan igäm yär yüzini egiz tağlar **bilän** basurup tävränmäs qliip bärğan(s. 20).*[Yaradan yeryüzünü öyle yüksek dağlarla bekitererek sallanmaz kılmış.]*

Alämniñçetigä berip, uningdimu nerisida nemilär barlıqini öz közi **bilän** körgisi kelätti (s. 21).*[Onun kendisine bıraksan, dünyanın öbür ucuna hatta daha ötesine gidip oralrada ne var ne yok görmek ister.]*

Eriqtiki sular qandaq küçning täsiri **bilän** aqıdu?(s. 16)*[İrmaktaki sular hangi gücün etkisiyle akıyor?]*

Sıralama olarak kullandığında eşdeş anlamlı kelime ya da cümle içinde aynı vazife üstleyen kelime guruplarını bağlar.

III.2.1.3. Bilänla

Bilän edatıyla ‘la’ edatının birleşmesiyle oluşturulmuş kuvvetlendirme edatıdır. Netleştirme ve vasıte anlamını verir, yanibir hareketin sonunda ikinci bir hareketin hemen başladığını ifade etmek için kullanılır. Bu bakımdan *-la* edatının pekiştirme anlamı öne geçer.

Nemilärnidur döp göduñşip, yolniñ qiziq topisini tozutup yaliñayağ çiqip kelivatqan toxtini körüşi **bilänla** uşşaq balılar, “änä, toxti aşiq kelivatidu!” döp täräp –täräpkä qeçişatti. (s. 17)[*Kendi kendine konuşarak, yalın ayaklarıyla toz dumanı sürükleyerek gelen Toxti Aşk'ı görünce çocuklar “ bakın, şurada Toxti geliyor ” diye bağırdı ve hemen dağıldı.*]

Toxti aşiq ötüp ketişi **bilänla** yänä biräylän süpürgini çaqirip qaldi.(s. 17)[*Toxti aşk daha yeni oradan giderken başka biri daha Süpürge 'yi çağırdı.*]

Eşäk qaytip kelişi **bilänla** uniñ baş-közini siylap, aldiğa kepäklik hälöp yaki sap qonaq tökätti-dä, birär sa ättin keyinla süpürgä yänä heliqi däñdin ğayib bolup yeñi säpirini başlaytti(s. 25). [*Eşeği döndüğü an, Süpürge onun baş gözünü okşayıp, önüne yem ya da kuru mısır döküyordu ve hemen ardından birkaç saat sonra Süpürge tekrar o konaklamadan çıkıp yeni yolculuğu başlıyordu.*]

Bala tuğuluşi **bilänla** nazarätçilär açıqip ketip boğup taşlışidu (s. 40).[*Bebek Doğduğu an gözetmenler götürür ve nefesini keserek öldürüyor.*]

Muşundaq äski çoruqlirim **bilänla** gilämlär selinğan öygä kirip kättim (s. 57).[*Böyle eski çarıklarımınla halılar serilmiş odaya girdim.*]

Tañ yoruşi **bilänla**, yarlıqlardin tövändigiki bulaqlarğa qarap tö vänläp kätkün ayağ yollarda qizlarniñ aliyeşil köñläkliri közni çaqnitatti (s. 69).[*Güneş doğduğu andan başlayarak tepelerden aşağıya, oradan da çeşmelere doğru inen yan yollardan gelen kızların desenli süslü elbise/ giysileri göze çarpmaya başlar.*]

Läşkärlär mäddah bilän süpürgini bağlimaçqi bolup meñişi **bilänla** xälq tä vräp kätti(s. 120). [*Leşkerler adamlar Süpürge 'yi bağlamaya kalkarken halk da sarsıldı.*]

Ularınñ nazaridä şahzadiniñ kallisini äketiş**bilänla** mänsipi ösüp särkärdilər qatarığa ötüp qalğan bu soyma yeqindin beri tolimu köräñläp kätkünidi(s. 138).[*Onlara göre, şehzadenin kellesini getirmekle mertebesi yükselmiş olan bu aptal son zamanlardan beri baya havaya girmişti.*]

Bu qetim u eşäkni çulvur, üstidiki uçuluqı **bilänla** qoşup berivätti (s. 153).*[Bu sefer o eşşegü üzerindeki eğer tak, süsleriyle beraber satıverdi.]*

Şähär dävazisi eçilişi **bilänla** ular qandaqtur bir karvanlar topığa qetilip şähär dävazisidin aman- esän çiqıvaldı(s. 181).*[Kapı açıldığı an onlar bir kervana kariştı ve sağsalım şehirden çıktılar.]*

Qarañgu çüşüş**bilänla** rästilär beşiğa qaravullarnıñ gülxanliri yeqilatti (s. 261).*[Hava kararmaya başladıkça sokak başındaki gözetmen duraklarında Gülhanlar yakılıyordu.]*

Käçtä niyaz kelip dävazini quluplap öygä kirişi **bilänla** män uni boğup qoyimän (s. 282).*[Akşam Niyaz eve gelince, onun boğazını boğup öldürüceğim.]*

Alvasti paltını eliş üçün buruluşi **bilänla** ,çöl yigit yänä qaçtı(s. 311).*[Ayalet baltayı almak için eğildiğı an, çöl yigit gene kaçtı.]*

Degändäk, ular egiz bir qum barxinidin halqip ötüş**bilänla**, tövändä yeyilip yatqan qädimiy bir toğraqlıqni kördi(s. 324).*[Dediğim gibi, onlar bir beldeden geçince aşağıda uçsuz bucaksız büyük bir eski ormanı gördü.]*

Bu qıqas çuqan içidäeğir gürüldöp turğan bazarğa kirişi **bilänla**çöl yigit heliқи altun tuğidiğan çöçäk toğrisidiki gäplärni tamamän untup qaldi (s. 336).*[bu kalabalık arasından kalabalık pazara girdince çöl yigit az önceki altın doğuran kâse hakkındaki konuşmaları tamamıyla unuttu.]*

Nurdun haci közdin yıraqlıışı **bilänla** ömärbaymu heliқи tillani yipäk yağlıqığa tügüp, dukanni aldirap quluplidi-dä, öyigä qarap mañdi (s. 345).*[Nurdun haci biraz uzaklaşınca Ömerbay hemen o altınları ipek örtüye serdi ve dükkânı kapatıp eve doğru gitti.]*

Tañ yoruşi **bilänla** u aldirap kiyindi-dä, zärgärniñ öyigä qarap mañdi (s. 356).*[O gün doğar doğmaz aceleyle giyindi ve kuyumcunun evine yol aldı.]*

Çöçäkniñ içidin bir tillani eliş **bilänla** yänä biri päyda bolup turatti (s. 368).*[Kâsenin içinden bir tane aldığı zaman gene bir tane çıkıyordu.]*

III.2.1.4. Häm

Bağlaç vazifesi ve kuvvetlendirme vazifesinde kullanılır.²¹⁶ Uygur Türkçesindeki ‘vâ, bilân’ bağlayıcılarıyla aynıdır, tek, tekerrürlü şekli ikisi de cümleleri ve isimleri bağlar yanı sıra kuvvetlendirme vazifesinde görülür.

U çağda män seni **häm** minivalattim, **häm** ikkimiz qiziq parañlişip mañattuq (s. 61). [*O vakit, seni hem binerdim, hem ikimiz sohbet ederek yola devam ederdik.*]

Bu yärdiki cimcit, sürlük käypiyat orda xadimigä äğişip ketip barğan läşkärlerini **häm** häyran qalduratti, **häm** ändişigä salatti (s. 86). [*Buranın sakin, heybetli keyfiyeti, saray hizmetçisinin arkasından gelen askerleri hem şaşırıyor hem endişelendiriyordu.*]

Mavu **häm**çoqur, **häm**cirtaq biri bolsa baş häräm xadimi idi (s. 131). [*bu hem yüzü kabarık hem şaşı göz bu çırkın adam ise sarayın baş hadimiydi.*]

U **häm** qorqatti, **häm** yenida kim bolsun bir kimniñ boluşini izdäytti (s. 194). [*U hem korkuyordu, hem kim olsa olsun yanında birinin olmanısını istiyordu.*]

III.2.2. Denkleştirme Edatları

Denkleştirme edatları bağlama edatlarının bir çeşididir, bu edatlar karşılaştırılan gurupları veya unsurları mukayese suretiyle bağlarlar.²¹⁷ Uygur Türkçesinde denkleştirme ifade edenbaşlıca edatlar ‘ya, yaki, gâh-gâh, xahi-xahi, bazi-bazi’ lardır.

III.2.2.1. Yaki

Denkleştirme bağlaçdır, “ya” edatıyla aynı, cümle içindeki birbirinin yerini alabilen denk olan iki öge veyacümleyi bağlar.

Mundaq çağlarda u eşikini äğäştürüp berip, pulluq karvan başliri **yaki** kazzap sodigärlär bilän sodilişatti (s. 25). [*Böyle zamanlarda o eşeğini götürüp zengin kervan başkanları, ya da tüccarlarla pazarlık yapıyordu.*]

²¹⁶ Öztürk, *age*, s. 122.

²¹⁷ Hacıeminoğlu, *age*, s. 261.

Uni xaliginiçä dumbalaytti **yaki** yükni boluşığa artıp, dunyadiki äng sesiq gäplär bilän haqarätläytti (s. 25). *[Onu istediği kadar döver, ağır yükleri yükler ya da en kötü küfürleri edebilir.]*

Eşäk qaytip kelişi bilänla uning baş-közini siylap, aldiğa kepäklik häläp **yaki** sap qonaq tökätti-dä, birär sa'ättin keyinla süpürgä yänä heliqi dängdin ğayib bolup yengi säpirini başlaytti(s. 25). *[Süpürge eşeği döndüğü an onun baş gözünü okşayıp, önüne yem ya da kuru mısır döküyordu ve hemen ardından Süpürge tekrar o konaklamadan çıkıp yeni yolculuğu başlıyordu.]*

Ämdi bu ğälitä qismät muşuning bilän axirlişamdu **yaki** yänä dävami barmu? (s. 67) *[Şimi bu garip kismet bununla sona erecek mi yoksa gene devamı var mı?]*

U özining qurbeşiliq şu kiçikkinä mänsipigä mäkkarliqi **yaki** xuşamätkoyluqi bilän ämäs, şah cämätigä qandaqtur bir yiraq tuğqançiliqi bolğanliqi üçün erişkänidi(s. 90). *[O bu mercimek kadar mevkinefırsatçılığı ya da başka dürüst olmayan yollarla değil, padişah ile az çok akrabalığı olduğundan elde etmişti.]*

Qizlarning avazi birdäm dila yiraqlap ketätti **yaki** qaravullarning “hay kim silär? uyaq bilän mengişqa bolmaydu!” döp varqirişi bilän oçätti (s. 165). *[Kızların sesi çok hızla uzaklaşır veya ordaki gözetmenin “hey, kimsiniz siz? Buradan geçmek yasak” diye bağırmasıyla hemen kaybolurdu.]*

III.2.2.2. Nä.... nä

Yokluk bildiren karşılaştırma bağlaçdır.²¹⁸ Kendisiden sonra gelen nesnelere her ikisinde de olumsuzluk ve yokluk ifade ediyor.

Nä sepili, **nä** padişahı bolmiğan bu acayip şahärniñ orni qäyär didur? (s. 318) *[ne kuşatılmış duvarları, ne bir şahı olmayan bu memleket tam olarak nerede?]*

Biz rasttinla şundaq **nä** läşkiri, **nä** padişahi yoq acayip bir şahärni körduq (s. 90). *[Biz gerçekten ne askeri ne şahı olmayan öyle bir şehiri gördük.]*

---

²¹⁸ Öztürk, *age*, s. 114.

Nä sepil, **nä** tüzükräk dävazisi yoq, bayliq bilän tinip kätäkän qandaqşähär u özi? (s. 92) [*ne kuşatılmış duvarları, ne bir kapısı yok, zenginliğe bürünmüş nasıl bir memleket o acaba?*]

Uniñ**nä** ätrapini orap turğan egiz sepili, **nä** adämlirigä dähşät selip turidiğan padişahî yoq idi (s. 72). [*Onun ne etrafını kuşatan büyük duvarları ne insanları korkuya salacak kralları yoktu.*]

III.2.2.3. Mäyli... mäyli

-Heliqi oğri **mäyli** adäm bolsun, **mäyli** ins-cin bolsun, yänila insabliq ikän, - dedi çöl yigit (s. 327). [*O hırsız ister adam olsun ister başka ayalet olsun, yinede insabı varmış, - dedi Çöl yiğit.*]

III.2.3. Karşılaştırma Edatları

İki ve ya ikiden fazla nesne ya da hareketi bir birine bağlayan edatlara denir. Bu edatlar, karşılaştırılan unsurlardan hepsi, biri veya hiçbiri ifadesini taşımaktadır.²¹⁹

III.2.3.1. Gâh... Gâh / Gâhî... Gâhî

Karşılaştırma ifade eder. Zaman konusundaki denkleştirmelerde kullanılır. Başka zaman edatları Heli... heli, bázidä... bázidä gibi tekerrür şeklinde de kullanılır.

Sazändilär **gâh** ikki täräpkä eğañlap, **gâh** özini aldi-käynigä taşlap pütün vucudi bilän nägmä qilatti (s. 79). [*Çalgıcılar bazen iki yana bazen de ön arkaya başlarını sallayıp tüm kalbiyle çalışıyorlardı.*]

Barat akisiniñ**gâh** biqiniğa, **gâh** qorsiqiğa muşt atti (s. 208). [*Barat abisinin gâh karnına gâh yanlarına tokat atmıştı.*]

U semiz läşkärniñ beligä qolini yätküzmäy **gâh** uniñ boyni, **gâh** mürisidin tutup tartatti (s. 104). [*O şişman askerin belinden tutmaya çalışırken kolu kısa olduğu için gâh boynundan gâh omzundan tutup çekiştiriyordu.*]

III.2.3.2. Ya... Ya

---

²¹⁹Ergin, age, s. 353.

Karşılaştırma bağlama edatıdır,²²⁰ “yaki” edatıyla aynıdır, ikisinden biri anlamında kullanılır.

Nemila bolsa bolsun, ğäyrät qilip bir tutuşup baqaymu-**yä**?(s. 222) [*Ne olursa olsun, bir cesaret edip denesemmiki...*]

...Yiqılğan pul töläydiğanmu iş barmu-**yä**?! (s. 223) [*...Kaybeden para ödesin diye nerde var böyle bir iş ya...*]

Uçup asmanğa çıqip kättimu-**yä**?- döp külüp qoydi bovay (s. 68).[*Acaba uçup gökyüzüne mi çıktılar, diye gülümsedi yaşlı adam?*]

bälkim u qiliçini yaliñaçlap orda içidiki uçriğanla bovaqni qanğa boyavatqandu? **Ya** bolmisa u añ avval seniñ mehriban anañni darğa asqandur? (s. 41) [*Belki u kılıcıyla saray içindeki önüne raslayan bebeklerin canına kıyıyordur, Ya da ilk başta senin annenin canına kıymıştır.*]

III.2.3.3. Yaki... yaki

Edat “ikisiden biri, yoksa öbürü” anlamında kullanılır.

Eşäkning üstidiki xurcunning ikki közini yip –yingnä, çay- tuz degändäk çöl adamlirigä keräkklik mallar bilän toldurup, yänä qandaqtur bir bazar **yaki** yolda uçriğan mähällilärdä azğinä paydisiğa setip pul qilip säpirini davam qiliverätti (s. 22).[*Eşşeğin üzerindeki torbayı ip iğne, çay, tuz gibi köy insanların ihtacı olan mallarla doldurur ve önüne raslayan bir pazar ya da yolda geçen mahallelerde cüzi bir miktar paraya satıyor ve yolunu devam ediyordu.*]

Mundaq çağlarda u eşikini äğäştürüp berip, pulluq karvan başliri **yaki** kazzap sodigärlär bilän sodilişatti (s. 25). [*Böyle zamanlarda o eşeğini götürüp zengin kervan başkanları ya da tüccarlarla pazarlık yapardı.*]

Uni xaliğiniçä dumbalaytti **yaki** yükni boluşığa artip, dunyadiki äng sesiq gäplär bilän haqarätläytti (s. 25).[*Onu istediği kadar döver, ağır yükleri yükler ya da en kötü küfürleri edebilir.*]

²²⁰ Öztürk, *age*, s. 114.

Eşäk qaytip kelişi bilänla uning baş-közini siylap, aldiğa kepäklik hälöp **yaki** sap qonaq tökätti-dä, birär sa'ättin keyinla süpürgä yänä heliqi dängdin ğayib bolup yengi säpirini başlaytti(s. 25). *[Süpürge eşeği döndüğü an onun baş gözünü okşayıp, önüne yem ya da kuru mısır döküyordu ve hemen ardından, Süpürge tekrar o konaklamadan çıkıp yeni yolculuğu başlıyordu.]*

Ämdi bu ğälitä qismät muşuning bilän axirlişamdu **yaki** yänä dävami barmu? (s. 67)*[Şimdi bu garip kısmet bununla sona erecek mi ya da gene devamı varmı?]*

U özining şu kiçikkinä mänsipigä mäkkarlıqı **yaki** xuşamätkoyluqı bilän ämäş, şah cämätigä qandaqtur bir yiraq tuğqañçılıqı bolğanlıqı üçün erişkänidi (s. 90). *[O bu küçücük mevkine fırsatçılığından ya da başka uygunsuz yollarla değil, aksince padişah ile akrabalık bağı olduğundan elde etmişti.]*

III.2.4. Cümle Başı Edatları

Cümle başı edatı, cümle başında bulunarak, bazı cümleleri kendisinden önce gelen cümlelere, bazı cümleleri kendisinden sonra gelen cümlelere bağlıyorlar.²²¹

III.2.4.1. Fakat İfadesi Taşıyanlar

“ämma, päqät, lekin, biraq” edatları cümle başında buldukları cümleyi kendisinden önceki cümle veya cümlelere bağlar.²²²

III.2.4.1.1. Ämma

Ämma bir zamanlarda u öziniñ avatlıqı, adämliriniñ märd, xuşxuy, mehmandostluqı bilän nurğun ällärniñ sodigärlirini cälp qilğanidi (s. 68).*[Ama bir zamanlar kalabalıklığı, sıcak, hoş insanları, misafirsevenliği ile baya bir yabancı tüccari kendine çekmişti.]*

Cahankäzdi süpürgä bilän uçraşqan ayğaçqılar ordığa bala şahzadiniñ kallisini äkelälmigän bolsimu, yiraq çöllüklärniñ içidiki acayip bay, avat **ämma** heç qandaq bir

²²¹ Ergin, *age*, s. 354.

²²² Ergin, *age*, s. 354.

padişahliqqa tävâ bolmiğan «Biğämlär Şähiri» toğrisidiki acayıp xävärni yätküzüp kälidi. (s. 85)[*Sayak Süpürge ile karşılaşan gözetmenler saraya, kumların içereside o kadar zengin ve güzel ama hiçbir hanedana tabii olmayan “Biğämlär Şähiri” hakkındaki haberi getirdiler.*]

Ayım bilän ötkän däkkä-dükkilik, **ämma** tolimu şerin keçini uzaqçıä untumaytti.(s. 239)[*O Ayım 'la geçirdiği tedirgin ama güzel geceyi bir zamanlara kadar unutamadı.*]

ämma, män seni öz dünyayım bilän razı qilimän...(s. 278)[*Ama ben kendi zenginliğimle seni memnun edebilirim.*]

III.2.4.1.2. Biraq

Cümle başında gelerek cümleyi önceki ya da sonraki cümleye bağlar. Gabain,*bir* + *aktan* geliştiğini idda ediyor.²²³ Ama bu deyişin, kelimenin Uygur Türkçesindeki anlamı ve kullanımıyla hiçbir ilgisi yok.

Biraq, u meniñ häqqimni munçä mäxpiy yollar bilän bärmäy, toptoğra aldimğa kelip, şu tillani täñligän bolsimu, uniñğa xurcunumdiki barlıq mallirimni öz raziliqim bilän bärmäyttimmu (s. 329).[*Ama o bu kadar gizli saklı değil de **direk** önüme gelip, altınları elime uzatsaydı yanımdaki tüm mallarımı kendi rizamla vermezmiydım ya.*]

Biraq-la şekli var, “bir anda, bir nefesle, bütünley, hepsi” anlamını veren zarftır.

Tamaq vä yataq pullirini xocayini malliri bilän yetip kälgändä **biraq**la vä bälkim oşuqi bilän töläydiganlığını bildürdi (s. 254).[*Yemek ve barınma ücretlerini patron kervanlarla geldiği an hepisini bir seferde ve belki fazlasıyla ödeyeceğini belirtti.*]

Äqliñgä apirin! - dedi Barat, - **biraq** bu mäqsätkä yetiş üçün xelila vaqıt ketidiğändäk turidu (s. 282).[*Afferin,- dedi Barat,- ama bu amaca yetmek için baya zaman lazim gibi.*]

---

²²³ Gabain, *age*, s. 96.

Seniñ baxtıñ üçün dua qilimän. **Biraq**, bu ätrapta biz işik qeqip kirküdäk qizliq öylär yoq (s. 289).[*Senin mutluluğun için dua ediyorum, ama bu çevrede sana isteyebileceğimiz kızı var aile yok.*]

III.2.4.1.3. **Lekin**

Arapça kökenli bir edat, ikincisi birincisinin karşıtı anlamı taşıyan iki cümleyi birbirine bağlamak için kullanılan basit yapıli edattır.

Lekin u yär äzäldin bizgä tävä bolup baqmığan yaki bolmisa u şähärniñadämliri biz bilän azarlişip baqqan ämäs-dä (s. 90).[*Ama u zemin hiçbir zaman bize tabii olmamıştır, o insanların da bizimle hiçbir sorunu olmamış ki.*]

Lekin u,“ayallar bilän çelişiş qançilik iş idi!” döp oylidi (s. 104).[*Ama o yinede “bu kadınlarla güreşmek çocuk oyuncağı gibi bir iş” diye düşündü.*]

Lekin, ularniñ içidin addiy dehqan eriniñ kelişini täqäzzaliq bilän kütüp turğan xotunliriçilik vapadarlirini tapmaq täs idi (s. 130).[*Ama onların arasından fakir çiftçilerinki gibi tüm sabrıyla kocasını bekleyen vefalı kadınları bulmak zor olur.*]

Lekin sän meni mehmandostluq bilän kütüvaldiñ(s. 277).[*Ama sen yinede beni çok hoş karşıladın.*]

III.2.4.1.4. **Päqät**

Arapça kökenli bağlama edatıdır. Uygur Türkçesinde “yalnız, ancak” anlamında cümle başında kullanılır.²²⁴

Son çekim edatı “-la” ile beraber sınırlama ifade eder.

...**Päqät** tamni aylandurup qoyğan däl-däräxlär çoñqur yiltiz tartip, yillarniñötüşü bilän quçaq yätmäs bolup yoğınap kätkäni (s. 161).[*...Fakat burdaki duvara yanay yetiştirilen ağaçların kökü derinlere ulaşmış ve yıllar sonra baya büyümüşler.*]

---

²²⁴ Tömür, *age*, s. 450.

Härqançä egizgä çiqqan bilänmu **päqät** yiraqtiki därexlärniñ üçila közgä çeliqatti (s. 167).*[Her ne kadar yükseğe çıksa bile uzaktaki ağaçların ucunu ancak bir görebiliyordu.]*

Päqät hey-t-ayäm, harpa künlirila xotuniniñ qattiq turup tälöp qilişi bilän andin uni ata-anisiniñ öyigä elip baratti (s. 269).*[Ancak bayram, arefe günlerinde karısının zoruyla anne babasının evine gidiyordu.]*

Päqät yiraqtin yoluçılarniñ qarisi körünüp, ulağlıriniñ beşini bu täräpkä buruğandilaçäynäklirigä yeñi çay selip, qaynaq su bilän liqlap, otqa yeqinlaşturatti (s. 286).*[Ancak uzaktan yolcuların gölgesi görünüp başlarını bu trafa doğruladığı an, demliklerine yeni çay koyup sıcak sularla doldurup ateşe yaklaştırdı.]*

Män **päqät** uniñ bilän şerik bolsam, şu tügimäs xäzinilärniñ ornini bilivalsamla bolatti (s. 355).*[Ben ancak onunla ortak olursam o bitmez tükenmez hazinenin yerini öğrenebilirim.]*

III.2.4.2. Eğer İfadesi Taşıyanlar

Eğer, ger kelimeleri baş olmak üzere, şart ifade eden veya şart kuvvetlendiren edatlardır. Başına gelen cümleleri daha sonra gelen cümlelerle bağlar.²²⁵ ‘ger’ şekli günlük dilimizde çok kullanılmamaktadır.

III.2.4.2.1. Ägär

Şart cümlelerin başında gelir ve “sa, sä” gibi şart eklerinin manalarını pekiştirir.²²⁶ Şart cümlesini esas cümleye bağlayan bağlama edatı olarak kullanılmaktadır.²²⁷

Ägär uniñ ornimu cännättä bolidiğan bolsa, u cännätkimu şu şahliq kibrisi bilän qädäm besip xudaliq davası qiliştin yanmas (s. 27). *[Eğer onun yeri de cennet olacak olursa, orda da taht davası kılmaktan hiç çekinmez.]*

²²⁵ Ergin, *age*, s. 355.

²²⁶ Yakup, vd. *age*, C.1, s. 682.

²²⁷ Hacıeminoğlu, *age*, s. 142.

Ägär ordidin şahzadini izdöp çiqqan läşkärklär bu ätraptin çokanni tepivalidiğan bolsa, aldi bilän uniñdin şahzadini sürüştä qilidu (s. 51). *[Eğer saraydan şehzadeyi aramak için gönderilen askerler bu kadını bulursa, ilk başta şehzadeyi soracaklar!]*

U öziniñ tənä bilän eytqan: **ägär** nuqsansız adämni izdäydigan bolsaq aşu bovaqni padişah qilsaq bolidu şu, degän mänidiki sözidin mundaq naticä kelip çiqdiganliqini zadi oylap baqmiğandi (s. 126). *[O sınırından söylediği “Eğer kusursuz birini arıyorsak işte bu bebekten başkası olamaz zaten” lafinin böyle bir netice vereceğini hiçhem tahmin etmemişti.]*

Ägär xuda uniñ ömrini uzun qılğan bolsa, muşu yärdimu bir sävab bilän ösüp çoñ boluveridu (s. 191). *[Eğer yaradan ona daha uzun ömür vermişse nerede olursa olsun bir bahaneyle yaşayıp büyüyecektir.]*

III.2.4.2.2. Mubada

Şart, önyargı ifade eden edat, “*ägär, navada, mubada*” edatlarıyla aynı yan cümlelerni bağlamak için kullanılır, birbirinin yerini alabilir.

Mubada, bu yärdiki tayaq-toqmaq tutqan xälq bilän uruşup yeñilip qalsaq buniñdin eğiş şärmändiçilik yoq (s. 99). *[Eğer buradaki silahsız, tokat tokmaklı halkla savaşıp da yenilirse kendi itibarımızı yerle bir etmiş oluruz.]*

Mubada, uniñömri qisqa yaralğan bolsa, biz kötürüp yürginimiz bilänmu bäribir ölüp qalidu (s. 191). *[Eğer onun ömrünü yaradan bu kadar vermişse biz nereye götürürsek faydasız, ölücek sonuçta.]*

Mubada, birär küçlük padişahliq xotunlar mämlikitigä besip kirip, ular bilän cän qilip yeñilip qalsa qattiq şärmändä bolidu (s. 364). *[Eğer, bir küçük ordu kadınlar şehrine saldırıp da yenilirse şerefini yere vurmuş olacaktır.]*

III.2.4.3. Çünkü İfadesi Taşıyanlar

Başına geldiği cümleyi kendisinden öncekilere bağlar.²²⁸ Uygur Türkçesinde sadece ‘çünkü’ kelimesiyle ifade ediliyor.

III.2.4.3.1. Çünkü (çünkü)

N.haceminoğlu, Farsça “çün” ve Türkçe “kim” edatının birleşmesiyle teşekkül ettiğini söylüyor.²²⁹ Burdaki -kim, Uygur Türkçesinde soru zamiridir. Kullanışı ve manası bakımından Çağatay Türkçesindeki “çün” edatıyla aynıdır. “şundan dolayı, sebeble” anlamında kullanılır. Cümle başı edatıdır.

Çünkü ular soda ticariti bilän häpilişidiğanlar idi (s. 110).[Çünkü onlar ticaretle uğraşan kişilerdi.]

Çünkü u özimu xotunliri arisidiki maciralarni keliştürälmäy xeli capalarni tartivatatti (s. 373).[çünkü o kendiside kaç zamandır zevceleri arasındaki kavgalara mani olmak için çabalıyordu.]

Bu çöl-cäziridiki bulaqlarniñ süyi şunçilik tämlik, **çünkü** siz yiraqlardin çañqap kelisiz; bu yärdiki toğraqlarniñ sayisi şunçilik salqin, **çünkü**, qiziq çöl aptipi sizni uniñğa aşıqtäk täşna qilidu; bu yärdä hämsäpäрниñ qimmti şunçilik yuqiri, **çünkü** sizgä bäzidä künläpmu adäm uçrimaydu... (s. 321) [Bu çöldeki bulak suları çok şirin, **çünkü** siz uzaklardan susarak geliyorsunuz; Burdaki ağaçların gölgesi çok serin, **çünkü** çölün can yakan sıcak havası sizi meşuğuna gözleyen âşık gibi bu gölgelere koşturur; Burada yoldaş çok kıymetlidir, **çünkü** bazen birkaç gün boyu insan gölgesine raslayamazsınız...]

III.2.4.4. Netice ve İzah İfadesi Taşıyanlar

Başına geldikleri cümleyi kendilerinden öncekilere bağlar.²³⁰ Bu tür edatların çoğu aslında zarf ya da fiilin çekimli şekilleridir, ama sonradan edatlaşmış, edat yerinde kullanılmış kelimelerdir.

²²⁸ Ergin, *age*, s. 355.

²²⁹ Haceminoğlu, *age*, s. 138.

²³⁰ Ergin, *age*, s. 356.

III.2.4.4.1. Buniñbilän/ Şuniñ bilän

Bu, şu gösterme edatlarıyla “bilen” edatının birleşmesinden türemiş netice, izah bildiren edatlattır. Sonuç cümleinin cümlesinin başında görülür.²³¹

Uni qoşun tartip berip besivalğanda, **buniñ bilän** yeñi şah öz şöhrimini aşuruşi, ätraptikilärniñ özigä bolğan naraziliqini päsäytişi mumkin idi (s. 86). [Üstine saldırarak onları basarsak, bununla yeni padişah şöhrətini arttırır, çevresidikilerin karşılığını söndürmüş olurdu.]

Şuniñ bilän çayxana içidä külkä-çaqçaq qaynap kätti (s. 74). [Bu yüzden çayhana kahkaha şakayla doldu.]

Şuniñ bilän dähşätlik qalaymiqançiliq başlinip kätti (s. 120). [Şununla feci gerginlikler başladı.]

Bağ änä şundaq tasadipiy kälğan amät bilän yiliğa bir-ikki qetim su eçip qalatti. **Şuniñ bilän** tökülğan uruqlardın yänä yeñi bixlar hasil bolatti (s. 162). [Bağçe öyle bir iki kere aniden gelen suyla yeşerirdi, bununla yeni dökülen tohumlar bihlanmaya başlardı.]

Şuniñ bilän şähär dävrazisi, şähär ätrapi, şähär koçilirida ciddi axturuş başlinip kätti (s. 180). [Şununla şehrin çevresi, kapısı, sokaklarında kesin arama başlandı.]

Ämdi bu ğälitä qismät **muşuniñ bilän** axirlişamdu yaki yänä dävami barmu? (s. 67) [Şimi bu garip kismet bununla sona erecek mi yoksa gene devamı var mı?]

III.2.4.4.2. Säväbi/ Säväbtin / säväplik

Arapçadan gelen “säväb” isim kelimesinden gelir. “dolayı, sebebi, çünkü” anlamlarında birleşik cümlelerde bağlaç, son çekim edatı vazifesinde kullanılır²³² kelime köküne, ayrılma hal eki ‘tin’ ve sıfat yapım eki ‘lik’ eki

²³¹ Abdulla, *age*, s. 1974.

²³² HZUTİL, C.2, s. 501.

eklenmesinyle yapılan iki kelime de müstakil kelime olmasına rağmen kimi cümlelerde edat olarak görülür.

Yaxı başqa birär tãbiy apät, uruş-cañcallar **säväbidin** väyran bolup yoqalğandur (s. 68).*[Ve ya başqa birer afet, savaşlar dolayı yok olmuştur.]*

Adämlär häyran boluşup, bu işniñ**säväbi** üstidä ğulğula qilişivetiptu (s. 158).*[Kişiler şaşırmişlar ve bu işin nedeni hakkında tartışıyorlarmış.]*

Bu yeganä yurtniñ yıraç çöllük içidä nemişqa bürgeriçä heçbir küçniñ hucumiğa uçrimay xatircäm yaşap kelivatqanlığınıñ**säväbini** ämdi çüşängändäk qildi (s. 93).*[Bu yegâne memleketin uzak çöller arasında bugüne kadar hiçbir gücün baskısına uğramadan mevcut olduğunun sebebini anlamış gibi oldu.]*

Ularniñ nemä **säväbtin**çöldä tämtiräp yüridiğini xudaniñ özi bilidu (s. 314).*[Onların niye bu çölde yoluna şaşırdiğini bir tek yaradan bilir.]*

Qolyağliqtiki tillani körgändila öziniñ bu yärgä nemä **säväbtin** kältürülğanliğini çüşändi (s. 351).*[Eldivendeki altınları görünce o kendisinin ne sebeble buraya çağırıldığını anladı.]*

III.2.4.4.3.Şuña

Sebeb sonuç bağlaçdır. Cümleleri bağlar.²³³

Xuda **şuña** uni başqa nemä qilmay eşäk qilip yaratqan (s. 8).*[Allah o yüzden onu başka bir şey değil eşşek yaratmıştır.]*

Şuña bir danişmān sözni eğızdin çiqquçä adām başquridu, eğızdin çiqip kätkān söz adām başquridu, dāp toğra eytqan (s. 10). *[Bu nedenle bir bilgin kişi, laf ağızdan çıkana kadar insan kontrol ediyor, ağızdan çıktıktan sonra laf insanı kontrol eder, diye doğru söylemiş.]*

---

²³³ Tömür, *age*, s. 413.

Seniñ niyitiñ xalis idi, **şuña** anardinmu şərbät köp çiqqan, tämimu ağziñğa tetiğan (s. 118). *[Senin niyetin doğrudu o zaman, o yüzden şerbet de çok çıkmıştı, tadı da hoşuna gitmişti.]*

Şuña u bu yärdiki qurğaççılıq, boran-çapqunlarğa pärva qılmay qäysärlük bilän yaşnap turğanıdı (s. 185). *[Dolaysıyla o buradaki kuraklık, fırtınalara umursamadan yeşerip dururdu.]*

-**Şuña**, dämallıqqa uniñğa artuqçä yardım qılmiğanıdım (s. 240). *[Bu yüzden hemen kalkıp ona yardım etmemişti.]*

Uniñ bugün köz aldıda päyda bolup qelişi köñligä ayan bolğan. **şuña** u ätigänla äñçiraylıq kiyimlerini kiygän (s. 275). *[Onun bugün karşılaşacağını yüreği hissetmişti, o yüzden en güzel elbiselerini giymişti.]*

Män seniñdin kiçik vaqtimdin başlap otunçılıq qilğan. **şuña** meni bilgänlär hazirgiçä otunçı Osman deyişidu (s. 288). *[Ben senden daha küçükken odunculuk yapmaya başlamıştım, dolaysıyla bana hala oduncu Osman derler.]*

Älvättä siliniñ nözärliridin ötküzmäy başqa biravğa satsam layiq bolmas, döp oylıdım. **Şuña**, bihudä vaqıtta aramlirini buzup... (s. 349) *[Elbet, size göstermeden başka birine satarsam iyi olmaz diye düşündüm, o yüzden böyle bir zamanda geldim.]*

Lekin män eşäk ämäs-dä! **şuña** qaidilik iş qılmısam bolmaydu (s. 369). *[Ama ben eşek değilimki! O yüzden kurallara uyarak iş yapmam lazım.]*

III.2.4.4.4. Şuñlaşqa

Sonuç bağlayıcısıdır²³⁴, şuna, şu sebepten edatlarıyla aynıdır.

Ordidin mana bu şahzadini elip qeçiş işiğa **şuñlaşqa** bu çokan öz ixtiyariy bilän maqul bolğanıdı (s. 48). *[Kadın bu şehzadeyi saraydan kaçırma işine o yüzden kendi rızasıyla kabul etmişti.]*

---

²³⁴ Tömür, *age*, s. 413.

Bu yärdä bir ämäldar süpitidä turup bärsila bolidiğanliqini çüşinätti. **şuñlaşqa** u başqılarğımu oşuqça kaşila qılmay...(s. 109)[*Burada bir yetkili olarak durmasının yeterli olduğunu bilirdi. O yüzden başkaları da rahatsız etmeden...*]

Oğlum bilän momiyimni muşu ätraptiki toğraqliqqa kömdüm. **Şuñlaşqa**, muşu çöllüktin, kona çayxanidin neri kätüm kälmäydu (s. 289).[*oğlumla karımı buraya gömdüm, o yüzden bu çölden, bu eski çayhaneden uzak gidesim gelmiyor.*]

III.2.4.4.5. Şuniñüçün

Şuniñ üçün, aldi bilän padişahni turğuzuş lazim (s. 141).[*Onun için, önce bir padişah seçmemiz lazim.*]

III.2.4.4.6. Yäni

Şu zamanlarda nurğun ölimalar çiqip, ilim-pän häqqidä acayip kitablarni yazğan bolsimu, uni oqup çüşinidiğan adämlär az bolğaçça, **yänila** bu dunyani äpsanivi täsävvurlar bilän räñ berip körsitidiğan ğälitä rivayätlär, acayip-ğarayip väqälär häqqidiki toqulmilarniñ baziri äñ ittik idi(s. 115). [*O zamanlar okumuş kişilerin çoğu ilim hakkındaharika kitalparı yazdıysa da, onu okuyup anlayan çok az olduğu için, yinede acayip efsane, öykülerle dünyayı renkli, süslü gösteren çeşitli rivayet, acayip hikâye, vakialar hakkındaki romanlar çok satılıyordu.*]

Yäni mäsilän, härbir dehqan alğan hosulniñ üçtin birini, käsiplar öz kiriminiñ näq yerimini...(s. 110) [*Yani, senin problemin her bir çiftçi mahsulün üçte birini, tüccarlar kazancının yarısını...*]

Şahimiz eytqandäk, uniñ, **yäni** insanniñ rohini gödäk halättä qalduruş mumkindur bälkim...(s. 133) [*Şahimizin dediği gibi, onun, yani insanın ruhunu olgunlaşmamış halinde dondurmak mümkündür belki...*]

III.2.4.4.7. Ämisä

Emise, bağlama edatıdır. Cümle başında gelerek önceki cümle ifade eden hareketin sonraki hareket ya da iş için şart olduğunu ifade eder. “o halde, o zaman” anlamında kullanılır.

Ämisä, män uning bilän qandaq körüşärmän (s. 148).[*Öyleyse ben onunla nasıl görüşürüm*]

Ämisä bu tilla bu yärgä qandaq yollar bilän kelip qaldi (s. 362).[*öyleyse bu altınlar buraya nasıl geldi?*]

III.2.4.5. Benzerlik ifadesi taşıyanlar

äynän, käbi, oxşaş, goya, goyaki, xuddi edatları da başına geldikleri cümleyi kendilerinden öncekine bağlar.²³⁵ Çoğu alıntı kelimelere dayanmaktadır. Ve örnek aldığımız metinde çok raslanmıyor.

III.2.4.5.1. Goya

Güya, sanki, benzeri anlamı ifade eder.²³⁶

Şu tapta u **goyaşah** bilän söhbätläşmäkçi bolup ketip barğan älçidäk, ğalibä tuğini tapşuruvelişqa mañğan qomandandäk mäğrur ketip baratti (s. 154). [*Şu an o sanki kralla sohbeta giden savçı, zafer bayrağı almış general gibi dimdik yürüyordu.*]

Ularniñ avazi **goya** boranniñ gürkirişi, buqılarniñ hökirişi, bõrilärniñ huvlişiğa, bázidä bolsa quşlarniñ yeqimliq sayraşliri, tağ suliriniñşildirlap eqişliriğa oxşap ketätti (s. 79).[*Onların sesi güya fırtına sesi, öküzün hırıltısı, kurtların huvlamasına, bazen kuşların örtmesine, akan suyun sesine benziyordu.*]

...**Goya** süpürgigä yurti xaniväyrañçiliqqa uçriğan aşu bir keçidä birdinla qeriliq yatkändäk beli mükçiyip, peşanisidiki qoruqlar teximu çoñqurlişip kätkanidi (s. 146).[*...güya Süpürge'nin memleketi tecavuzla uğradığı bir gece içinde aniden yaşlanmış gibi, onun belleri eğilip, yüzündeki çizgileri daha derinleşti.*]

²³⁵ Ergin, *age*, s. 356.

²³⁶ Öztürk, *age*, s. 117.

U **goya** havada läyläp ketip barğandäk xiyaliy bir tuyğu içidä alğa ilgiläytti (s. 154).*[U güya gökyüzünde uçuyormuş gibi bir hayal içinde ilerliyordu.]*

Şu tapta u **goyaşah** bilän söhbätläşmäkçi bolup ketip barğan älçidäk, ğälübä tuğini tapşuruvelişqa mañğan qomandandäk mäğrur ketip baratti(s. 154). *[Şu an o sanki kralla sohbetə giden savçı, zafer bayrağı almış general gibi dimdik yürüyordu.]*

III.2.4.5.2.Xuddi

Farsça'dan alıntı kelimedir. 'eyni, güya, aynen' anlamındaki zarftir. Zaman bildiriken 'tam ssatinde' anlamı verir. Başka, cümle içinde benzerlik bildiren ifadelerden önce gelir ve 'däk/täk, oxşaş' ile benzerliği güçlendirir.²³⁷

Çöl yigitniñ qattiq varqirişi bilän u quyruqini egiz qilip, **xuddi** buyruq alğan läşkärädäk, öy täräpkä qarap ceniniñ bariçä çepip kätti (s. 310).*[Çol yiğidin sert bağırmasıyla u quyruğunu kaldırdı ve emir almış asker gibi eve doğru tüm hızıyla koştu.]*

Beşini tövän selip, bir xil yürüş bilän **xuddi** kalgüsidiiki bolğusi bir çoñcäñ üstidä xiyal sürüp ketivatqan läşkär başlıqidäk qädäm basatti (s. 323).*[Başını eğmiş, sanki büyük bir savaşa hazırlığı üzere düşünen komutan gibi ağır adımlarla ilerliyordu.]*

III.2.4.6.Başkalık ifade eden edatlar

Bu aslında isim olan kelimeler, ismin ayrılma halinden sonra gelirken edat olarak da kullanılabilir.

III.2.4.6.1. Başqa

İsim kelimesidir, -den başka biçiminde başkalık, gayrı anlamında edat vazifesinde kullanılır.

---

²³⁷HZUTİL, C.5, s. 870

U qopal v  t k bburmut  ssipliki bil n kişini bizar qilidiğan **başqa** mud rrisl rg  oxşaşmaytti (s. 20).*[O sert ve kibirli, katı karakteriyle insanı bezdiren başqa m dderislerden farklıydı.]*

Ő h rniŐn  rzi m s puqraliriniuluğ v  Ő vk tlik Şahimiz bil n Allah'din **başqa** heÇkimni y d  tm ydiğan qildim (s. 109).*[Şehri insanlarına, y ce sultanım siz ile Allah'tan başqa hiÇkimseyi d Ő nmez kıldım.]*

ŐuniŐ bil n ŐahniŐn d hŐ tlik n z ri astida qarat rg   ŐŐk n **başqa**  limalar yenik tinişti (s. 132).*[Bu y zden Şah'ın  fkeli bakışından kara terler i inde boğulan diğer  lemalar derin bir nefes aldı.]*

Ő h rdiki daŐliq xenimler bil n beriş-keliş qilidiğan h v sliridin **başqa** t rl k  ll rniŐn pulliri, q dimki padiŐahliqlariniŐn tillaliriğa bolĐan qiziqiŐimu yuqiri idi (s. 347).*[Şehirdeki adı  ıkmiŐ kadınlarla ilişki yaşadığından başqa farklı  lkelerin para pullarına, eski hanedanlara ait altınlara baya ilgisi vardı.]*

III.2.4.7. Şarta ve Dereceye bağlama edatlar

Bu edatlar c mle başında gelir, başında başına geldikleri c mleyi daha  ncekilere bağlarlar.

III.2.4.7.1. Zadi

T rkiye T rk esinde illa, mutlaka anlamındadır. “Hergiz, qet’iy(illa)” zarflarıyla aynı kullanıldığında zarftir, ama c mlenin başı ya da en sonunda kuvvetlendirme edatı olrak da g r l r.²³⁸ Kullanımı: (1) Soru c mlelerin başında ya da sonunda gelirken, net cevap beklendiğini ifade eder. (2) C mlenin başında veya sonunda, ifade edilen iş ya da hareketin mutlaka ger ekleŐmesini bildirir. (3) C mlede ifade edilen iş ya da hareketin y zde y z ger ekleŐtiĐini ifade eder.²³⁹

²³⁸ Abdulla, *age*, s. 2025.

²³⁹ Abdulla, *age*, s. 2025.

Sän şähär xälqi üçün älçi bolup berip, ularniñ atamani bilän körüşüp, **zadi** nemä ğärüz bilän kälğanlikini uqup baqsañ (s. 97). [*Sen halk adına gidip onların başkanıyla görüş, demin ne yapmak istediğini öğren de gel.*]

U öziniñ tänä bilän eytqan: ägär nuqsansız adämni izdäydigan bolsaq aşu bovaqni padişah qilsaq bolıdu şu, degän mänidiki sözidin mundaq naticä kelip çiqidiğanlıqini **zadi** oylap baqmıģandı (s. 126). [*O sınırından söylediği “Eğer kusursuz birini arıyorsak işte bu bebekten başkası olamaz zaten” lafının böyle bir netice vereceğini hiçhem tahmin etmemişt.*]

Eytä, **zadi** sän aqsaqalniñ ölginini öz közüñ bilän körgänmu? (s. 180) [*Söyle, sen aksaklın öldüğünü gözlerinle gördünmü görmedin mi?*]

III.2.4.7.2. Texi

Zarf kelimesidir. “texiçä” kelimesiyle yer değıştirebildiği zaman zarf, aksi halde son çekim edatı olduğı idda edilir.²⁴⁰ Ama “texi, texiçä” şeklinde zaman ifade ederse Türkiye Türkçesindeki “hala” anlamını verir. Zaman zarflarından önce gelirken ‘la’ edatıyla beraber henüz çok geçmediğini ifade eder.²⁴¹

Bu şähärniñ adämliri häqiqätänmu şunçilik biğäm idiki, ular öz iş-oqätleri bilän bolup ketip, **texi** yeqindila bu yärdä bolğan malımançılıqni, yoqilip kätkän yantaq aqsaqalnimu untup qelişti (s. 106). [*Bu şehirin insanları o kadar gamsızki, onlar iş güç derken az önce burada yaşanan olayı da, kaybolan Yantak Aksakal’ı bile unuttular.*]

Hakimniñ läşkärleri alliburunla bu yärdin qeçip cenini daldığa alğan bolsimu, ular bilän tutuşqanlarniñ **texiçä** qeni qizip turatti (s. 121). [*Onun leşkerleri çoktan buradan kaçmış ve canlarını kurtarmış olsa bile, ama onlarla çatışanlar daha sınırlarına hâkim olamıyorlardı.*]

III.2.4.8. Aksi halde ifadesi Taşıyanlar

²⁴⁰Tömür, *age*, s. 440.

²⁴¹Tömür, *age*, s. 442.

III.2.4.8.1. Äksiçä

Zıtlık ifade eden bağlama edatıdır. Cümle başında aksi durumu ifade etmek için kullanılır.

Ularnıñ rohini änä şü täräpkä qaritip teximu egiş lazim. **äksiçä** bolğanda u sunsa suniduki, egilmäydu...(s. 134)[*Onların ruhunu o tarafa doğru eğdirmek lazim, aksi takdirde kırılrsa kırılırkı boyun eğmezler.*]

Lekin, bu palaqlaşlarnıñ näticisi **äksiçä** bolup, nizambaynıñ qädimi barğanseri ayim täräpkä yätmäş bolup qaldi (s. 228).[*Lakin bu çareler aksince sonuç verdi ve Nizambay bu tarafa hiç gelmez oldu.*]

III.2.4.8.2. Ämisä

Karşılaştırmalı bağlama edatıdır.²⁴² Çoğu zaman cümle başında görülür ve önce ifade edilen durumun sonraki cümlede ifade edilen hareket için şart olduğunu belirtir. Bazen cümlenin başında veya sonunda gelerek dönüm noktasını ifade etmek için kullanılır.²⁴³ Türkiye Türkçesinde “o halde, o zaman” anlamında.

Ämisä, män uning bilän qandaq körüşärmän (s. 148).[*Öyleyse ben onunla nasıl görüşürüm.*]

Ämisä bu tilla bu yärgä qandaq yollar bilän kelip qaldi (s. 362).[*öyleyse bu altınlar buraya nasıl geldi?*]

III.2.5. Sona Gelen Edatlar

Uygur Türkçesinde sona gelen edatlar olarak *yüklimä* (ünlem) adını veren, söyleniş tarzını veya vurgu ifade etmek için kullanılan edatlara denir. Ama edatlar

---

²⁴² HZUTİL, C.1, s. 306.

²⁴³ Tömür, *age*, s. 439.

dışında bazı müstakil kelimelerin değişik çekimleri de son çekim edatlarının yerinde kullanılır.²⁴⁴

Uygur Türkçesindeki başlıca sona gelen edatlar *a, bolsa, ğu/qu, ki, la, u/yu, mu, zä, dä, çu*. Bunlar dil birliklerinin, kelimelerin, kelime guruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara bağlayan edatlardır.

III.2.5.1. A/ä

A/ä ünlem edatı,2.şahıs çekimindeki özneye eklenerek yalvarmak manasını ifade eder. Başka cümle sonunda gelerek fiil ifade eden manayı kuvvetlendirir.

...Yürä, bizmu çüşäyli (s. 392). [*yürü, biz de inelim.*]

Eytqına, sän nemini kördün? (s. 335) [*söylesene, sen ne gördün?*]

Buniñ hämmisi allaniñ täqdiri bilän boluvatqan işlar deginä(s. 98).[*Bunların hepsi Allah'ın yazdığı ile gerçekleşmiş vakialar desene.*]

Ämdi, däymina... Biz nemini dästäk qilip turup ularniñ üstigä qoşun tartip barğudäkmiz? (s. 94) [*işte, diyorum ya... Biz neye göre onlara saldıracakmışız?*]

III.2.5.2. Bolsa

Cümlede özne ile yüklem arasında ayırıcı bağlaç rolünd kullanılır. Ondan başka, -ğAN ekleriyle yapılan sıfat fiillerleden sonra gelerek birleşik cümlelerdeki şart cümlesiyle tahmin cümleyi bir birine bağlar.²⁴⁵ Özne ve yüklemün şahıs biçimine uyum gösterir.

Äğär ordidin şahzadini izdäp çiqqan läşkärler bu ätraptin çokanni tepivalidiğan **bolsa**, aldi bilän uniñdin şahzadini sürüştä qilidu (s. 51). [*Eğer saraydan şehzadeyi aramak için gönderilen askerler bu kadını bulursa, ilk başta şehzadeyi soracaklar!*]

Äğär xuda uniñ ömrini uzun qilğan **bolsa**, muşu yardım bir sävab bilän ösüp çoñ boluveridu (s. 191). [*Eğer yaradan ona daha uzun ömür vermişse nerede olursa olsun bir bahaneyle yaşayıp büyüyecektir.*]

²⁴⁴Tömür, *age*, s. 414

²⁴⁵ HZUTIL, C.1, s. 473.

Bu bala meniñ yüräk- bağrim, u nädä **bolsa** hayatla bolsa boldi...(s. 29) *[Bu çocuk benim ciğerim, o nerede olsa olsun sağsalım olsun yeter.]*

Ah, ular bay bolup tiqilip ketiştı, biz **bolsaq** bu yärdä puçulunup azab çäkmäktimiz!(s. 128) *[Ah, onlar çoktan zengin oldu, biz isek hala burada çile çekiyoruz.]*

Här nemä **bolsa** xuda uni küçlük vä çıdamlıq yaratqanidi (s. 112).*[Her ne olursa olsun, Allah onu güçlü ve dayanıklı yaratmış.]*

III.2.5.3. Ämäs

‘Ermek’ fiilinin olumsuz sıfat fiilidir.²⁴⁶Red, inkâr manasını bildirir.

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, mana mavu çöllüklärgä qarap kätkän yol bilän mañimiz (s. 49).*[Yarıdan başlayarak biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.]*

Tam bilän qorşap dârvazä qoyidiğanğa şähär degän bir adämniñ xususiy qoru-cayı **ämäs**-dä (s. 76). *[Bu şehir dediğinin duvar örüp kapı koyacak bir kimsenin özel bahçesi değilki!]*

Lekin u yär äzäldin bizgä tävä bolup baqmiğan yaki bolmisa u şähärniñ adämliri biz bilän azarlişip baqqan **ämäs**-dä (s. 90). *[Ama u zemin hiçbir zaman bize tabii olmamıştır, o insanlar da hiçbir zaman bizimle sorun yaşamış değil ki.]*

Ömärbay özi bilän özi şunçä kãñçöllüktä dügiläk bälğisi bar toğraqni izdäş samanliqta yiñnä izdigändäklä gäp **ämäsmu?** (s. 367)*[Ömerbay, tek başınıza bu koskoca çölde yuvarlak işaret oyulan ağacı bulmak denizden iğne aramak gibi bir şey değil mi?]*

III.2.5.4. Çu

Çu edatı, Uygur Türkçesinde şahıs zamirleriyle bağlanarak şahsa yönelik soru ifade eder. Yani, kim, nerede, ne yapıyor gibi hal,duruma yönelik soru anlamında

---

²⁴⁶ HZUTIL, C.1, s. 299.

yüklem soru yüklemi olduğunu ifade eder.²⁴⁷ Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra şahsı, göstermek istediği şeyi vurgulamak manasında kullanılır.²⁴⁸

Ayal**çu**?- dāp aldirap soridi süpürgä bovayniñ gepi axirlişişi bilän. (s. 64)[*Kadın nerede? Diye sordu Süpürge, yaşlı dede lafını birite bitirmez.*]

Bizni közitivatqan yat köz barmu qandaq? Çiqip qarap beqiñlar**çu**? (s. 311) [*bizi gözetleyen biri varmı acaba? Gidip baksanıza?*]

...Män**çu**, Dāp akisiniñ sözini bölüvätti Barat (s. 387).[...*ya ben, diye abısının lafını kesti Barat.*]

III.2.5.5. Dä

Cümlede yüklemden sonra gelerek, yüklem ifade eden alğının mantiğa uygun olduğu, övme, pişmanlık, kızgın, suçlama tarzında söylendiğini belirtmek için de kullanılır.²⁴⁹

Älbättä, u eytmaydu-**dä**! (s. 375) [*Tabii, o söylemez ki!*]

Tam bilän qorşap dārvaza qoyidiğanğa şähär degän bir adämiñ xususiy qoru-cayı ämäs-**dä** (s. 76). [*Bu şehir dediğinin duvar örüp kapı koyacak bir kimsenin özel bahçesi değil ki!*]

Lekin u yār äzäldin bizgä tävä bolup baqmiğan yaki bolmisa u şähärniñ adämliri biz bilän azarlişip baqqan ämäs-**dä** (s. 90). [*Ama u topraklar hiçbir zaman bize tabii olmamıştır, o insanlar da hiçbir zaman bizimle sorun yaşamış değil ki.*]

Biz şipaxana açmaymiz-**dä**! -dedi zärbä bilän biri (s. 123). [*Biz burda poliklinik kurmayız ki, dedi biri öfkeyle.*]

...Lekin men eşäk ämäs-**dä**! Şuña qa'idilik iş qilmisam bolmaydu (s. 380).[*Ama ben eşşek değilim ya, kurallara göre iş yapmam lazim.*]

²⁴⁷ Tömür, *age*, s. 422.

²⁴⁸ HZUTIL, C.5, s. 701.

²⁴⁹ Tömür, *age*, s. 428.

Aşağıdaki birkaç cümlede önceki cümlenin sonuna eklenir ve sonrakinde ifade edilen hareketin o an, o şekilde gerçekleştiğini veya bir dönüş noktası olduğunu bildirir.

Balamni saña vâ xudayimniñ özigä tapşurdum, -dedi-**dä**, dārāxlklär arisidin kätkän ayağ yol bilän şähär sepili tārāpkä qarap yügürüp kätti (s. 30). *[Kadın, evladımı sana ve yüce allahıma emanet ediyorum, dedi ve ağaçlar arasındaki yoldan şehir duvarları tarafa doğru gitti.]*

Qandaqtur bir uzun çapan, qısqa çapan, saqallıq vâ saqalsız kişilärni arılap qistañçılıqtın ötti-**dä**, ärkin nöpäs aldı (s. 3). *[Süpürge öyle uzun kısa tonlu, Hırkaltı, sakallı ve sakalsız kişilerin arasından geçerek bu kalabalığın içinde **çıktı ve derin** bir nefes aldı.]*

Ular etizliqlärni arılap kätkän çigir yollar bilän meñip yänä çoñ yol üstigä çiqip qelişatti-**dä**, yänä qandaqtur bir piyadilär yoliğa ägip kirip ketişätti (s. 31). *[Onlar çiftlikler arasındaki dar yollardan yürüye yürüye bazen caddeye çıkıyordu ve hemen yeniden insanların izlerinden oluşan yan yollara saplıyorlardı.]*

Süpürğiniñ maxtışını birinçi qetim añlığan çokan cilvâ bilän lap qilip uniñğa qaridi-**dä**, sözünü davam qıldı (s. 39). *[Süpürgenin güzel övgülerini duyan kadın hemen bir tebessümle ona baktı ve ardından sözünü devam etti.]*

Ämälär guman nazarı bilän süpürğiniñ beşidin-ayığığičä köz taşlıdi-**dä**:-nemä işiñ bar idi?- döp sorıdı (s. 155). *[Amır Süpürge'nin başından ayağına kadar bir baktı ve ne işin vardı? Diye sordu.]*

Öyniñ ögzisidä bahar yamğuriniñ süyi bilän här köklämdä köpkök maysılar ünüp ketätti-**dä**, yazğa barmayla qurup qalattı (s. 163). *[Bu evin tavanında ilkbahar yağmurlarıyla yemyeşil otlar çıkıyordu ve yaza ulaşmadan hemen solup giderdi.]*

Şähär sepiliniñ üstidiki toplar gümürülüp etilişi bilän täñ ömâr bilän Barat közlerini eçişti-**dä**, çaçrap ornidin turup ketiştı (s. 207). *[şehir kapısından top sesi geldiği an Ömer ile Barat gözlerini açtı ve hemen yerinden kalktı.]*

III.2.5.6. Ğu/qu

Sona gelen soru edatıdır, yüklemde sonunda sebebinivurgulamak ya da hatırlatmak amacıyla koyulan soruyu bildirir.²⁵⁰Türkiye Türkçesindeki ‘ya’ edatının anlamını karşılar.²⁵¹Yüklemde başka cümle öbeklerinden sonra eklendiği öbeğin vurgulandığını bildirmek için kullanılır.

Şahzadä bilän uniñ inik anisimu billä boluş keräk idiĝu? (s. 137)[*Şehzade ile onun sütannesi beraber olmaları gerek değil miydi?*]

Vay mihman kilip qaptikänĝu?- döp mini yölep turĝuzdi (307).[*a, misafirimiz gelmiş, diyerek beni ayağa kaldırdı.*]

Bazı cümlelerde belli olan, istisna olmayan bir işi kanıtlamak ve vurgulamak amacıyla kullanılır.²⁵²

Süpürĝu bu! -döp qizĝin tovlivätti tomurliri köpüp çiqqan qolliri bilän bolqisini mähkäm tutup turĝan Tömürçi (s. 71).[*Süpürge değilmi bu! Diye heyecanla bağırdı ellerinde çekici sıkı tutan demirci usta.*]

U undaq bir sodigärlärgiĝu oxşaşmaydu (s. 375).[*o öyle ticaret yapanlara hiç benzemez.*]

Bu adämĝu ölüptü, ämdi män bu çöl-cäziridä kim bilän muñdişip künni kaç qilimän (s. 298). [*Bu adam ölmüş tamam, ama ben bundan sonra bu ıssız çölde kiminle dertleşip vakit geçireceğim?*]

III.2.5.7. Ki

Yardımcı cümleyi asıl cümleye bağlama vazifesinde kullanılır.²⁵³ Türkiye Türkçesinde Kullanımı biraz yaygın olup, sonuna geldiği unsuru kendisinden sonra gelen unsura bağlar, bu bağlama izah ve netice ifadesi içerir.²⁵⁴

²⁵⁰ Abdulla, *age*, s. 1997.

²⁵¹ Levent Doğan, “Uygur Türkçesinde edatlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2012,7. Sayı, 889-902.

²⁵² Abdulla, *age*, s. 1997; Tömür, *age*, s. 427.

²⁵³ Hacıeminoğlu, *age*, s. 167.

²⁵⁴ Ergin, *age*, s. 361.

Rähmätlik may degänni şundaq süzük tartattiki, xam içsänmu boliverätti (s. 309).*[Rahmetli yağı o kadar temiz çıkarıyor ki, direk içsen de olur.]*

Bu şähärniñ adamliri häqiqätänmu şunçilik biğäm idiki, ular öz iş – oqatliri bilän bolup ketip, texi yeqindila bu yärdä bolğan malimançılıqni, yoqilip kätkän yantaq aqsaqalnimu untup qelişti(s. 106).*[Bu şehirin insanları o kadar gamsız ki, iş güç derken burda yaşanan olayı da, kaybolan Yantak Aksakal'ı da unuttular.]*

Turmuşta şundaq işlarmu boliduki, bäzi adamlär körkäm saraylarni yasitip, uni esil giläm, öy cabduqliri bilän toldurup qoyup, bu saraylarni paskina bolup kätmisun döp tövängä yänä aşxana öylärni yasitidu vä ömriniñ tolisini änä şu saraylarğa yandap selinğan addiy öylärdä ötküzidu(s. 224). *[Bu hayat öyle de olur ki, bazen insanlar çabalayıp çok görkemli saray yaptırıyor, ama kirlenmesin diye yanına küçük birer külbe yapıp tüm ömrünü orda geçiriyorlar.]*

Uygur Türkçesinde ki bağlayıcısıyla kurulan yan cümleler hep baş cümleyi sebep, sonuç, amaç, izah, karşılaştırma, açıklama bakımından güçlendirir²⁵⁵, cümle içindeki sebep sonuç ilişkisini gösterir.²⁵⁶

Untumañki, qumluq bilän deñiz äsli bir tuğqan, çöl şamalliri qum yüzidä uşşaq dolqun izini qalduridu (s. 320). *[Unutmayinki, çöller ile denizler aslında kan kardeşler, çöl rüzgârları kumların yüzlerine dalga dalga iz bırakıyor.]*

Demäkçimänki, şu çöl kişisi bu acayip tillani qandaq qolğa çüşürüp qaldi (s. 375).*[Demek istediğim şuki, o çöl adamı böyle acayib tillalara nasıl sahip olmuş.]*

III.2.5.8. Kin

Sebeb - sonuç bağlayıcısıdır. Soru cümlelerde soru yükleminden sonra gelir ve henüz karar verilemediğini, panik, şüphe, tahmin anlamı katmak için kullanılır.²⁵⁷

Kelär qetim män xurcunni biqinliriñğa mixlap qoysam bolamdikin yaki uniñğa başqilarniñ qoli tegip kätсила ciriñlap ketidiğan uşşaq qoñğuraqlarni esip qoyaymu yä!

²⁵⁵ Kadırov, vd, *age*, s. 368.

²⁵⁶ HZUTİL, C.4, s. 746.

²⁵⁷ Abdulla, *age*, s. 2000.

(s. 327) *[Bi dahaki sefere kapları üzerine çivilesemmi ki, ya da birinin eli değince sinyal veren alarm mı taktırsam ya!]*

Nemä gäpkin, dāp berip qarisaq, bir naräsida baliniñcäsiti topığa milinip yetiptu (s. 87).*[ne olduki diye gidip baktık, orda bir bebeğin cesedi toprağa karışmış duruyordu.]*

...Bir qançä häptiniñ aldidimikin, nädä körgänlikim taza isimdä yoq (s. 87).*[birkaç haftadan sonra galiba, nerde gördüğümü tam hatırlamıyorum.]*

III.2.5.9.La

(1) Cümlelerin herhangi bir öbeğinden sonra gelip, sınırlama anlamı katar.²⁵⁸ Genelde şahıs zamirlerine eklenerekne de ‘sadece, yalnız, fakat’ manasını ifade eder.²⁵⁹

Şu sirlıq aralniñ padişahıla mundaq tillalarnı tarqıtalaydu (s. 372).*[ancak o gizemli devleynin şahı böyle altınları dağıtabilir.]*

(2) Cümle içinde, benzetme ya da denkleştirme hal ekiyle gelen isimlerden sora benzerlik ifade eder. Bulunma ve ayrılma hal ekinden sonra ‘tam, yerinde’ anlamı katar.²⁶⁰

Bu xuddi sili bilän bizniñ xotunlirimizni urup-dumbalıgıñimiz bizgä hiçqandanq şäräp kältürmigändäklä bir iş (s. 374).*[bu bizim karılarımıza şiddet göstermemizin bize hiçbir şeref getiremediği gibi bir şey.]*

Hakimniñ läşkärleri alliburunla bu yärdin qeçip cenini daldığa alğan bolsimu, ular bilän tutuşqanlarniñ texiçä qeni qizip turatti (s. 121). *[Onun leşkerleri çoktan buradan kaçmış ve canlarını kurtarmış olsa bile, ama onlarla çatışanlar daha sınırlarına hâkim olamıyorlardı.]*

Ömärbay, özi bilän özi şunçä kâñ çöllüktä dügiläk bälğisi bar toğraqni izdäş samanlıqta yiñnä izdigändäklä gäp ämäsmü? (s. 367) *[Ömerbay, tek başınıza koskoca*

²⁵⁸ Tömür, *age*, s. 431.

²⁵⁹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türkçesinde la Edatı üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı bildirileri II*, 2004, s. 1731-1735.

²⁶⁰ Tömür, *age*, s. 432.

çölde çember işaret oyulan ağacı bulmak denizden iğne aramak gibi bir şey değil mi?]

Şähär mäydanliri ilgirikidäklä soda-setiq bilän qizip turatti (s. 106). [*Şehir meydanlarında eskisi gibi çeşitli alışverişlerle kaynıyordu.*]

Bağvän bilän uniñ ayali ömürgä burunqidäklä sämimiy mu'amilä qilip, hărqetimliq çay üstigä uni birär kämäbäğälniñçirayliq qiziğaöyläp qoyuş toğrisidiki arzularini eytişatti (s. 237). [*Yaşlı karı koca, Ömer'e eskisi gibi samimi davranıyor ve sofrada her zaman onu birer kızla evlendirme istediklerini konuşurdu.*]

(3) Bir hareketin sonunda ikinci hareketin hemen başladığını ifade eder.

Tañ yoruşı bilänlä, yarlıqlardin tövändigä bulaqlarğa qarap tövänläp kätkän ayağ yollarda qizlarniñ aliyemiş könläkliri közni çaqnitatti (s. 69). [*Güneş doğduğu andan başlayarak tepelerden aşağıya, oradan da çeşmelere doğru inen yan yollardan gelen kızların desenli, süslü elbisesi göze çarpmaya başlar.*]

Ötkän yili qoşnisini qolidiki kesäk çoquydiğan kākä bilän urup öltürüp qoyğili tasla qalğan (s. 124). [*Geçen sene, elindeki baltayla komşusunun kafasına vurmuş, az kalsın öldürüyordu.*]

U kesälniñ tomurini tutmay tirniqi bilän tiliniñ räñgigä qaraplä dărdiniñ nädä ikänlikini tapalaytti (s. 132). [*U hastaların turnağı ile dilinin rengine bir bakışla derdinin ne olduğunu anlardı.*]

(4) Bir hareketin aniden, birdenbire çok çabuk cereyan ettiğini göstermek için kullanılır.

Şah tumarni almaq bolup aldiğa eñişisi bilän, uni küç bilän bir tartiplä täxttin tövähä söräp çüşti-dä, uniñ boğuziğa xāncār urdi (s. 158). [*Padişah muskayı almak için ününe eğilirken, boynundan çekip adamı tahttan indirdi ve boğazına bıçak dayadı.*]

Eşäk suni qelin kalpukliri bilän bir sümürüplä doppini quruqdap qoydi (s. 327). [*Eşşek kalın dudaklarıyla suyu bir çekti ve şafkayı boşaltıverdi.*]

Bu altunlarni töküvelip kelipla yänä alimiz, bälkim ikkinçi qetimda män on-yigirmä eşäk bilän kelärmän (s. 369). *[Bu altunları boşalttıktan sonra hemen gelip tekrar alırız. Belki o zaman 10 -20 eşşekle geliriz.]*

Barat bilän ömār esigā kelip tāñla közini açtı (s. 375). *[Barat ile Ömer birden uyandı ve aynı anda gözlerini açtı.]*

(5) Bir hareketin zorluklarka gerçekteştiğini ifade eder.

Hayatla bolsaq zeminniñ bir yeridä ular bilän yänä doquruşup qalarmız (s. 62). *[Ancak hayatta **olursak** bu dünyanın herhangi bir yerinde onlarla tekrar karşılaşabiliriz.]*

Bu talaş-tartış bilän bovay bilän momay yänä qizirişip qalğili tasla qaldi (s. 201). *[Öyle tartışa tartışa yaşlı adamlar nene az kalsın küsüyordu birbirine.]*

Nizambay keyin, terä, yuñ sodisi bilän şuğullinidiğan bu qeyin atisiniñ yölişi bilän tezla beyip kätti (s. 226). *[Nizambay, sonra, bu deri yün ticaretiyle uğraşan kayınbabasının yardımıyla çok kolay zengin oldu.]*

Pakar-pakar tamlar bilän qorşalğan kāmāğällär mähälliliridin barat ittikla ötüp ketätti (s. 262). *[Barat kısa çıtılarla çevirilmiş fakırlar mahallesinden tez geçiverdi.]*

III.2.5.10. Mu

(1) Cümle içinde cümlenin herhangi bir ögesinden sonra gelerek, öbür bir işle beraber ya da onu esas alarak yapıldığını ifade etmek için, cümlede sonuna geldiği unsuru, önceki veya sonraki unsura bağlar ve pekiştirir. Bu özelliği açısından Türkiye Türkçesindeki “da, dahi” edatıyla aynıdır.²⁶¹

Meniñ yurtum avu qarlıq tağlarniñ arqısidimu yaki avu yeşil döñlüklärniñ u tärıpıdimu özümü **mu** bilmäymän (s. 39). *[Benim memleketim o dağların arkasında mı ya da bu yeşil tepelerin ötesinde mi kendim de bilmiyorum.]*

Ular niñ **mu** köpinçisi ezitqugha aylinip ketiptümüş (s. 383). *[Onların da çoğu ayalete dönüşmüşler.]*

²⁶¹ Öztürk, *age*, s. 120.

Munu ikki l şk r**mu** texi meni  kimlikimni bilgini yoq (s. 13). *[Bu iki asker dahi benim kim olduğunu henuz bilmiyor.]*

Uçuşni bilmis**mu**  z eşikidin s p rg  tol**mu** minn tdar idi (s. 24). *[Uçmayı bilmese bile, S p rge kendi eşşeğiden  ok memnundu.]*

M n nahayit**mu** yiraqtiki yurtlardin k lg nm n (s. 29). *[Ben  ok uzak yurtlardan geldim.]*

Bu y rd  s n**mu**, m n**mu**, h mm  nem   rkin (s. 38). *[Burada sen de, ben de her şey  ok rahat.]*

He  bolmiğanda u tillalarni bols**mu**  ketişi ker k idi (s. 53). *[Hi  değilse o altınları olsa da g t rmesi lazimdi.]*

-Biz Őu nđi a taq t qilip k t p turimiz**mu**-h ? (s. 135) *[Bizim Şu zamana kadar sabırla bekliyecekmiz?]*

Yukarkı c mlede soru edatı ‘mu’ dan sonra, ‘h ’  nlem edatının getirilmesi soru anlamını daha da g  lendirmiştir.

(2) İsimlerden ve şahıs zamirlerinden sonra gelir ve Şu isim ifade eden nesnenin de işin i ine d hil olduğunu, ger ekleştiğini bildirmek i in kullanılır.²⁶²

Uların**mu** k pin isi ezitqugha aylinip ketiptumiş (s. 383). *[Onların da  oğu ayalete d n şm şler.]*

Un**mu**  zini t q zzaliq bil n k tk n m şuqliri bolđan. U vaqıtlar qan ilik g z l v  untulmas idi-h !?(s. 45) *[Onun da kendisini sabırla bekleyen sevgilisi olmuştu, ne g zel ne unutulmaz g nlerdi a!]*

Xiyal bil n u  zini  nemil rg  d ss p, qaysi t r pk  qarap ketip barđinin**mu** bilm ytti (s. 51). *[O d ş ncelerle kendisinin nerelerden ge erek nereye doğru gittiğini de/bile bilmiyordu.]*

Bu acayip m xluqtin bir s ’ tk  bols**mu** ayriliş  zig  qan ilik azab ik nlikini bilg  k , eşikini cahandiki barlıq  iraylıq s zl r bil n maxtap baha talişatti (s. 25).

²⁶²T m r, *age*, s. 421.

[Bu canavardan bir saatliĝinebileayrılmanın kendisi için çok zor olduĝunu bildiĝi için, eşşeĝi dünyanın en güzel laflarıyla överek pazarlık yapıyordu.]

Äĝär uniñ ornimucännättä bolidiĝan bolsa, u cännätkimuşı şahliq kibrisi bilän qädäm besip xudaliq davası qılıştın yanmas (s. 27). [Eĝer onun yeri de cennet olucak olursa, orda da taht davası kılmaktan hiç çekinmezdi.]

(3) Derece bildiren zarf kelimesi “bäk” le birleşerek daha da güçlendirme anlamı bildirir; çıkma hal ekiyle gelen kelime(isim menşeli de olur, isim fiileriyle de gelir) lere eklenerek “-dan daha, -dan fazla” anlamını bildirir.

Şähär bäkmuçoñ bolup, padişahliqqa qaraşliq barliq ölkilärdin bulap kelingän baylıqlar bilän tinip kätkäni (s. 4). [Şehir o kadar büyükki, başka ülkelerden zorlukla getirilen zenginlik, varlıklarla doluydu.]

Alämniñçetiĝä berip, uniñdinmu nerisida nemilär barliqini öz közi bilän körgisi kelätti (s. 21). [Onun kendisine bıraksan, dünyanın öbür ucuna hatta daha östensine gidip oralrada ne var ne yok görmek isterdi.]

III.2.5.11. U/-yu

Uygur Türkçesinde hem Karşılaştırma bağlaç hem sona gelen edat olarak vazife alabilir, sonuna geldiĝi kelimeye tekit, itiraz vs. özel anlamları katar. Bağlaç olarak isim, sıfat kelimelerini birbirne bağlar ve birikmiş isim yapımında kullanılır.²⁶³ Geçmiş zaman çekimindeki fiilden sonra gelir ve hemen ardından gerçekleşen hareketin baĝlı olduğunu bildirir.²⁶⁴

Uniñesigä yava mevilär bilän cañgallişip kätkän bir taşlandıq baĝ, karivatqa yatqan bovoy, uni kötürüp mañgan akiliri kalgändäk bolattiyu, yänä bu äslimä çüştäk xirälişip ketätti (s. 288). [Onun aklına sadece yabancı meyvelerle bürünmüş bir eski bahçe, yataktaki yaşlı babası ve onu omuzunda taşıyan abileri gelmiş gibi olurdu ama hemen kaybolur hatırlıyamıyordu.]

²⁶³ Ğeni, Tahir, “tilimizdiki “u/you” yardımçi Sözliri Häqqidä”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2005, S. 4, s. 34,40.

²⁶⁴ Niu Ru ci, “Uygur Türkçesindeki Ünlemler Hakkında(XIAN DAI VEI VU ER YU YU QI CI CHU TAN)”, *Şin Can Üniversitesi Dergisi*, 1981,S. 1, s. 109-118.

III.2.5.12. Üçün

“üçün” edatı isim menşeli kelimelerden sonra gelirken, iş ya da hareketin kime, neye yönelik olduğunu bildirir; Nesnenin kimin için olduğunu bildirir; Başka, soru zamiri “nimä” ile beraber kullanılarak, nedeni, sebebini merak ettiği anlamını ifade etmek için kullanılır.²⁶⁵ Eserde sebep, sonuç bağlayıcısı olarak kullanılmıştır. Başka bu edat “şu, bu” gösterme zamirlerinin iyelik eki almış haliyle beraber sonucun nedenini açıklamak için kullanılır.

Dãñca **üçün** öz malliri bilän allıqayaqlarda aylinip yürgän xocayinniñ qayıtip keliş-kälmäsliki ançä muhim ämäs idi (s. 279). [*konukevi sahibiiçin uzaklarda dolaşan kervan başkanının gelip gelmeyeceği hiç önemli değildi.*]

Ömār bilän barat oyliğanseri sãpãrniñ özliri **üçün** oşuqçä yük ikänlikini hes qilişti (s. 191). [*Ömer ile Barat düşündükçe Seper'in kendileri için fazla yük olucağını hissetti.*]

Degänlirimizniñ häqliqi **üçün** täñri nami bilän qäsäm içimiz (s. 88). [*Dediklerimizin gerçekliği konusunda tanrı adıyla ant içiyoruz.*]

Sän şähär xälqi **üçün** älçi bolup berip, ularniñ atamani bilän körüşüp, zadi nemä ğäräz bilän kälğänlikini uqup baqsañ(s. 97). [*Sen halk içinelçi olarak gidip, onların başkanıyla görüş ve ne amaçla geldiğini öğren.*]

III.3. Son Çekim Edatları

Son çekim edatları, İsimlere ekli veya eksin bir şekilde bağlanırlar. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yapar, yani fonksiyonları bakımından hal edatlarıyla benzeyen edatlardır. Son çekim edatları iki çeşittir, biri yalnız edat olarak kullanılan asıl edatları. İkincisi, aslında isim ama edat gibi kullanılan kelimelerdir.²⁶⁶ Ergin'in son çekim edatları ve hal edatlarının arasındaki yakınlık görüşü aynı sayılır.

²⁶⁵ HZUTİL, C.3, s. 873.

²⁶⁶ Ergin, *age*, s. 365-367.

III.3.1. Vasıta ve Beraberlik İfade Edenler

III.3.1.1. Bilän

‘ile, beraber, vasıtasıyla’ anlamlarında gelen bağlama edatıdır. Uygur Türkçesinde denklik ifade eden kelime ve cümleleri bağlar, ondan başka harekete araç ya da alet olan şeyi, durumu bildirmek için de kullanılır.²⁶⁷

Qelin, egiz sepillar **bilän** qorşalğan häyvätlik bir şähär yoluçiniñ arqısında qalmaқта idi (s. 3). [*Kalın, yüksek duvarlarla kuşatılan gösterişli bir şehir yolucuların ardında kalıyordu.*]

Xuda saña acayıp käsip ata qıptu, şu käsip **bilän** ölüp ketişingä nesip bolğay (s. 12). [*Allah sana öyle bir meslek vermişki, öbür dünyaya da bu mesleğinle gitmeyi nasip eylesin.*]

Eriqtiki sular qandaq küçniñ täsiri **bilän** aqıdu?(s. 16)[*İrmaktaki sular hangi gücün etkisiyle akıyor?*]

Yaratqan igäm yär yüzini egiz tağlar **bilän** basurup tävränmäs qilip bärğän (s. 20). [*Yaradan yeryüzünü öyle yüksek dağlarla bekitererek sallanmaz kalmış.*]

III.3.1.1.1. Yalın Haldeki İsim ve İsim Soylu Kelimededen Sonra Gelenler

Läşkärklär mäddah **bilän** süpürğini bağlımaqçı bolup meñişi bilänla xälq tävräp kätti (s. 120). [*Leşkerler adamlar Süpürge 'yi bağlamaya kalkarken halk da sarsıldı.*]

III.3.1.1.2. Fiil İsimlerinden Sonra Gelenler

Bu mähällidikilärniñ hämmisi şähärgä kirip divaniçilik qiliş**bilän**cenini baqatti (s. 4). [*Bu mahalledekilerin hepsi şehirde dilencilik yapmakla geçiniyorlar.*]

III.3.1.1.3. Vasıta veya Araç Vazifesinde Gelenler

²⁶⁷Hasan, Zeynep – Semi, Mamut, “‘ve, bilen’ Bağlıguçiliri Üstide Mulahize”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2008, 3. Sayı, s. 31.

Eşikigä minip, qoram taş yeyitilğan xanliq yol **bilän** ittik meñip kätti (s. 3).
[Eşşeğe binip taşlardan yapılan saray yoluyla tez tez yürüdü.]

Alämniñçetigä berip, uniñdimu nerisida nemilär barlıqını öz közi **bilän** körgisi kelätti (s. 21). [Onun kendisine bıraksan, dünyanın öbür ucuna hatta dahaötensine gidip oralrada ne var ne yok görmek isterdi.]

III.3.1.2. Bilän Billä

Bir arada, aynı anda gerçekleşen hareketi ifade eder, çoğu zaman ‘bu, şu’ gösterme zamirlerinin iyelik eki almış şekliyle beraber kullanılır.

Mavu bovaqni özüñ**bilän billä** äkät. mavu xenimnimu saña qoşup berimän (s. 29). [Bu bebeği de kendinle beraber götür, işte bu kadını da sana hediye ediyorum.]

Mundaq çağlarda asmandiki bulut, ätraptiki tağ-davan, çöllüklär hätta pütün yär şariniñ özimu şu adämlär **bilän billä** pirqiravatqandäk qılatı (s. 80). [Böyle zamanlarda gökyüzündeki bulut ta, çevredeki dağ tepeler de, çöller de hatta tüm dünya dahi bu insanlarla beraber dönüyormuş gibi geliyordu.]

Şuniñ bilän billä mäkkar baylar yänä u yärgä aççıqı yaman közätçilär bilän eyiqtäk yoğan itlarnimu bağlap qoyğandır? (s. 263) [Böylelike sahtekâr zenginler u yerlere kaba gözetmenler ile ayı gibi kocaman itları da koymuş ta olabilir ha?]

III.3.2. Sebeb Edatları

Sebeb, neden bildiren, isim menşeli kelimelerdir. Uygur Türkçesinde kullanılıyor olan başlıca sebeb edatları, Säväbi/ sävābtin/ sävāplik, tüpeyli/ tüpeylidin, üçün. Önceki ikisi zaten yabancı kökenli kelimelerdir.

III.3.2.1. Säväbi/ Sävābtin/ Sävāplik

“dolayı, sebebi, çünkü” anlamlarında birleşik cümlelerde bağlaç, son çekim edatı vazifesinde kullanılır.²⁶⁸Kelime köküne, ayrılma hal eki‘tin’ ve sıfat yapım eki

²⁶⁸HZUTİL, C.2, s. 501.

‘lik’ eki eklenmesinyle yapılan iki kelime de müstakil kelime olmasına rağmen kimi cümlelerde edat olarak görülür.

Yaxı başqa birär tãbiy apät, uruş-cañcallar **säväbidin** väyran bolup yoqalğandur (s. 68).*[Ve ya başqa birer afet, savaşlar dolayı yok olmuştur.]*

Adämlär häyran boluşup, bu işniñ**säväbi** üstidä ğulğula qilişivetiptu (s. 158).*[Kişiler şaşırmişlar ve bu işin nedeni hakkında tartışıyorlarmış.]*

Bu yeganä yurtniñ yırağ çöllük içidä nemişqa bğüngiçä heçbir küçniñ hucumiğa uçrimay xatircäm yaşap kelivatqanliqiniñ**säväbini** ämdi çüşängändäk qildi (s. 93).*[Bu yegâne memleketin uzak çöller arasında bugüne kadar hiçbir gücün baskısına uğramadan mevcut olduğunun sebebini anlamış gibi oldu.]*

Ularniñ nemä **säväbtin**çöldä tämtiräp yüridiğini xudaniñ özi bilidu (s. 314).*[Onların ne sebeble bu çölde yoluna şaşırduğımın bir tek yaradan bilir.]*

Qolyağliqtiki tillani körgändila öziniñ bu yärgä nemä **säväbtin** kältürülğanlikini çüşändi (s. 351).*[Eldivendeki altınları görünce o kendisinin ne sebeble buraya çağırıldığını anladı.]*

III.3.2.2. Tüpäyli

U özidiki cismaniy äyiblä **tüpäyli** ayal cinsqa yeqin yolimasliqqa qäsäm qilğan bir adämdur...(s. 265) *[O kendi vücudundaki engeller dolayı kadınlara yaklaşmamaya ant içmiş bir adamdır.]*

III.3.2.3. Üçün

Sebeb bildiren edattır. İsim fiilinden sonra hareket için şart olan şeye bağlamak ve ‘sebebden, gerekli, dolayı’ anlamını ifade etmek için kullanılır. Başka, ‘ne, nemä’ soru zamirleri ve ‘şu, bu’ gösterme zamirlerinin iyelik eki almış şekilleriyle birlikte gelerek sebeb edatı olarak kullanılır.

Hörmät **üçün** uni dukanniñ aldiğičä uzitip çiqtim (s. 369).*[Saygımı ifade etmek için onu dükkânın önüne kadar geçirdim.]*

Läşkärләrnin közigä çeliqip qalmasliqi **üçün** süpürgä eşikini añ mäxpiy vâ xaliy yollar bilän elip mañatti (s. 146). *[Süpürge eşşeğini askerlerin gözünden kaçırmak için gizli saklı yollardan gidiyordu.]*

Alvasti paltini eliş**üçün** buruluşi bilänla, çöl yigit yänä qaçti (s. 311). *[Ayalet baltayı almak için eğildiği an çöl yiğit gene kaçtı.]*

Äcäbimä, u **nimä üçün** bu sözni şunçä işençlik deydu? (s. 27) *[Hayret, u neden bun kadar özgüvenle bunu söyleyebilir?]*

Hessiyatsiz kişilärlä allaniñ nemä **üçün** keçä bilän kündüz, sähra bilän şähär, bostanlıqlar bilän çöllüklärni täñ yaratqanlıqini çüşänmäydu (s. 321). *[Duygusuz insanlar Allah'ın niye gece ile gündüzü, köy ile şehiri, yeşillikler ile çölleri beraber yarattığını anlamıyor.]*

Şuniñ **üçün** aldi bilän padişahni turğuzuş lazim (s. 141). *[Onun için önce bir padişah seçmemiz lazim.]*

Ätraptiki ayallar şu xislätleri **üçün** uni «göhärbanum» degän ismi bilän çaqirmay, hürmät bilän «Ayim» deyiştatti (s. 230). *[Çevresindeki kadınlar onun bu kişiliği dolayı “göher banu” adını direk çağırmadan saygıyla “Ayım” diyorlardı.]*

III.3.3. Benzerlik Edatları

äynän, käbi, oxşaş, goya, goyaki, xuddi. Bu edatlar da başına geldikleri cümleyi kendilerinden öñekine bağlar.²⁶⁹ Çoğu alıntı kelimelele dayanmaktadır. Ve örnek aldığımız metinde çoğu raslamıyor.

III.3.3.1. Benzerlik ifadesi taşıyanlar

III.3.3.1.1. Goya

---

²⁶⁹ Ergin, *age*, s. 356.

Şu tapta u **goyaşah** bilän söhbätläşmäkçi bolup ketip barğan älçidäk, ğälibä tuğini tapşuruvelişqa mañğan qomandandäk mäğrur ketip baratti (s. 154). [*Şu an o sanki kralla sohbetе giden savçі, zafer bayrağı almış general gibi dimdik yürüyödu.*]

...**Goya** süpürgigä yurti xaniväyrançiliqqa uçriğan aşu bir keçidä birdinla qeriliq yatkändäk beli mükçiyip, peşanisidiki qoruqlar teximu çoñqurlişip kätkäni (s. 146).[...*güya Süpürge'nin memleketi tecavuzа uğradığı bir gece içinde aniden yaşlanmış gibi, onun belleri eğilip, yüzündeki çizgileri daha derinlemişti.*]

U **goya** havada läyläp ketip barğandäk xiyaliy bir tuyğu içidä alğa ilgiriläytti (s. 154).[*U güya gökyüzünde uçuyormuş gibi bir hayal içinde ilerliyödu.*]

III.3.3.1. 2. Xuddi

çöl yigit qattiq varqirişi bilän u quyruqini egiz qilip, **xuddi** buyruq alğan läşkärädäk, öy täräpkä qarap ceniniñ bariçä çepip kätti (s. 310).[*Çol yiğidin sert bağırmasıyla u kuyruğunu kaldırdı ve emir almış asker gibi eve doğru tüm hızıyla koştu.*]

Beşini tövän selip, bir xil yürüş bilän **xuddi** kälğüsidiکی bolğusi bir çoñcän üstidä xiyal sürüp ketivatqan läşkär başliqidäk qädäm basatti (s. 323).[*Başını eğmiş, sanki büyük bir savaş hazırlığı üzere düşünen kumandan gibi ağır adımlarla ilerliyödu.*]

III.3.4. Başkalık ifade eden edatlar

III.3.4.1. Başqa

İsim kelimesidir, -den başqa biçiminde başkalık, gayrı anlamında edat vazifesinde kullanılır.

U qopal vä tākābbur mutāāssipliki bilän kişini bizar qilidiğan **başqa** mudārrislärgä oxşaşmaytti.(s. 20) [*O sert ve kibirli, katı karakteriyle insanı bezdiren başka müdderislerden farklydı.*]

Şähärniñ ärzimäs puqralirini uluğ vä şävkätlik şahimiz bilänAlladin **başqa** heçkimni yâd ätmäydiğan qildim. (s. 109) [*Şehrin insanlarına yüce sultanım siz ile Allah'tan başka hiçkimseyi düşünmez kıldım.*]

Şuniñ bilän şahniñ dähşätlik nüzari astida qaratärgä çüşkän **başqa**ölimalar yenik tinişti. (s. 132) [*Bu yüzden şah'ın öfkeli bakışından kara terler içinde boğulan diğer ülemalar derin bir nefes aldı.*]

Şähärdiki dañliq xenimlar bilän beriş-keliş qilidiğan häväsliridin **başqa** türlük ällärniñ pulliri, qädimki padişahlıqlarñ tillaliriğa bolğan qiziqışimu yuqiri idi (s. 347). [*Şehirdeki adı çıkmış kadınlarla ilişki yaşadığından başka farklı ülkelerin para pullarına, eski hanedanlara ait altınlara baya ilgisi vardı.*]

III.3.5. Diğər Hal Edatları

Edatların yapısını belirttiğimizde bir bölüm isim soylu kelimelerin ve fiilin çekimli şekillerinin de cümle içinde edat vazifesi alabildiğini dile getirilmişti. Bu başlık altında işbu isim soylu ve fiil menşeli olan kelimelerin edat yerinde kullanışlarına değinilecektir.

III.3.5.1. Däymän(däysän, däysilär, däysiz)

İşbu şekli, 2.şahıs buyuru kipli cümlelerin sonunda bulunarak, buyuru, emir manasını güçlendirmek için kullanılır. Şahıs, soru zamirleriyle çekimlenen cümlelerin sonuna eklenerek, sorunun ters cevap(soru olumsuzsa olumlu cevabı ima eder, olumluysa olumsuz cevabı ima eder) almak istediğini ifade etmek ve cevabı netleştirmek için kullanılır.

2.şahıs buyuru kipi, anlatma çekimi alan cümlelerin sonunda, dinleyiciye yönelik netleştirme, güçlendirme rolünü üstelerler. 2.şahıs, şimdiki zaman soru şekli, eşit gelen bir kaç isim ya da isim kelime gruplarına tek tek eklenerek, şu bir tür nesne

içindeki birilerini göstermek için kullanılır.²⁷⁰ Bu tür eşit kelimeler mutlaka bir özetleyici kelimeye dayalı olur.

Sän meni aldavatisänğu **däymän?**(s. 23) [*Sanırsan sen bana yalan söylüyorsun.*]

Tova **däymän**, därd tartqanğa kişi ölmäydu.(s. 43) [*Tövbe, elem çektiği için insane ölmüyor.*]

Bu çöllüklärni bizdin kim talişidu **däysän?**(s. 141) [*Bu çölleri kim bizden almak ister ki?*]

-Qeni, qandaqçä **däysän?**(s. 166) [*hanı, nasıl böyle diyorsun.*]

Rast **däysän**, atam seni tillaniñ hämmisini, meni quruq xaltini alsun, degän boluşimu mumkin.(s. 188) [*Doğru söylüyorsun, babam altınların hepisini seni alsın, bana ise boş torbayı alsın demiştir belki.*]

Süpürgä öziniñcahankäzdiçilik ömridä nemilärni körmigän **däysiz?** (s. 68) [*Süpürge bu hayatında neyleri görmesi dersin.*]

Xata tonumiğan bolsam, ikkimiz ilgiri bir yärdä uçaşqanğu **däymän**(s. 98). [*Yanlı tanımadıysam bir önceden bir yerde karşılaşmıştık sanırım.*]

Hä, şu bovaqni **däymän**, qeni kim özini män aşu bovaqtin pakmän deyälisä otturiğa çıqsun! (s. 125) [*Evet, o bebek diyorum, hanı kim kendisini ondan daha saf diyebilirse öne çıksın!*]

Män **däymän**, süpürgä, muşu qumluqlarda bostanlıqlarnı bärpa qilğimizğa härkim bizgä apirin eytar, heçkimniñ biz bilän düşmännläşküsü kälmas!... (s. 142) [*Diyorumki Süpürge, bu çölde inşa ettiğimiz bostanlıklar için herkes bize aferin der, kimse bizimle düşman olmak istemez.*]

-Bir tutuşup baqay **däymän**,- dedi ömär,- säl qorquvatimän (s. 217). [*Bir denesem diyorum,- dedi Ömer,- ama korkuyorum.*]

---

²⁷⁰ Tömür, *age*, s. 499.

-Bova, sän bizni häqiçan tazimu bir namrat nârsilär ikän, dâp qaldıñğı **däymän**?
(s. 379) [*Dede, sanırım sen bizi çok fakır zannetin değil mi?*]

Meniñ nemä amalim bar, **däysilär**? (s. 73) [*Benim ne yetkim olabilir dersin?*]

-Unimu däysilär, bunimu däysilär,- dedi yänä biri,- män silärgä eytsam, işniñ huzuri näq padişahniñ ordisi içidä qaravulluq qılışmikin, **däymän**(s. 176).[*Öyle böyle diyorsunuz, diye başladı öbürü,- ben diyorumki, işin en güzeli padişah sarayıda güvenlikçi olmak sanırım.*]

III.3.5.2. Körä

Läşkärلär üçün mähbusni ordiğa apirip tapşurup bärğändin **körä**, şu bir tilläğa tegişkän paydiliqraq idi(s. 13). [*Askerler için suçluyu saray mahkemesine götürdüklerine göre, onu bir tal altın yerine değiştirdiği daha mantıklıydı.*]

Şu tapta saña ikki oçum qonaqtin **körä**, bir yutum su qimmätlikräk, amal qançä, meniñ gallirimmu qurup kätti (s. 323).[*Şu an sana bir avuç kuru mısıra göre, bir yudum su daha önemli, ama çaresizim, benim de boğazım kurudu.*]

III.3.5.3. Qarap

“-GA doğru, - GA göre” anlamında kullanılmaktadır.

U quyaş nuri bilän tavlinip turğan oçuqçiliqni, kâptärlär pärvez qilişip turğan köpkök asmanni, çäksiz dalalarni kesip ötüp härtäräpkä **qarap** sozulup kätkän çigir yollarni, däreaxzarlıqlarğa tökülğän muzdäk vä näm yopurmaqlarni seğinatti (s. 19).[*O güneş ışıklarında parlayan güzel dalayı, güvercinler uçuşan gökyüzünü, uçsuz bucaksız yaylaları dilimleyip geçip heryöne doğru giden yaya yolları, ormanlardaki dökülmüş buz gibi yaprakları özlüyordu.*]

Helila biqiniğa yegän tepiktin rancigän eşäk cahilliq bilän aldığa **qarap** meñivärdi (s. 28). [*Az önce yediği sert tekmeyle kızmış eşşek, sert sert adımlarla ön tarafa doğru gidiyordu.*]

Balamni saña vâ xudayimniñ özigä tapşurdum,-dedi-dä, dârâxliklär arisidin kâtkän ayağ yol bilän şähär sepili tärâpkä **qarap** yügürüp kätti (s. 30). [*Kadın, evladımı sana ve yüce allahıma emanet ediyorum, dedi ve hemen ağaçlar arasındaki yoldan şehir tarafa doğru gitti.*]

III.3.5.4. Qariğanda

Edat anlamı: “-A göre, kıyasla, -A uygun olarak” dir.²⁷¹ Uygur Türkçesinde yönelme hal çekimindeki isme dayalı olarak, mukayese alınan nesneyi ifade ediyor.

U cahanniñ heliqi töt tam bilän qorşalğan bağqa **qariğanda**şunçä kâñlikigä, yiraqlardiki upuq sızıqığa, quyaşniñ härküni ätigänliki lavuldap çoğ bolup upuqtin kötürölüp, yänä şundaq qıpqızıl şöpäq içidä ğayıb bolidiğanliqığa häyran bolatti. (s. 184)[*O dünyanın dört duvarla kuşatılmış bahçeye göre daha genişliği, uzaktaki ufuk çizgileri, güneşin her sabah ateş topu gibi doğması ve kırmızı şefekler içinde kaybolmasına çok şaşırıyordu.*]

Ömär barattin pakarrağ bolğan bilän uniñğa **qariğanda** köp qavul idi (s. 208). [*Ömer'in boyu Barat'tan daha kısa ama vücut yapısı baya iridir.*]

III.3.6. Zaman Edatları

Aslında isim kelimeleridir, edat olarak kullanılırlar. Zaman edatından önce gelen kelime çıkma hal eki almış durumda gelir.²⁷²

III.3.6.1. Beri

Mana üç kündin **beri** ordiniñ içi qan bilän toldi (s. 33).[*İşte üç günden beri sarayın içe kana doldu.*]

Undaқта biz bu birqañçä kündin **beri** bir alvasti bilän hämsäpär bolup mañduqmu? (s. 55) [*O zaman biz kaç günden beri bir ayalet ile beraber yolculuk yaptık mı?*]

²⁷¹ Hacıeminoğlu, *age*, s. 53.

²⁷² Ergin, *age*, s. 372.

Yerimi eşäk, yerimi adäm bolğan bolsañ sänmu beşiñdin ötkän işlarni, tuğulğandin **beri** qandaq eğıllarda yetip, qandaq etizlarda qonğanliriñni, kimlär bilän muhäbbät bağlaşqiniñni qızışıp turup sözlöp berättiñ (s. 61). *[Eğer sen yarı eşşek yarı adam olsaydın, sen de yaşadıklarını, doğduğundan beri nasıl bir ağırlarda yatıp, kimim çiftliklerinde neler yaptığını heyecanla bana anlatırdın.]*

Ularniñ nazaridä şahzadiniñ kallisini äketiş bilänla mänsipi ösüp sarkärdilər qatarığa ötüp qalğan bu soyma yeqindin **beri** tolimu köräñläp kätkäni (s. 138). *[Onlara göre, şehzadenin kellesini getirmekle mertebesi yükselmiş olan bu aptal son zamanlardan beri baya havaya girmişti.]*

Bu yigitni aycamal uzun vaqıtlardın **beri** özi täşnaliq bilän kütkän baturniñ özi döp bildi (s. 275). *[Bu yiğidi, Aycamal çok zamanlardır beklediği beyaz atlı prensin ta kendisi diye düşündü.]*

III.3.6.2. Keyin

Vakit ifade eden zamirdir, Türkiye Türkçesindeki “sonra, -dan sonra” ile aynı kullanılıyor.

Qanlıq cäñlär ötüp kätkändin **keyin**, ğälbä qılğuçılar aldi bilän yezilğan tarixlarni közdin kaçüridu (s. 36). *[Savaş bittikten sonra, kazananlar en başta yazılmış tarihleri gözden geçirir.]*

Ömār bilän Barat qisqıla xätmiqur’an oqup du’a qilişqandin **keyin**, heliqi cigdä tüvidin dadisieytqan narsini izdäşkä başlıdi (s. 173). *[Ömer ile Barat biraz Kur’an okup du’a ettikten sonra, ağaç dibinde babasını söylediği şeyi aramaya başladı.]*

Nizambay **keyin**, terä, yuñ sodisi bilän şuğullinidiğan bu qeyin atisiniñyölişi bilän tezla beyip kätti (s. 226). *[Nizambay sonra, deri, yün ticaretiyle uğraşan o kayınbabasının yardımıyla çok geçmeden zengin oldu.]*

Niyazniñ soda qilip turğınını öz közüm bilän körgändin **keyin** bu yaqqa qarap yügürimän (s. 281). *[Niyaz'ın ticaretin başında olduğunu kendi gözlerimle gördükten sonra bu tarafa doğru koşuyorum.]*

Uniñ kitab mästanisi yaş xotuni bilän birlişip bayni tuydurmay öltürgändin **keyin**, Aycamalni ämrigä aldı (s. 346). *[Onun kitab sever yaş kadınla iş birliği yapıp beyini öldürdükten sonra, Aycamal'ı nikâhına alacaktı.]*

Şuniñdin keyin u haram bilän halalniñ otturisdiki hämmä koçılarda meñip baqti (s. 346). *[Ondan sonra, o haram ile helâlin arasındaki tüm yolları denedi.]*

III.3.7. Yer-Yön Edatları

Aslında teref, yer, yön bildiren isimlerdir ve belirli hal eki almış isimlerle bağlanarak yer tamlayıcısı, zarf fiil öbeklerini oluştururlar. Tümcenin yeri, yönünü açıklar.

III.3.7.1. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar

III.3.7.1.1. Arqiliq(ile, vasıtasıyla)

Genelde yalın haldeki isime bağlanır ve bu grup cümle içinde yer tamlayıcısı olarak kullanılır.²⁷³ Türkiye Türkçesindeki “ile, vasıtasıyla” kelimeliyle aynıdır.²⁷⁴

Bir küni ayim ömârni aşpâz xotun **arqiliq** aldığa çaqırttı (s. 234). *[Bir gün Ayim aşçı kadın vasıtasıyla Ömer'i yanına çağırttı.]*

III.3.7.1.2. Qatarliq

Qatâr sözcüğüne + *liq* (<+liq) ekinin eklenmesiyle yapılmış, yalın haldeki kelimelerden sonra gelen sıralama edatıdır.²⁷⁵

²⁷³ Abdulla, *age*, s. 1943.

²⁷⁴ Öztürk, *age*, s. 117.

²⁷⁵ HZUTİL, C.4, s. 17.

Şalañ saqal **qatarliq** bir qançä läşkär başliqliri aqsaqal yantaqniñ öyidä ziyapättä olturdi (s. 101).*[Sakallı başlık birkaç asker başı Yantak aksakalın evinde ziyaretteydi.]*

III.3.7.1.3. Säväbi/ säväbtin / säväplik

Dolayı, sebebi, çünkü anlamlarında birleşik cümlelerde bağlaç, son çekim edatı vazifesinde kullanılır.²⁷⁶ Kelime köküne, ayrılma hal eki ‘-tin’ ve sıfat yapım eki ‘-lik’ eki eklenmesiyle yapılan iki kelime de müstakil kelime olmasına rağmen kimi cümlelerde edat olarak görülür.

Yaki başqa birär täbiyy apät, uruş-cañcallar **säväbidin** väyran bolup yoqalğandır (s. 68).*[Ve ya başka birer afet, savaşlar dolayı yok olmuştur.]*

Adamlar häyran boluşup, bu işniñ**säväbi** üstidä ğulğula qilişivetiptu (s. 158).*[Kişiler şaşırmişler ve bu işin nedeni hakkında tartışıyorlarmış.]*

Bu yeganä yurtniñ yıraq çöllük içidä nemişqa bügüngeçä heçbir küçniñ hucumiğa uçrimay xatircäm yaşap kelivatqanliqiniñ**säväbini** ämdi çüşängändäk qildi (s. 93).*[Bu yegâne memleketin uzak çöller arasında bugüne kadar hiçbir gücün baskısına uğramadan mevcut olduğunun sebebini anlamış gibi oldu.]*

Ularniñ nemä **säväbtin**çöldä tämtiräp yüridiğini xudaniñ özi bilidu (s. 314).*[Onların niye bu çölde yoluna şaşırdiğini bir tek yaradan bilir.]*

Qolyağliqtiki tillani körgändila öziniñ bu yärgä nemä **säväbtin** kältürülğanlikini çüşändi (s. 351).*[Eldivendeki altınları görünce o kendisinin ne sebeble buraya çağırıldığını anladı.]*

III.3.7.1.4. Tärripidin

Arapça “täräp” kelimesine ayrılma hal eki eklenmesiyle yapılmıştır. Yalın haldeki isimlerden sonra gelir.

²⁷⁶ HZUTİL, C.2, s. 501.

Padişah **täripidin** ularniñşähär içidä turuşı mäñgü çäklängänidi(s. 5).*[Onların şehir içinde kalması padişah tarafından yasaklanmıştı.]*

Kimilər **täripidindur** tikip qoyulğan qädimiy sögätlär, mäcnuntallar öz ätrapığa qoyuq sayä taşlaytti (s. 114).*[Kimileri tarafından dikılmış söğütler yanlarına koyu gölgeler seriyordu.]*

Bağniñ quyaş nuri vä yamğur-yeşinlarda öñüp qağciriğan yoğan dävrazisi kimilər **täripidindur** mixlap, eçilmas qilip bekitivetilgänidi (s. 162).*[Bahçenin güneş altında ve yağışlarda sararmış kocaman kapısı birileri tarafından bir daha açılmayacak kadar sıkı çivilenmişti.]*

Uniñ oñ qoli bizniñ adil hâkimimiz **täripidin** kesip taşlangan (s. 259).*[Onun sağ eli bizim hâkim tarafından kesilmişti.]*

III.3.7.1.5. Toğruluq/ toğrisida

Cümle içinde hal zamiri olarak hareket ya da nesneyi ifade etmek amacıyla kullanılır. Türkiye Türkçesindeki ‘hakkında, üzerine, ait’ anlamını karşılar.

Baharni qoğlišip ketivatqan quşlar... yänä şundaq nurğun işlar **toğrisida** küyläydu (s. 15).*[İlkbaharı özleyen kuşlar vs. başka birsüre işler hakkında medih okuyordu.]*

Sän muşundaq qiliçni rastinla körmigänmu? U **toğrisida** añlapmu baqmığanmu?(s. 23) *[Sen gerçekten böyle bir kılıç görmemişmiydin? Hatta o hakkında hiç duymamıştın, doğrumu?]*

Sän bu **toğruluq** astıraq sözlä yaki özüñeytqandäk untupla kät! (s. 33) *[Sen bu konuda dikkatli konuş ya da denildiği gibi unutuver!]*

Keyin tarixçilar yüzbärgän bu sirliq väqälär **toğrisida** tarix pütüşidu (s. 36).*[Sonra, tarihçiler bu gizemli vakıalar hakkında tarih yazıyor.]*

-Sili mändin bu **toğruluq** sorimidila-dä!(s. 357) *[Siz bana bu hakkında sormadınızki!]*

Män bu **toğruluq** oşuqçä gäp sorimidim (s. 357).[*Ben bu kouda fazla birşey sormadım.*]

Zärgär usta bu tilla **toğrisida** ätäy başqıçä bir hekayä toqup Baratbaydin qutulmaçı boldi (s. 362).[*Kuyumcu usta bu altınlar hakkında başka hikâye uydurup Barata'tan kutrumak istiyordu.*]

III.3.7.2. Yönelme Halinden Sonra Kullanılanlar

Yönelme halı isteyen edatlar, cümled belirli yer, yön, sınır ilişkileri kurar.²⁷⁷ Çoğu karşılaştırma anlamı ifade etmek için kullanılırlar.

III.3.7.2.1. Qarşi(karşı)

Yeni Uygur Türkçesinde “-e karşı, -e inat” anlamında yönelme durumundaki kelimelere bağlanır, ismin yönelme hal eki almış şekillerinden sonra gelirken edat vazifesinde geliyor.²⁷⁸

Biz uniñğa **qarşi** qoşun täşkilligüdükmiz (s. 90).[*Biz ona karşı ordu düzenleyeceğiz.*]

-Ular silärni azdurğuçılar, silärni padişahqa **qarşi** qutratmaçı!(s. 120) [*Onlar sizi yoldan çıkaranları, sizi padişaha karşı isyana kıskırtmak isterler!*]

Ular özlirigä **qarşi**ciqqan bäglikläriñ bäg yaki aqsaqal, uruq-cämätiriniñ balilirini paytäxtkä äkilip görügä tutup turatti (s. 161).[*Onlar kendisine karşı çıkan beyliklerin beyini ya da akraba, kardeşlerin çocuklarını getirip rehn alırdı.*]

Ömär ayimniñ sözigä **qarşi** heçnimä deyälmidi (s. 237).[*Ömer ayım'ın sözüne karşı hiçbir şey diyemedi.*]

Peşayvanliq öylärniñ**qarşi** täripidä uzun kätkün lapas bolup, lapas astığa çoñ-kiçik öylär, tay-tay mallar rätlik qoyulğanidi (s. 267).[*Ön saçaklı evlerin karşısında kurulan uzun çardakların altında top top mal koyulmuştur.*]

²⁷⁷Banguoğlu, *age*, s. 387.

²⁷⁸Yasin, *agm*, s. 18-23.

III.3.7.2.2. Qarap(doğru)

Bakmaq, görmək, göz atmaq anlamındaki zarf fiildir. “-GA doğru, - GA göre” anlamında kullanılmaktadır.

Helila biqiniğa yegän tepiktin rancıgän eşäk cahilliq bilän aldığa **qarap** meñivärdi (s. 28). [*Az önce yediği sert tekmeyle kızmış eşşek, inadına inat ön tarafa doğru gidiyordu.*]

Balamni saña vâ xudayimniñ özigä tapşurdum,-dedi-dä, dărăxlklär arisidin kätkän ayağ yol bilän şähär sepili täräpkä **qarap** yügürüp kätti (s. 30). [*Kadın, evladımı sana ve yüce Allahıma emanet ediyorum, dedi ve ağaçlar arasındaki yoldan şehir duvarları tarafa doğru gitti.*]

Ätidin başlap biz u tağ täräpkä ämäs, mana mavu çöllüklärgä **qarap** kätkän yol bilän mañimiz (s. 49).[*Yarıdan başlayarak biz o dağ tarafa doğru değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.*]

Yänä şu yollar bilän dehqanlar, kasiplar, otunçılar şähärgä **qarap** aldirap eqışatti (s. 181). [*Gene o yallarla çiftçiler, oduncular, marangozlar şehir içine doğru hızlı hızlı gidiyorlardı.*]

Üstidin pürkancisi bilän çümbilini elip taşlığan ayalğa **qarap** qetip turupla qaldi (s. 249). [*O üzerindeki hicab ve örtüsünü çıkarmış kadına bakıp yerinde dondu kaldı.*]

Şuniñ bilän öziniñ dāñniñ ğorilgil tamiqiğila **qarap** qalmaq, bazardinmu yetärlük tamaqlinip turuvatqanlığını körsitip qoyatti (s. 256). [*Bununla kendisinin konakevinin yemeklerini bakmadan dışardan bile bol bol yiyebildiğini göstermeye çalışıyordu.*]

Nurdun haci közdin yiraqlışı bilänla ömərbaymu heliqi tillani yipäk yağlıqığa tügüp, dukanni aldirap quluplidi-dä, öyigä **qarap** mañdi (s. 345). [*Nurdun haci biraz uzaklaşınca Ömerbay hemen o altınları ipek örtüye serdi ve dükkânı kapatıp eve doğru yürüdü.*]

Taň yoruşı bilänla u aldirap kiyindi-dä, zärgärniň öyigä **qarap** mañdi (s. 356).*[O gün dođar dođmazla aceleyle giyindi ve kuyumcunun evine dođru yol aldı.]*

III.3.7.2.3. Yarişa(göre, uygun)

Uygun, laik anlamında,²⁷⁹yönelme halindeki isimlere bağlanır. Cümle içinde yüklemi açıklayıcı zarf olarak harekete uygun olan nesneyi ifade etmek için kullanılır.²⁸⁰

Padişahlar degänniň özigä **yarişa** orda-sarayliri boluşı keräk-dä! (s. 122)
[Padişah dediğin kendine göre heybetli ordu, sarayları olması gerekir!]

III.3.7.3. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar:

III.3.7.3.1. Başlap (itibaren)

Bu edat “tartip, itibarän” kelimeleriyle aynıdır fiilini zarf şeklinde, ayrılma hal eki almış isimlerden sonra geçici edat olarak kullanılmıştır. Birer hareket ya da durumla ilgili yer veya zaman sınırının başlangıcını ifade ediyor.²⁸¹

Ätidin **başlap** biz u tağ täräpkä ämäs, mana mavu çöllüklärgä qarap kätkün yol bilän mañimiz (s. 49). *[Yarından başlayarak biz o dağ tarafa değil işte bu çöl taraftaki yollarla gidiceğiz.]*

Ätisidin **başlap** barat bazar tarqılışı bilänla bazar mäydanini, boş qalğan rästilärni aylandı (s. 261). *[Ertesi gündən başlayarak Barat, Pazar kapandığı an meydanları, boş caddeleri dolaştı.]*

III.3.7.3.2. Beri (beri)

Zaman edatıdır. Vakit isimlerinin ayrılma hal eki almış şekillerinden sonra gelerek ‘şu zamandan sonra, şundan başlayarak’ anlamını veriyor.²⁸²

²⁷⁹ HZUTİL, C.6, s. 441.

²⁸⁰ Abdulla, *age*, s. 1949.

²⁸¹ Abdulla, *age*, s. 1945.

Mana üç kündin **beri** ordiniñ içi qan bilän toldi (s. 33). [*İşte üç günden beri sarayın içi kanla doldu.*]

Undaқта biz bu birqañça kündin **beri** bir alvasti bilän hämsäpär bolup mañduqmu? (s. 55)[*O zaman biz kaç günden beri bir ayalet ile beraber yolculuk yaptık mı?*]

Yerimi eşäk, yerimi adäm bolğan bolsañ sänmu beşiñdin ötkän işlarn, tuğulğandin **beri** qandaq eğıllarda yetip, qandaq etizlarda qonğanliriñni, kimlär bilän muhəbbät bağlaşqiniñni qizişip turup sözləp berättiñ (s. 61). [*Eğer sen yarı eşşek yarı adam olsaydın, sen de yaşadıklarımı, doğduğundan beri nasıl bir ağırlarda yatıp, kimim çiftliklerinde neler yaptığımı heyecanla bana anlatırdın.*]

Ularniñ nəzəridə şahzadiniñ kallisini äketiş bilänla mänsipi ösüp sarkärdilər qatarığa ötüp qalğan bu soyma yeqindin **beri** tolimu köräñläp kätkanidi (s. 138). [*Onlara göre, şehzadenin kellesini getirmekle mevkileri yükselmiş olan bu aptal son zamanlardan beri baya havaya girmişti.*]

Bu yigitni aycamal uzun vaqıtlardin **beri** özi taşnaliq bilän kütkan baturniñ özi döp bildi (s. 275). [*Bu yiğidi, Aycamal çok zamanlardır beklediği beyaz atlı prensin ta kendisi diye düşündü.*]

III.3.7.3.3. Körä (göre)

İsmin yönelme halinden sonra gelir ve “- e uygun olarak” anlamında kullanılır.

Ləşkərlär üçün məhbusni ordığa apirip tapşurup bərgəndin **körä**, şu bir tillağa teğışkän paydiliqraq idi (s. 13). [*Askerler için suçluyu saray mahkemesine götürdüklerine göre, onu bir tal altına değiştirdiği daha mantıklıydı.*]

Şu tapta saña ikki oçum qonaqtin **körä**, bir yutum su qimmätlikräk, amal qañça, meniñ gallirimmu qurup kätti (s. 323). [*Şu an sana bir avuç kuru mısıra göre, bir yudum su daha önemli, ama çaresizim, benim de boğazım kurudu.*]

---

²⁸² HZUTİL, C.1, s. 525.

III.3.7.3.4. Neri(öte)

Karahanlı devri metinlerinden itibaren “naru/ nari” şekilleride görülen ve -den sonra, -den itibaren anlamlarındaki mekân zarfıdır. Ama Türkçe kelimelerde söz başında *n* sesi gelemeyeceği özelliğinden bakarsak eski Uygurcadaki “*inaru*” kelimesine de bağlamak mümkün.²⁸³ Eski Türkçedeki *ne* soru zamiriyle yönelme hal ekinin eski şekli <-aru, erü>ile “*närü*”şeklinde olduğu bilinir.²⁸⁴

Alämniñçetigä berip, uniñdin**mu** nerisida nemilär barlıqını öz közi bilän körgisi kelätti (s. 21).*[Onun kendisine bıraksan, dünyanın öbür ucuna hatta daha ötensine gidip oralrada ne var ne yok görmek isterdi.]*

Qeriliqtin hazir u özidin on qädäm **neridiki** adämni tonuyalmıgını bilän, kündüzdimu yultuzlarnıñ orniniñ qäyärdilikini xatasiz körsitip beräläytti (s. 131).*[Yaşlandığından on adım uzaktaki adami tanıyamazsa da, yultuzların yerini gündüzde bile doğru gösterebiliyordu.]*

Köp çağlarda säpär öziniñçañıldaq avazi bilän tügimäs soallarni sorap aqsaqalniñ beşidin **neri** kätmäytti (s. 168). *[Çoğu zaman Seper civil civil sesiyle durmadan soru soruyarak aksakalın yanından ayrılmıyordu.]*

Silidäk uluğlarnıñ işiğa haram niyät bilän qol seliştin xuda özi **neri** qılsun!(s. 221)*[Sizin gibi insanların işine art niyetle el uzatmaktan Allah korusun!]*

III.3.7.3.5. Tartip (itibaren)

Uygur Tüerkçesindeki zarf fiillerin yapımı farklıdır, birçoğu zaman, vakit bildiren sıfat fiillerine iyelik, hal, eşitlik, pekiştirme yardımcılarının getirilmesiyle yapılmış olduğu görülür. Bir kısımda enkletik edatlarla beraber kullanıldığı için gramer çalışanlar arasında hep zarf fiilleri yanlışlıkla edat türüne

²⁸³ Hacıeminoğlu, *age*, s. 65.

²⁸⁴ Ğocahun Hudaverdi, vd, *age*, s. 388.

koyuyorlar.²⁸⁵Buradaki “qarap, tartip, qarita” kelimeleri de aynı bu tür tartışmalar içindedir. Yapılarına bakarsak çekimli zarf fiili, ama cümlede kurduğu öbek açısından ve vazifesi açısından belirli yardımcılık rolü varlığı görülür. Aslında burdaki enkletik dediğimiz terim, Türkçe tam karşılığı eklentidir. Bu noktadan yola çıkarsak aslı Türkçe olmayan edat, ilgeç, gibi bir süre ad karmaşıklığından boğulan vazifeli kelimeleri yerlerine getirebiliriz diye düşünüyorum. Bu enkletik terimini giriş kısmındaki tartışmalarda iyice değerlendirip edatlarla olan ilişkisi, farklılıklarını açıklamak konumuza çok yararlı olacaktır.

Şundaq qilip, bağvân bovayniñ ata-bovisidin **tartip** halal ämgiki bilän bina qilğan beğini tartivaptu (s. 117).[*Öylece bahçıvanın atalarından beri helal alınteriyle inşa ettiği bahçeyi elinden almış.*]

-Män ata-bovamdin **tartip** muşu şähärdä tuğulup çoñ bolğan cahankäzdi süpürgä bolimän (s. 119).[*Benim ecdatlarımdan başlayarak bu şehirde doğmuş büyümüş seyyah Süpürge.*]

Biğämlär şähiriniñ xälqi ata- boviliridin **tartip** naxşa-saz, oyun-tamaşağa nahayiti herismänikän (s. 134).[*Bu şehrin insanları atalarından başlayarak saz çalğı, eğlenceye düşkün insanlarmış.*]

«Aqsaqal» liq märtivä uniñ ailisidä ata-bovisidin **tartip** davam qilip kelivatqanidi (s. 140).[*Aksakal mevkisi bu ailede atalarından beri devam ediyordu.*]

Bovay yaş vaqitliridin **tartip** muşu çöllüklärdä ovçılıq qilip, bazarğa otun äkirip setip tirikçilik qilğanidi (s. 198).[*Yaşlı adam gençliğinden başlayarak bu çöllerde avcılık, odun satmakla geçine gelmiş.*]

Ömär bala vaqtidin **tartip**çelişip ögängänidi (s. 215).[*Ömer çocukluğundan beri görev yapma alışmıştı.*]

---

²⁸⁵ Hikmet Koraş, 2013, “Türk Lehçelerinde Hal Ekleri ve İsim Çekim Ekleri ile Teşkil Edilen Zarf-fiil Şekilleri ve Türkiye Türkçesinde Karşılıkları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-25 Ekim 2008) Bildirileri*, Ankara, TDK Yayınları, s. 2865-2910.

SONUÇ

Edatlar köklü kelime değil, birçoğu müstakil kelimelerden ya da müstakil kelimelerin belirli çekime girmiş halde kalıplaşmış şekillerinden oluşmuşlardır. Edat kelimeleri gramerleşme süreci içerisinde oldukları için, bir kısmı leksik manalarını korumakta, bir kısmı da manalarını çoktan kaybetmiş, sadece görevlendirildiğinde bağlandığı kelimelere mana yükler, ama yine bazı kelimelerin görev ifade ederken asıl leksik anlamlarının etkisinin de mevcut olduğunu görebiliyoruz. Çünkü bu bir devam etmekte olan tarihi süreç, dolayısıyla bu tür gelişme belki gelecekte de kelime türemesi ve üretiminde belirli etki sağlayabilir.

Edatlar ancak manalı kelimelerle birlikte kullanırken vazife alabiliyor ve burdaki manaları da bir yere kadar, içlerinde bir kısmı tek başına da bir ifadeye sahip olabilir ama bu ifadenin anlaşılması için de diğer anlamlı kelimeler veya cümlelere bağlanması lazım. Diğer bir kısmı ise birlikte kullandıkları unsurlardan ayrı bir şey ifade etmez, ifade bakımından onlara sıkı bağlı kalırlar. Esas rölü ise, birlikte kullanıldıkları kelimelerin ifade kabiliyetine yardım etmektir. Edatlar kelime yapımına elverişli değildir, ancak isimleşenlerinden kelime yapılabilir, esas itibariyle dilin eksiz unsurlarıdır.

Çalışmamızda Uygur Türkçesindeki edatları ve yapılarını izahlamak için önce Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki edatlar hakkında yapılan gramer çalışmalarını inceledik. Ama edat terimi ve hangi kelimelerin edat gurubuna dâhil olması hangi kelimelerin edat yerine kullanılması konusunda çok çeşitli görüş ve değerlendirmeler karşımıza çıktı. Uygur Türkçesinde yardımcı kelime başlığı altında değerlendirilen edatlar ve ayrı bir kelime türü sayılan taklid ve işaret kelimeleri Türkiye Türkçesinde edat gurubunda yer alıyor. Yani kelime gurupları da farklılıklar vardır. Dolayısıyla çalışmada, örnek metindeki bağlama, kuvvetlendirme, karşılaştırma gibi fonksiyonları gösteren kelimeleri edat olarak değerlendirdik.

Ondan başka edatları sınıflandırması da farklı, Uygur Türkçesi geleneksel gramerinde yardımcı kelime terimi kullanılan edatlar, bağlaç, tirkälmä, ünlemlerolarak üçe ayrılmıştır. Anlamlarına göre ise, sadece bağlaçlar güçlendirme bağlayıcısı, karşılaştırma bağlayıcısı, sebep sonuç bağlayıcısı, zıt anlamlı vs, sınıflara ayrılmıştır. Başka ünlem ve son çekim edatları sadece kullanıldığı cümle içindeki anlamları izahlanmış belirli sınıflara ayrılmamıştır. O yüzden sona gelen edat, son çekim edatı ve ünlem kelimeleri Türkiye Türkçesindekiyle farklılıklar göstermektedir. Son zamanlarda Uygur Türkçesi gramer çalışmalarında görevli kelimeler başlığı altında incelenen kelimelerin cümle içinde yardımcı yerinde kullanılması, koruduğu gramer şekillerinin morfolojik özellikleri bakımından incelerken, geleneksel gramer çalışmalarında müstakil kelime gurubuna tabii tutulan birçok kelimenin de yardımcı vazifesini alabildikleri görülmektedir.

Uygur Türkçesinde kullanılıyor olan edatlar, Uygur Türkçesinde yardımcı kelimeler terimi altında değerlendiriliyor. Tüm kelime varlığının 0.92%²⁸⁶ i gibi küçük bir oranı kapsayan edat kelimelerinin birçoğu Arap, Farsça'dan kabul edilen yabancı asıllı kelimedir. Aynı anda Eski Türkçeden beri kullanılagelen “däk, berü, üzere, üçün²⁸⁷” edatların da hala bağlama, pekiştirme amaçla kullanılmakta olduğunu incelediğimiz metinden de görebiliyoruz. Örnek aldığımız “Kum Baskan Şehir” romanından toplam 74 edat kelimesi tespit edildi ve yapıları hakkında bilgi vermeye çalıştık, bu kelimelerin yarısı, müstakil kelimelerin biçimli veya hal ekleriyle oluşan türemişedatlardır. Az bir kısmı ise edatların tekerrür şekillerinden birleşik yapıda kullanılıyorlar. Örneğin, gäh... gah, nä... nä, vs.

Kısaca, Uygur Türkçesindeki edatları yapı bakımından, (1) edat olarak kullanılan isimler, yani Uygur Türkçesinde birçok zarf kelimeleri, çekim halindeki yer yön isimleri de edat rolünde kullanılır. Tabii, buna çoktan anlamını kaybedip sadece edat olarak kullanılan bazı kelimeler de tabiidir. Örneğin, bilän, billä, boyiçä, yarişa,

---

²⁸⁶ Maysigül Hüseyin, “Hazirqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti ve Uniñdiki Söz Türkümliri Üstide Statikliq Tehlil”, *Xotän pedagogika Aliy texnikomi Dergisi*, 2007, S.1, s.37-41.

²⁸⁷ Gabain, *age*, s. 46; Korkmaz, *age*, s. 1056.

vs. (2) isimden türeyen edatlar. (3) fiilden türeyen edatlar olarak 3 gruba ayırmak mümkün.

Kullanımları bakımından biraz deneysel ifadeler kazandırmaya çalıştık, çünkü genelde Uygur Türkçesi grameri çalışmalarında edatların cümledeki kullanımının bahsi geçmiş bulunmaktadır. Ama Uygur Türkçesinde birçok zarf-fiil ve fiilin çekimli şekilleri edat olarak kullanılmakta, Edatları cümle öbeğinin merkezi, yani cümle içindeki unsurları birbirine bağlayan esas olduğu algısıyla kullanımları bakımından değerlendirilse daha çok farklı bir sonuç elde edebileceğimizi düşünüyoruz. Çünkü Uygur Türkçesinin zengin dil varlığına sahip olması da, edatların cümle içindeki çok farklı kullanım ve anlam sergilemesinden ayrı düşünülemez.

Örnek metinle Uygur Türkçesinde tespit ettiğimiz edatların özelliklerini göstermeye çalıştık, edat terimi ve sınıflandırılmasındaki görüş farklılıkları da bazı kafa karışıklığına neden olmadı değil. Uygur Türkçesine ilgin çalışmalarda edat konusunun özellikle kelime yapısı bakımından yapılan çalışmanın çok zayıf olması ve etimoloji çalışmalarının olmaması gibi kısıtlamalar dolayı çalışmamızda eksikliklerden korunamadık, ama ilk adım olarak yapılan bu çalışmamızın Uygur Türkçesindeki edatlara, kelime yapısı çalışmalarına bir ilgi uyandırabileceğini umuyoruz.

KAYNAKÇA

- ABDULLA, Arslan-RAHMAN, Abdurehim-EBEYDULLA, Yarı (2010) *Hazirki Zaman Uyğur Tili* (3cilt), Ürümçi, Şin can Halk Yayınevi.
- ABLET, Buheyra (1998), “Eski Uygurcadaki Yardımcı Kelimeler”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, S. 3, s. 36-40, Ürümçi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇEN Şi Ming (1988), *Hazirqi Zaman Uyğur tili Grameri* (Xian Dai Vei Vu Er Yu), Ürümçi, Şin can Halk Yayınevi.
- DEMİR, Nurettin-YILMAZ, Emine (2006), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2010), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, Aydın Kitabevi.
- DOĞAN, Levent (2014), *Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul, Parafiks Yayınevi.
- DOĞAN, Levent “Uygur Türkçesinde çu, ğu ve ze edatları”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2012, S. 7/1, s. 889-902.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican “La Enklitiği ve Türkçe bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2008, S. 2, s. 35-56.
- ERDAL, Marcel (1991), *Türkçenin Söz Yapımı*, Otto Harrassovitz Viesbaden, Germany, Cambridge University Press.
- ERGİN, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak basımevi.
- EMET, Tursungul “ ‘u,yu ’ lar ulanma mı ya da bağlaç mı”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 1983, S. 2, s. 28.
- GABAİN, A.Von. (1988), *Eski Türkçe Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara, TDK Yayınları.

- ĞAPPAR, Muhemmidi (1981) “ ‘Mu’ Ulanmısı Häqqida”, *Kaşgar Üniversitesi Dergisi*, 2.san, Kaşgar.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, Milli Eğitim bakanlığı yayınları.
- HASAN, Zeynep - semi Mamut (2008) “Ve, Bilen Bağlaçları Üzere Bir Deneyim”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, S. 3, s. 31.
- HENGİRMEN, Mehmet (2007), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul, Engin Yayınları.
- HOŞUR, Memtimin (1993), *Qum Basqan Şeher Romanı*, Ürümçi, Şin Can Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.
- HUDAVERDİ, Ğocahun- Ehet, Ablimit- Memtimin, Dildar (1989), *Qedimki Uygurtılı luğiti*, Ürümçi, Şin can Yaş-Ösmürler Neşriyatı.
- HÜSEYİN, Maysigül “Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti ve Uniñdiki Söz Türkümliri Üstide Statikliq Tehlil”, *Xotän pedagogika Aliy texnikomi Dergisi*, 2007, S.1, s.37-41.
- KAYDAROV, A.-Sedvakasov, Ğ.-Talipov, T(1983), *Yeni Uygur Türkçesi (Morfoloji ve Sentaks)*, Ürümçi, Şin Can Halk Yayınevi.
- KARAMAN, Ahmet “Yeni Uygur Türkçesinde ‘kin’ edatı”, *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2016, S. 5/1, s. 135-144.
- Kaymaz, Zeki (2013) “Arapçadan Türkçeye geçen bazı edatların anlamı ve kullanım özellikleri”, 8. *Milletlerarası Türkoloci Kongresi Bildirisi*, s. 107-115, İstanbul.
- KORAŞ, Hikmet (2013), “Türk Lehçelerinde Hal Ekleri ve İsim Çekim Ekleri ile Teşkil Edilen Zarf-fiil Şekilleri ve Türkiye Türkçesinde Karşılıkları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-25 Ekim 2008) Bildirileri*, Ankara, TDK Yayınları, s. 2865-2910,
- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Türkiye Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), “Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu ile İlgili Sınıflandırma Sorunu”, *Türk Dili Üzere Araştırmalar III*, TDK yayınları, Ankara, s. 275-283.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK yayınları.

- SAYİT, Muhammetrehim (2013), *Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırma grameri* (Xian Dai Vei Vu Er Yu yu Xian Dai Tu Er Qi Yu Yu Fa Bi Ciao Yan Ciu), Pekin, Min Zu Üniversitesi Yayınları.
- SIDIK, Ablimit (1982), “Hazırqi Zaman Uyğurtlidiki Ünlemlerniñ Qollinilişi”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, 3.san, s. 18.
- TAHİR, Ğeni (2005), “Tilimizdiki ‘u,yu’ Yardämçi söziToğrisida”, *Dil ve Tercüme dergisi*, S. 4, s. 34, s. 40, Ürümçi.
- TOHTI, Litip (2011), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Kullanım Grameri* (Can Kao Yu Fa), Pekin, Sosyal bilimler yayınevi.
- TÖMÜR, Hamit(2011), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi* (2.baskı), Pekin, Milliyetler Yayınevi.
- TULUM, Mertol (1980), “La/le Ekine Dair”, *3.Milli Türkoloji Kongresi Bildirisi*, s. 157-164.
- USER, Hatice Şirin (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- YAKUP, Abliz-ĞEYURANI, Ğenizat-HELEL, Zayit-QADIR, İsmayil-ABDURAHMAN, Hemdulla - EMET, Abliz- NUR, Perhat (1990-1999), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili İzahliq Luğiti* I, II, III, IV, V, VI, Pekin, Milliyetler Yayınevi.
- YASIN, Aynur (1999), “Hazırqi Zaman Uyğur tilidiki Tirkälmilärniñ Etimolojisi häqqidä”, *Dil ve Tercüme Dergisi*, S. 6, s. 18-23.
- YOLBOLDI, Nesrulla-Enseridin, Musa – Turdi, Axmat (1985), *Hazırqi Zaman Uyğur tili Grameri*, Ürümçi, Eğitim Yayınları.
- Yong Song LI (2004), *Türk Lehçelerinde Sontakılar*, İstanbul, Kitap matbaası.

TEZDE KULLANILAN GRAMER TERİMLERİ

Bu bölümde tezde geçen tüm gramer terimleri Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi karşılıklı olarak verilmiştir.

	Kelime gurupları
İsim:	isim
Süpät:	sıfat
Piil:	fiil
Piilniñ turğun söz şekilliri:	mastar
İsimdaş:	isim fiili
Süpätdeş:	sıfat fiilleri, participler
Rävişdeş:	zarf fiileri, grendium
Mäqsät piili:	şart fiil
Birikkän piil:	birleşik fiil
Ötümlük piil:	geçişli fiil
Ötümsiz piil :	geçişsiz fiil
San:	sayı
Miqdar sözlär:	mıktar ifade eden kelimeler
Almaş:	zamir
Räviş:	zarf
Täqlid sözlär:	taklid ifade eden kelimeler
Yardämçi söz:	yardımcı kelimeler, edatlar

Bağlığuçılar:	bağlaçlar, bağlama edatları
Tirkälmä:	son çekim edatları
Yüklimä:	ünlemler
İmliq sözlär:	ima, işaret ifade eden kelimeler
Şähis qoşumçiliri:	iyelik ekleri
Söz türliğıçi qoşumça:	çekim ekleri
Söz yasığıçi qoşumçe .	yapım ekleri
İsimiñ keliş qoşumçiliri	hal ekleri
Baş keliş:	yalın hali
İgiliq keliş:	ilgi hali
Çüşüm keliş:	yükleme hali
Yöniliş keliş:	yönelme hali
Çiqiş keliş:	ayırılma hali
Orun keliş:	bulunmma hali
Çäk keliş:	sınırlama hali
oxşatma keliş:	benzerlik hali
Orun- bälğä keliş:	aitlik eki
Tänğläştürmä keliş:	eşitlik hali

Cümle Ögeleri

İgä:	özne
Xävär:	yüklem
Eniqliğıçi:	nesne
Toldurğıçi:	zarf
Halät:	yer tamlayıcısı

Cümle yapısı

Addi cümlä	basit cümle
Mürekkep cümlä	birleşik cümle
Tañdaş cümlä	denklik bildiren cümle
Beqindi cümlä	iççe birleşik cümle
Fiil dereceleri:	
äsil däricä	yalın fiiller
Mächul däricä	meçhulluk
Mäcburi däricä	gereklilik
Özlük däricä	dönüşlülük
Ömlük däricä	işdeşlik

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgileri:

Adı ve Soyadı: Hanikezi MAİTUOHUTI

Doğum Yeri ve Tarih: Hoten/Xin Ciang/ Çin/10.04.1987

İletişim bilgileri: Hanqiz @hotmail.com

Eğitim:

2007-2012 Çin Min Zu Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü (Lisans)

2013-2016 Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı
anabilim dalı (Yüksek Lisans)

Yabancı Diller:

İngilizce (iyi derecede)

Çince (iyi derecede)

Türk Lehçeleri